SEGONA PART.
EL DISCURS DE L'ANARQUISME INDIVIDUALISTA A ESPANYA (1923-1938)

Com ja hem comentat en capítols anteriors, els processos pels quals passen les tendències individualistes a Espanya resulten variats i complexos. Des de la introducció de les idees individualistes, a finals del segle XIX, en el context de la violència nihilista de les accions de la *Propaganda por el hecho*, tendència, com hem comentat europea i que en certa mesura s'emmiralla en l'experiència francesa, fins al context revolucionari propiciat per la guerra civil, passen més de quaranta anys que permeten dibuixar una evolució particular, amb importants variants i bifurcacions.

El que resultarà una obvietat, en el període estudiat, i la característica fonamental del moviment a Espanya, serà la important dependència teòrica respecte de l'individualisme francès, moviment que en aquest moment resulta al seu país molt minoritari, encara que influenciarà poderosament, tant en les formes com en els continguts, l'espanyol. En aquest sentit, tant el pensament stirnerista més pur com els referents literàrio-filosòfics estaran fortament condicionats pel que es pensa o s'escriu a París o Orleans[1], la qual cosa no obvia l'existència de diferències i divergències entre les diverses tendències dels nuclis individualistes espanyols, tal com hem vist al capítol anterior.

Després d'examinar les bases filosòfiques de l'individualisme anarquista, d'analitzar el context en què s'introdueix a Espanya, i d'identificar els diferents grups i publicacions des dels quals es debat i es difon la seva ideologia, en aquesta segona part tractarem d'analitzar l'heterogeni discurs elaborat pels individualistes espanyols. Aquest serà el d'una tendència pròpia, singular respecte del laberint teòric anarquista, en què hi destacarà la seva idea de sobirania individual, la consciència de pertànyer a un corrent diferenciat dels altres, amb un pensament específic respecte de qüestions com la idea de la propietat, el sistema polític, la relació entre individu i societat, la crítica a la idea de revolució, el concepte d'egoisme o la relació entre individualistes.

A banda d'aquests fonaments més ortodoxos respecte les idees stirnerianes, i d'acord amb la idea afirmada anteriorment sobre la dependència discursiva respecte dels individualistes francesos, les qüestions de l'educació i de la sexualitat assoliran un pes

[1] Ciutat des de la qual s'edita *L'en dehors*, d'E. Armand

específic propi que mereixen una anàlisi detinguda. Sengles capítols es dedicaran a estudiar aquests conceptes, que en el cas de l'amor lliure i el discurs sexualista assoliran una important càrrega simbòlica, a la manera d'una metàfora de l'alliberament individual.

Finalment, el pensament anarquista individualista participa d'altres moviments no exclusius d'aquesta tendència, i que d'acord amb el seu pensament, es faran servir de complements teòrics. Seran aquests l'annacionalisme o una filosofia profunda d'internacionalisme, un antimilitarisme, en certa mesura militant, i la pràctica del naturisme com a fórmula de perfeccionament físic, i a voltes, espiritual, als quals dedicarem el darrer dels capítols d'aquesta part.

5. UN INDIVIDUALISME HETEROGENI

5.1. Principis generals

Com hem pogut anar veient al llarg d'aquesta investigació, la major part d'idees, autors i contactes internacionals dels individualistes espanyols prové del nord dels Pirineus. És més, entre aquells qui participen dels diferents òrgans de propaganda individualista, en què poden variar els col·laboradors autòctons, tot depenent del grau d'afinitat personal o ideològica respecte del grup editor, els col·laboradors francesos es repteixen. Sobretot ho faran Armand i Ryner. El primer, sempre més polèmic per la radicalitat dels seus plantejaments, apareix a totes les revistes analitzades, de vegades, com és el cas de *La Revista Blanca*, precedit de comentaris crítics per part de la família editora[2]. El segon, sempre més envoltat d'una certa aurèola de vell savi, de *gurú* de l'individualisme, publicarà, a banda de reflexions teòriques, un feix important de fragments de creació literària que serviran de vehicle per expressar les seves idees filosòfiques. A més dels individualistes francesos, diguem-ne, referencials, altres, com el neomalthusià Manuel Devaldès o Gérard de Lacaze-Duthiers també freqüentaran les diverses publicacions individualistes espanyoles.

L'stirnerisme, com a tendència específica, com a mostra de l'individualisme més ortodox, serà més propi de la revista *Nosotros*. Com hem comentat en el capítol anterior, la publicació valenciana va reeditar, més de trenta anys després de la darrera edició, la traducció espanyola de *Der Einzige*...amb pròleg de Miguel Giménez Igualada[3]. Armand, per la seva banda, va continuar essent, des de les diferents revistes i publicacions editades a Espanya, un dels mitjancers oficiosos de les idees del filòsof alemany, amb alguns articles divulgatius sobre la figura històrica i l'obra del pensador bavarès[4]. En un context en què, a banda de la dificultat de la lectura, realment resultava

[2] E. Armand i Federica Montseny iniciaran una polèmica sobre una crítica del primer sobre la novel·la *La Victoria*, de la segona. Armand denunciarà el profund moralisme del protagonista de la novel·la, fet que no semblarà ser molt ben acollit per l'autora. Armand, E; "Alrededor de *La Victoria*". *La Revista Blanca* 101, agost 1927, pp. 143-151

[3] El pròleg de l'edició de *Nosotros* de 1937 pot trobar-se reproduït també a Giménez Igualada, Miguel; "Stirner y su obra", *Nosotros*, 4, gener 1938, pp. 36-42. D'altra banda, *Iniciales* també va expressar la seva intenció d'anar editant l'obra del filòsof de Bayruth en diferents opuscles, al final de la seva trajectòria, intent que no reeixí fins que Giménez Igualada ho reprengué.

[4] Armand, E; "Max Stirner: su vida y su obra" *La Revista Blanca*, 80, setembre 1926, pp. 237-241. Des de les edicions de *L'En Dehors*, a Orléans, l'individualista francès va publicar; Armand, E.; *Le Stinérisme*. Supplément à "l'en dehors", Orléans, 1934.

difícil trobar una traducció espanyola de l'obra de referència *El Único y Su Propiedad* - aleshores només existien la de Pedro Dorado Montero de 1901 de La España Moderna i la de Pedro González Blanco, de l'editorial Sempere, de València, de 1904- l'stirnerisme rebut era indirecte i filtrat per la interpretació que feien els seus introductors, especialment per l'editor de *L'en dehors*.

El mateix succeeix amb l'individualisme d'arrel anglosaxona. El mateix Armand, que al llarg de les dècades dels vint i dels trenta domina el panorama de l'individualisme a França, es dedica a traduir i difondre alguns dels pensadors anglosaxons com ara el nord-americà P.A. Barnard[5] i, el més important, una de les poques obres editades a Espanya de l'individualista Benjamin R. Tucker*; ¿Qué es el anarquismo?* és traduïda, per J. Elizalde, no pas des del text original anglès, sinó des de la seva traducció francesa realitzada per Armand[6].

Tanmateix, a més de la seva activitat com a teòric i divulgador d'un individualisme particular, d'una lectura personal d'Stirner, d'un individualisme existencial, tal com anomena Gianfranco Berti, Armand serà conegut sobretot pel paper preferencial que atorga a la sexualitat humana com a factor d'alliberament individual. Les seves idees, com hem pogut anar veient en capítols anteriors generaven més crítiques implacables i adhesions incondicionals que un debat rigorós. Tanmateix, va tenir la virtut de connectar amb uns lectors anarquistes sensibles respecte d'aquesta qüestió en un context, el de l'Espanya de la segona meitat dels vint i de la Segona República, àvida de construir una nova moral sexual. Fruit d'això, i com podrem anar comprovant, serà la seva extraordinària presència i influència en el discurs individualista hispà.

Ryner, per la seva banda, va passejar el seu prestigi intel·lectual a les diverses publicacions anarquistes i individualistes. A diferència del director de *L'en dehors*, l'escriptor no va ser un pensador polèmic. Més aviat es pot copsar un consens tàcit entre la premsa cultural anarquista per atorgar-li un cert prestigi intel·lectual, de bastir un perfil d'ancià venerable i respectat per tothom. Aquesta consideració estètica, tanmateix, no serveix per interpretar millor les seves idees, expressades d'una manera més aviat ambígua i poc clarificadora. Com ja hem comentat, la seva ideologia era presentada la major part de les vegades des de fórmules literàries, a les seves novel·les i narracions, de

[5] Barnard, P.A.; "La pluralidad en el amor" *Iniciales* 4/11, novembre 1932, pp. 3-5
[6] Benjamin Tucker; *¿Qué es el anarquismo?* Ediciones de Iniciales. Barcelona 1931 (Trad. Elizalde i Armand)

manera que el lector era qui havia d'interpretar les idees a transmetre, a la manera d'un escriptor de culte. De fet, sembla que el mateix filòsof nascut a l'Algèria francesa, i professor de diversos *lycées* jugava amb aquestes ambigüitats per no haver de definir de forma nítida el seu pensament eclèctic. Si bé, en molts casos la retòrica d'Armand era emulada per algú com l'escriptor Mariano Gallardo o Miguel Miró, molts altres col·laboradors de la premsa individualista tractaran sovint d'utilitzar la tècnica de les narracions més o menys literàries per expressar les seves idees.

El que sí resulta clar, tant a lectors, com editors, com col·laboradors de les revistes analitzades és la consciència de compartir una filosofia pròpia i específica, la individualista, que, si bé pot mantenir importants nexes de contacte amb l'anarquisme, a la vegada es decanta nítidament per una moral, un sistema de valors i uns referents no sempre coincidents amb la resta d'anarquistes.

El mateix Álvarez Junco, a la seva obra *La ideología del anarquismo español* comença el seu primer capítol, a parlar de la idea de sobirania individual, una de les bases fonamentals i compartides per tota la teoria anarquista, segons la qual s'assumeixen els postulats essencials de Stirner;

> "Parece ocioso explicar que en la base del anarquismo se halla un individualismo extremo, una defensa radical de la libertad individual entendida como derecho absoluto de cada ser humano a actuar atendiéndose únicamente a los dictados de su propia conciencia y de su propia voluntad, y una afirmación de que cada personalidad tiene un valor único, insustituible, cuya expansión no debe verse limitada por ninguna frontera exterior (...) En definitiva, lo que se afirma es el individuo como única realidad existente: no hay, por encima de él, ningún tipo de construcción ideal o social -Dios, Corona, Bien Común, Organismo social, Razón de Estado- que justifique decisiones limitadoras de la libertad individual"[7]

Aquest fragment, destinat en un principi a definir les bases filosòfiques de l'anarquisme, en general, i de l'espanyol, en particular, ens serviria, al seu torn per introduir els principis generals que els individualistes enumeren des de les seves publicacions.

I el primer principi, el més poderós de tots és el dret al plaer, a la recerca de la felicitat, sense més límits que aquells que el propi individu es vulgui imposar a sí mateix. És aquesta una idea derivada de l'stirnerisme passat pel sedàs armandià. I és el mateix Armand qui l'expressa des de la revista *Ética*.

[7] Álvarez Junco, J. (1976), p. 17

> "Mi reino es de este Mundo
>
> Es la busca de la felicidad, el perseguimiento de lo nuevo, refinamiento del placer, carrera al mejor ser, alcance de lo palpable, estrechamiento de lo tangible[8]

Aquest principi, doncs, reiterat abastament per l'individualista francès i imitat per altres col·laboradors de les diverses revistes, resta sovint a les antípodes de les tradicions dels diversos militants obrers. Allà on hi existeix l'estricta moral i l'ascetisme revolucionari, el sacrifici individual per la col·lectivitat, es contraposa un profund hedonisme físic i espiritual a la vegada que una gran desconfiança respecte dels projectes i ideals col·lectius. Aquest fet presuposa que l'individualista ha de combatre tot allò que representa un obstacle a la felicitat i al gaudi quotidià. La lluita, o l'esforç dedicat per assolir aquests objectius que tradicionalment, per als moviments revolucionaris, és externa, contra enemics clarament definits; l'estat, el capitalisme, els burgesos, l'església,... i col·lectiva; accions comunes, mobilitzacions massives, vagues,... adquirirà una nova dimensió interna i individual. Els obstacles són sempre a fora i a dins; en les institucions hostils a la llibertat i al benestar material, i en els prejudicis morals assumits, de forma conscient i inconscient per cadascú. I no serà mai l'acció col·lectiva la que permetrà assolir el canvi de mentalitat necessari per gaudir plenament de l'existència.

> "El individualismo, tal como lo concibo yo, aprecia la vida y la fuerza. Proclama, exalta la alegría y el placer de vivir. Reconoce sin rodeos que su finalidad es labrarse la propia dicha. No es un asceta, y por ello, le repugna la mortificación carnal. Es apasionado. Se presenta sin tapujos tal como es, y halla gusto en la vida acompañándose de la flauta de Pan (...) Se desentiende de los prejuicios y se burla del qué dirán. Le gustan el arte, las ciencias y las letras; por ello aprecia los libros, el estudio, la meditación y el trabajo. Es artesano, no peón. Es generoso, sensible y sensual, tiene hambre y sed de experiencias y sensaciones nuevas"[9].

> "En todas partes, los individualistas de nuestra tendencia quieren instaurar, -desde y en todo tiempo- un medio humano fundado sobre el hecho individual y en el cual, ", sin control, intervención, inmiscuición" cualquiera del Estado, todos los individuos puedan, individualmente o asociados, "arreglar sus asuntos" por medio de pactos libres, rescindibles previo aviso, cualquiera que sea la actividad que la asociación sea obra de una persona o de una colectividad (...)

[8] Armand, E; "Mi reino es de este Mundo", *Ética*, 5, maig 1927, p. 27

> Los individualistas a nuestra manera consideran como adversarios suyos todas las instituciones y todas las individualidades que directamente o por personas interpuestas quieran sujetarles a su autoridad y usar de la violencia a su capricho"[10].

Aquesta dualitat, cos-esperit serà una de les constants del discurs individualista. El plaer corporal, el plaer de la ment són dos drets inalienables i indestriables. Cos i esperit seran dues propietats individuals en el sentit stirnerià, és a dir, dues propietats que es tenen incondicionalment, plenament, sense abdicacions de cap mena respecte de cap pressumpte principi superior. I els afins a aquestes idees tractaran d'acomodar-se a les diverses pràctiques que els permetin gaudir d'un benestar integral.

Per satisfer el cos, la reivindicació del dret a gaudir-ne es materialitzarà de diverses maneres. Potser la més espectacular és el del dret a fruir plenament de la sexualitat, aspecte que tractarem específicament en el setè capítol. Tanmateix, l'assumpció de filosofies i la pràctica de tècniques que permeten mantenir-lo en bones condicions resultaran habituals. El naturisme, tant pel que fa a aspectes alimentaris, de medicina natural o el contacte amb la natura serà una referència habitual i mantindrà una important presència a la premsa individualista. Restarà, d'altra banda, lligat íntimament als diferents grups editors. *Els Amics del Sol,* originàriament l'*Ateneu Naturista Eclèctic*, nucli des del qual s'edita *Ética*, i posteriorment *Iniciales* participen de l'associacionisme naturista, mantenen una activa secció excursionista, i practiquen conjuntament un esport harmònic i no competitiu com serà la gimnàstica rítmica. De fet, fins i tot utilitzaran el contrast maniqueu per comparar les avantatges d'un esport com aquest respecte de la violència i competitivitat, per exemple, del futbol[11]. El rebuig de l'alcohol i tabac, tot i existir una llarga història d'oposició anterior, no hi faltaran i el mateix director d'*Iniciales* redactarà un opuscle per a l'editorial individualista [12]. D'altra banda, des d'un punt de vista iconogràfic, especialment si ens centrem en la revista *Iniciales*, en què s'exhibeixen cossos nus de persones joves, algunes de les quals pertanyents al grup d'afinitat que edita la revista, permet endevinar un cert culte al cos,

---

[9] Armand, E. "El individualismo" *Iniciales* 5/1, gener 1933, p. 14
[10] Armand, E. "Lo que queremos los individualistas" *Iniciales* 7/1-5, maig 1935, p. 14
[11] La revista *Iniciales* oferirà nombroses referències al grup d'amics de la gimnàstica rítmica, amb abundós material gràfic sobre la seva pràctica, especialment al llarg de 1932; per exemple *Iniciales* 4/4, abril 1932, contraportada. O 6/4, juny 1932 contraportada. La iconografia utilitzada pels editors revela la seva tendència clarament favorable a aquesta activitat física.
[12] León Dróvar; *El tabaquismo*. Ediciones de Iniciales, Barcelona 1933

no molt diferent, d'altra banda, del que realitzen part de les avantguardes artístiques coetànies o els mateixos moviments totalitaris dels vint i trenta.

Per satisfer la ment, a més de la neteja a fons dels sentiments negatius i dels prejudicis acumulats per una cultura repressiva amb els impulsos, amb les passions, i amb tot allò relacionat amb el plaer, existeixen altres menes d'aliments. Si bé el naturisme permetia regenerar el cos, l'educació, l'estudi, les inquietuds culturals permetien regenerar l'esperit. Els llibres, les preocupacions intel·lectuals, l'interès per un pensament més racional i científic podia servir com a antídot contra les carències educatives propiciades per un estat en què l'ensenyament esdevenia un quasi-monopoli religiós i un important factor d'exclusió social. Part de les preocupacions educatives dels editors de les diverses revistes venien motivats per aquests dèficits. Aquesta necessitat d'apropar la cultura a les classes populars, especialment les que es troben a l'òrbita de l'anarquisme serà una de les principals preocupacions dels diversos nuclis individualistes i una de les funcions principals de les publicacions com *Estudios*. No serà, tanmateix, una cultura acadèmica la que interessarà, ni una fórmula tradicional transmissiva de sabers clàssics, sinó un interès per propiciar l'enriquiment cultural per procediments autodidactes.

L'ideal d'una vida millor, sobre bases més harmòniques, tant des del punt de vista físic com anímic, i la dura realitat quotidiana, oferien un contrast difícil d'obviar. El dret al plaer, a una existència més orientada al gaudi hedonista, no s'adeia amb les condicions de vida existents per a la majoria de persones. Les limitacions de la vida urbana, de les condicions de vida i de treball de la majoria de la gent, especialment la d'extracció social modesta, la pervivència de pràctiques considerades negatives corporal i moralment o prejudicis profundament arrelats entre la majoria suposaven obstacles considerables per portar a la pràctica un ideal de vida que aspirava a satisfer peremptòriament els desigs individuals. I això era un fet del qual gairebé tots els col·laboradors de la premsa individualista coneixien. El Doctor Isaac Puente, defensor incondicional del naturisme i simpatitizant dels plantejaments individualistes, escrivia que, davant d'aquestes circumstàncies, només l'esforç individual podia superar aquestes limitacions, aquests obstacles que la injusta organització social alçava contra el dret a la felicitat. Davant d'això, la responsabilitat de cada individu consistia a rebel·lar-se contra aquest ordre de coses

> "Hace bien el naturismo en prometer la Redención humana a costa de la redención de cada uno, como resultante de la redención individual. Cada indivuiduo ha de trabajar y madurar la suya, sin esperar nada de los demás. Sólo así, con individualidades conscientes de su deber, de su misión , y de su fuerza, podrá edificarse la sociedad del mañana. La sumisión base del despotismo, hay que destruirla en el individuo. (...) La salud, como la libertad, ha de conquistarlas cada cual.
>
> Es muy socorrido y cómodo, disculpar nuestra pigre física y moral de hoy, prometiendo una rectificación de conducta en el mañana ideal. Conforme en que, en el ambiente y la organización social presentes, no es posible una vida naturista, ni una actuación libertarias completas. El obrero que ha de respirar en el trabajo atmósferas malsanas (...) mal puede naturalizar su vida y sus costumbres. Mas, a pesar de todo, le es dable evitar múltiples influencias nocivas a su salud, como el alcohol, el tabaco, la taberna, desaseo, y practicar otras beneficiosas, como la salida al campo en busca de sol y de aire puro, escoger entre los despojos alimenticios los menos perjudiciales. Y se hará acreedor a todo si empieza por conquistar lo que esté de su parte. (...) En múltiples aspectos ha de sucumbir a la férula del poder y a las normas de la organización estatal; pero esto no puede servirnos de pretexto para que descuidemos lo que es asequible, la dosis de independencia que se nos tolere"[13]

Aquest difícil contrast entre desig i realitat, entre un ideal de vida i la dura existència quotidiana és un fet cert i assumit, una situació de la qual els mateixos individualistes resulten ben conscients. I, si de fet el món que envolta els individualistes presenta uns obstacles insalvables per a la realització dels seus anhels, dels seus somnis, això no els porta a una renúncia, ans al contrari, sinó a un estat permanent de revolta interior, a un rebuig directe a la societat en la qual són immersos, a un menyspreu a tot aquell que no fes aquest procés íntim d'oposició a tot allò que representaria, des del punt de vista anarquista, el món burgès-capitalista.

Així ho expressa Ramons Sentís, sota el pseudònim Silvestre del Campo[14] a la mateixa revista *Ética*. No sense un to marcadament elitista i aristocracista, reivindica el dret a la utopia quotidiana en una mena d'univers paral·lel segons el qual es podria viure al marge, en certa mesura, dels efectes perversos de la societat capitalista. Que cadascú, en la mesura del seu propi esforç individual, de la pròpia consciència de la pertinença de sí mateix, del coneixement de la llibertat i del plaer sense limitacions pot excercir el dret de portar a la pràctica els seus somnis. Malgrat això, reitera que només una minoria pot

[13] Puente, Isaac; "La fundamental tarea" Ética, 11, novembre 1927, p. 11

[14] La correspondència del pseudònim i la identitat de Ramon Sentís (Torroja del Priorat 1913 - Barcelona 2001) és esmentada a Marín (1995). Sobre aquest periodista, col·laborador també a *Solidaridad Obrera*, de la família Urales i editor posteriorment de la segona època de "*Orto*" trobem la seva nota necrològica a s/a; "Murió Ramón Sentís" *Orto*, n. 121, maig-agost 2001, pp. 44-45

portar-lo a la pràctica, una minoria activa i diríem que il·luminada que correspondria als petits nuclis aïllats dels qui s'autodenominen com a individualistes.

> "¿Todo el mundo sueña despierto?" No. La inmensa mayoría de los hombres sueñan cuando duermen. Sólo una minoría sueña despierta con los ojos abiertos, mirando al Sol, los árboles, los pájaros, el mar. Yo me congratulo y me honro de pertencecer a esa minoría, por eso yo sueño despierto, (...) Desgraciados de aquellos que no pueden soñar más que dormidos, pues no sabrán nunca una sílaba de las bellezas naturales, ni podrán saborear jamás los deleites espirituales (...) los que hacen una vida vulgar, egoísta, burguesa o materialista, en una palabra, todos los que piensan con el estómago y no con el cerebro (...) despierto (...) abro los ojos a la realidad, a la terrible realidad y es entonces cuando parangonando una existencia con otra, brota de todos mis sentidos el desprecio y el asco más enorme a la actual civilización, a la actual hecatombe humana (...) Es por eso que a veces veo yo justificada la actitud de algunos hombres-cerebro, encerrados en su torre de marfil (...) nosotros no podemos estar indiferentes, no podemos permanecer estáticos por el solo hecho de que la mayoría sea un rebaño siempre dispuesto a la matanza. (...) Podemos hacer mucho individual como colectivamente, como el beneficiamos con las enseñanzas y prácticas del Naturismo, saturar nuestro espíritu de los efluvios de la Filosofía, elevarnos, superarnos moral e intelectualmente, así como también poner en práctica algo de nuestras aspiraciones, como la fundación de pequeñas comunas o colonias que pidieran ser muy bien pequeños mundos en formación dentro de esta nebulosa social en que vivimos" [15]

Aquesta crítica permanent respecte de la societat coetània, aquesta consciència de pertinença a una minoria que té molt difícil de portar a la pràctica les seves idees, aquest inconformisme vital, manté una bona base en la filosofia de l'individualisme existencial armandià que porta vers una actitud de viure al marge de tot allò que es rebutja, d'una societat fonamentada en unes bases profundament menyspreades.

La desconfiança respecte de l'acció de masses és una altra de les constants discursives. En una conjuntura històrica caracteritzada pel culte a les multituds, en què tant feixisme com comunisme exhibeixen les grans concentracions com a part integrant dels seus rituals col·lectius, en un context marcat per la uniformització i els uniformes, els individualistes neden contra corrent i critiquen implacablement tota aquesta parafernàlia totalitària, en què l'individu perd la seva personalitat dissolta en conjunts disciplinats i sotmesos a les directrius dels líders. Els individualistes consideren que

[15] Campo, Silvestre del; "Palabras de un individualista: Soñar despierto" *Ética*, 9, setembre 1927, pp. 18-19

aquesta renúncia de la pròpia personalitat en favor del col·lectiu és una fórmula de servitud voluntària, en termes de Hanna Arendt, una justificació de la pròpia explotació i manipulació, una abdicació de la pròpia sobirania.

Federica Montseny, des d'una concepció vitalitsta de l'individualisme, considera el principal antídot contra aquesta forma de dominació l'adquisició d'una personalitat ferma, la qual cosa no pretén significar una personalitat que pugui servir de lideratge, sinó més aviat exemplar, de guiatge per tal que tothom sàpiga trobar el seu propi camí. La personalitat individual, per a la coneguda anarquista, és la propietat d'un judici i d'una estructura de valors ètics sòlidament fonamentats en la raó i l'ètica. Només des del geni individual pot existir progrés en tots els camps, tant el científic com el social. Tanmateix, el discurs individualista de la filla de la unió Montseny- Mañé és força particular i resta allunyat de la línia marcada per *Ética* o *Iniciales*, i malgrat la desconfiança en les multituds no nega l'efectivitat de l'acció col·lectiva i la confiança en la revolució llibertària. La condició és que la unió necessària per emprendre un projecte d'aquesta magnitud ha d'estar format per individualitats que no hagin renunciat a la seva singularitat, per persones conscients i ben formades tant des d'un punt de vista polític com ètic, tal com marca la tradició anarquista. I aquí entraríem en l'educació individual com a factor alliberador de les persones i dels militants llibertaris. Des d'una perspectiva clarament idealista, com succeeix en la visió llibertària del seu pare, diposita la seva fe en la creença que és possible assolir una gran força revolucionària col·lectiva a partir d'una suma d'individualitats conscients i compromeses.

> "El espíritu gregario de las multitudes, la falta de voluntad y de relieve personal en los individuos, han hecho de las generaciones contemporáneas un manso lago, una planicie llana, ha hecho de los hombres ceros que siguen dócilmente a cualquier mediocre guarismo, nulas voluntades convertidas en marionetas manejadas por dedos invisibles.
>
> ¿Qué es personalidad? Personalidad es relieve propio, juicio propio, fuerza propia, potencia propia, vida moral independiente de toda influencia externa. Personalidad es también potencia creadora, energía individual, valor humano, afirmación vital frente a la especie (...) La pesonalidad nace del individuo; es don de los fuertes, de los resueltos, de los sanos, de los bien dotados por la naturaleza (...)
>
> La colectividad es siempre amorfa, de existencia moral precaria y rudimentaria. La colectividad puede hacer un revolución; jamás prepararla, encauzarla ni aprovecharla. Todo adelanto, toda conquista del progreso es obra individual (...).

> "La unión hace la fuerza" se ha dicho y repetido. ¿Qué fuerza? Fuerza ciega, fuerza amorfa, obediente a las órdenes de un caudillo, a los predicamentos de un apóstol. (...) Fuerza que necesita nacer de la unión es fuerza débil, sin norte, que necesita ser orientada (...)
>
> Sin personalidad humana, toda unión de hombres formará un rebaño, toda revolución será un remedo a las hordas de ayer. Ante todo debemos, pues, "crearnos". Hacer de cada uno de nosotros un guarismo victorioso, no un cero más en la enorme cantidad de ceros con que se designan al conjunto humano."[16]

Aquesta desconfiança respecte de l'acció de masses no es limitarà a criticar els moviments totalitaris, sinó també a combatre les temptacions d'utilitzar aquesta estratègia entre els mateixos anarquistes. Des d'un punt de vista gairebé ibsenià, els individualistes consideren censurable tota violència revolucionària o no, generada per la mobilització de masses. La majoria no té per què tenir raó, i sempre resulta extremadament manipulable. En aquest sentit l'estratègia insurreccionalista emprada per bona part dels anarquistes, especialment des de la FAI, al llarg de la Segona República no es lliurarà de les crítiques de la premsa individualista. Des d'una crítica stirneriana del concepte de revolució, s'afirma que resulta inútil i contraproduent una acció armada que precipiti una insurrecció revolucionària. Inútil perquè res no pot canviar a la societat, si abans no canvia la mentalitat de cada persona. Contraproduent, perquè qualsevol acció encaminada a utilitzar un contingent important de persones poc preparades política i filosòficament acaba degenerant en una tutoria dels inductors i els més ben preparats, respecte de la gran majoria de persones participants en un procés revolucionari. I això, fàcilment esdevé un nou despotisme en què les bases del domini romanen inalterables. Només canvia el dominador.

I aquest és un cercle viciós de difícil resolució. L'explotació, com a concepte no deixarà d'existir perquè es produeixi un moviment revolucionari per molt ben preparat que estigui, per lloables que siguin els objectius, i per molt irreprotxable que sigui el comportament dels qui la liderin. Segons els individualistes, i d'acord amb les tesis del *Discurs* de La Boétie, l'explotació no es deu a l'existència d'explotadors, sinó per la d'explotats. No hi ha esclavitud per la presència d'amos, sinó precisament perquè existeixen esclaus. I això pot ser, perquè, des del punt de vista de les mentalitats, hi ha molts esclaus voluntaris. L'explotació i l'esclavitud només desapareixeran quan cap individu, de forma conscient, permeti que ningú no l'exploti, ni el manipuli, ni decideixi per ell. Entre els redactors i col·laboradors de la premsa individualista, i a diferència de

l'idealisme optimista dels Montseny, sovint s'escola un pessimisme intel·lectual que deriva fàcilment en aristocracisme per la creença que només una minoria és conscient d'aquest fet, i que per tant persistirà sempre l'explotació perquè pocs voldran abandonar les cadenes.

En aquests termes s'expressa l'editorial de la revista *Iniciales*, probablement redactat pel seu director, León Dróvar. El context en què es redacta, un any després de proclamada la Segona República, resulta un bon pretext per reflexionar en veu alta sobre l'estratègia insurreccional -la "gimnàstica revolucionària"- del sector més radical dels anarquistes;

> "Los verdaderos revolucionarios, es decir, los anarquistas individualistas, saben que el mal que se deriva de la tiranía tiene por causa , no exlusivamente la existencia del tirano, como erróneamente creen los revolucionarios partidarios de la violencia, sinó mayormente la existencia del esclavo. De aquí parten una serie de errores fundamentales entre los revolucionarios partidarios de la violencia (...)
>
> ...los revolucionarios partidarios de la violencia suponen en las masas cualidades que no poseen y exigen de ellas más de lo que pueden dar. Las masas carecen de personalidad y sus gestas son de espuma. Lo de que la unión hace la fuerza depende de lo que se una, pues por muhos ceros que unamos jamás obtendremos cantidad alguna.
>
> Los revolucionarios partidarios de la violencia creen (...) que existe la tiranía sólo porque existe el tirano y, partiendo de este gran error, lo espera todo de un acto audaz de las masas; sueñan en una emancipación traída por el mesías [de una] revolución violenta (...) y de ahí que todas sus actividades de propagandistas y de luchadores las desarrollen exclusivamente excitando a las masas a la rebelión (...)
>
> No es, precisamente contra la existencia del tirano que debemos ir, camaradas anarquistas, sinó contra la existencia del esclavo.
>
> Para que haya quien mande, quien tiranice, es preciso que antes haya quien obedezca, quien se resigne, quien se doblegue"[17].

[16] Montseny, Federica; "Personalidad"; *Ética*, 5, maig 1927, pp. 9-10
[17] Redacción; "A propósito del 14 de abril", *Iniciales*, 4/5, maig 1932, p. 1

5.1.1. Moral individualista

Els individualistes parteixen d'una moral pròpia, allunyada dels convencionalismes socials, i en molts sentits iconoclasta. De fet si admetem la recerca del plaer com a principi moral ja es preveu un conflicte amb els principis ètics establerts per una cultura basada en preceptes d'inspiració cristiana a partir de valors com sacrifici, generositat o pietat, assumits plenament, d'altra banda, per la cultura política de diferents línies dins l'anarquisme. La insubmissió davant les convencions morals, serà, per tant, la característica més destacable de la seva filosofia, de la seva ètica particular, la qual cosa, i el cas extrem serà representat pels francesos E. Armand o Albert Libertad, a actituds morals extremistes, difícils d'acceptar per importants figures de l'anarquisme com Jean Grave[18]. I això farà que sovint siguin titllats, entre les pròpies files anarquistes, d'amorals, d'egoistes i insolidaris.

Com hem explicat al principi d'aquest capítol, serà precisament Armand i Ryner qui marcaran principalment la línia filosòfica de l'individualisme assumit pels grups espanyols afins. Seran omnipresents a les revistes i a les biblioteques al llarg de tota la cronologia estudiada, i en gran part dels casos, les seves intervencions escrites seran fragments d'obres seves ja acabades, amb un pensament ben estructurat, construït i coherent i amb l'assumpció clarament perceptible del seu paper de guiatge teòric[19]. En el primer cas, l'editor de l'*En dehors* ho fa a partir dels seus tractats en què exposa la seva filosofia de manera repetitiva. En el segon cas, el professor jubilat de *Lycée*, des de les seves narracions o les seves obres filosòfiques novel·lades. Ambdós individualistes,

[18] Com ja hem comentat en capítols anteriors, la recerca d'instruments per posar en pràctica l'alliberament sexual va portar Armand, al llarg de la dècada dels trenta, a la relació amb revistes pornogràfiques franceses, com ara *Jean qui rit* per reclutar contactes sexuals i el món dels intercanvis de parelles com ara el *Club Atlantis*. Fins i tot, la mateixa policia que investiga Armand i el seu nucli se sorprén de la bona salut econòmica de *l'en dehors*, a diferència de la precarietat de la resta de la premsa anarquista francesa. Això es deu, segons la mateixa policia, perquè la major part dels més de sis mil lectors no es poden considerar com a proletaris sinó que existeix una important presència de gent acomodada. Manfredonia, Gaetano; "E Armand et la "Camaraderie amoreuse" Le sexualisme révolutionnaire et la lutte contre la jalousie". *Free love an the Labour Mouvement. Second workshop in the series 'Socialism and Sexuality'*. International Institute of Social History. Amsterdam, 2000, pp.7-9 Tot plegat portava a una pèssima relació entre el nucli al voltant d'Armand i la resta del moviment anarquista, a França, com veurem més endavant.

[19] En el cas, per exemple, d'Armand, publica, des del número 2 de la revista *Al Margen* la seva obra *Tesis y reivindicaciones*, ja publicada al seu *l'en dehors* i recollides a la seva gran quantitat de bibliografia publicada i recollida als annexos. Un cas similar és el que succeeix amb Ryner, del qual se'n publiquen tant fragments dels seus texts literaris com dels filosòfics.

des de les coincidències i divergències del seu pensament seran els qui marcaran les bases de discussió dels espanyols.

Les intervencions dels individualistes hispans, doncs, es troben en inferioritat de condicions. Es tracta sempre d'articles curts, que tracten aspectes sempre parcials o aborden de manera aïllada alguna qüestió relacionada amb els principis morals i ètics de la seva filosofia. No existeix cap tractat, cap obra llarga de prou extensió, amb un discurs construït de manera acurada que pretengui dibuixar un pensament individualista diferenciat, d'una manera global i polièdrica. Sí, en canvi, hi ha reiteracions i reescriptures dels principals teòrics del país veí. En molts casos és fàcil identificar quin dels components filosòfics predominen, si l'individualisme existencial, materialista d'un Armand radical amb els plantejaments morals o el pensament més eclèctic, espiritual o especulatiu d'un Ryner. En el cas de les revistes analitzades, si bé ambdós autors mantenen presència, i conviuen més o menys de manera harmoniosa, en totes les revistes analitzades, mentre *La Revista Blanca*, *Ética* i *Nosotros* apreciarien més el pensament de Ryner, *Iniciales*, *Estudios* i *Al Margen* seguirien una línia més propera, amb totes les matisacions que calgui, de l'antic tolstoià, E. Armand.

Aquesta darrera afirmació no implica en absolut que cada revista mantingui un posicionament unívoc i una orientació clara en aquesta doble tendència. Més aviat hauríem de parlar d'una coexistència complementària d'aquestes dues línies. La qual cosa, no obstant això, no negarà, que individualment, alguns col·laboradors de la premsa es posicionin, més o menys, en una o una altra orientació. Per exemple, el cas de Joan Montseny, i la seva filla, Federica, Elizalde, o Maria Lacerda de Moura es trobin més identificats amb la filosofia rynerdiana, o, en el cas de Mariano Gallardo o León Dróvar s'identifiquin més amb la tendència armandiana.

A banda de les intervencions dels dos principals teòrics francesos, també es podrien afegir contribucions d'altres pensadors del país veí com Gérard de Lacaze Duthiers, el qual pot exposar sintèticament el que seria el primer principi general que hauria de seguir qualsevol individualista. Per a Lacaze-Duthiers és inútil qualsevol intent de transformar la societat, perquè allò que ha de canviar, i de manera profunda és l'individu. És més, l'individu s'ha de protegir d'una societat que corromp, basada en la doble moral, en el regne de la hipocresia. La solitud, l'aïllament davant les institucions socials, com pot ser, per exemple, l'escola o l'excèrcit, que pretèn moldejar a cada persona segons un cànon preestablert, és un requisit indispensable per sobreviure com a

individu lliure. El principi superior de l'ètica individualista consisteix en una necessitat permanent d'auto-millora[20].

Així ho reconeix Germinal Esgleas, company de Federica Montseny. Esgleas, a banda de la seva participació activa, amb responsabilitats a la central confederal, assumeix part del discurs individualista i considera que els pitjors enemics de l'anarquista són els propis prejudicis ètics i morals que, des del seu inconscient, poden deslegitimar-lo, en especial els que representarien l'instint de dominació o la tendència a l'autoritarisme, o en el cas contrari, a la dependència ideològica;

> "Para libertarse de los prejuicios autoritarios en el orden ético e intelectual es conveniente que el individuo sepa concretamente lo que representan esos prejuicios y aprenda a distinguirlos aun en sus más sutiles formas de penetración, y esto, desde luego, sin autoesfuerzo intelectual y moral no se consigue.
>
> Podríamos cambiar el medio económico, podríamos cambiar el medio político, pero el cambio no sería más que aparente si en el orden intelectual y en el ético continuáramos rindiendo culto a las formas y al espíritu autoritario"[21]

En la mateixa línia s'expressa J.M. Blázquez, el qual considera que l'única revolució veritable és la que hauria de produir-se en les consciències. Insisteix en aquesta idea que tota transformació profunda ha de ser interna, no externa. Només així pot propiciar-se un canvi en la societat que millori la vida de les persones. En un article publicat el març de 1938, quan les il·lusions revolucionàries del 19 de juliol del 36 semblen haver-se diluït de manera gairebé definitiva, Blázquez, col·laborador habitual de *Al Margen*, expressa el seu desencís d'aquest procés, i l'atribueix a la poca o nul·la preparació política i intel·lectual de les masses que el van protagonitzar. Tractar de canviar la societat sense haver-se despullat de la càrrega de prejudicis socials, dels efectes corruptors generats per la societat, dels interesos mesquins i l'egoisme d'una mentalitat burgesa, no sembla haver servit per a molt.

> "La revolución no basta haberla hecho en fábricas y talleres, en campos y en minas. Es menester hacerla también en las conciencias. Superar la inteligencia.
>
> Las asambleas de fábricas o de sindicatos muestran, a todo el que no ve espejismos, el atraso mental de la mayor parte de obreros (...)

[20] Lacaze-Duthiers, Gérard de ; "Moral inmoral y ética individualista" *Ética*, 4, abril 1927, pp. 14-15
[21] Esgleas, Germinal; "El impulso individual en el ideal anarquista" *La Revista Blanca*, 371, febrer 1936, p. 162

> El egoísmo se pone al descubierto cuando se desea a todo evento cosechar beneficio. Surge a flote cuando se niega solidaridad a los camaradas necesitados."[22]

Una altra de les constants del pensament individualista és l'ús de l'adjectiu eclèctic. De fet, algunes de les revistes analitzades, com hem comentat al capítol anterior portaven en un moment o altre de la seva trajectòria, aquesta paraula al subtítol. Ryner, per la seva banda també l'utilitzava sovint als seus textos, i de fet, la seva filosofia, atesa la barreja d'elements que incorporava, també es podria qualificar així. El fet és que, el propi individualisme es basa en l'adició d'elements de diversa procedència. A banda de les tradicions anarquistes i la filosofia stirneriana, ja hem comentat, i ho desenvoluparem més endavant, bona part dels individualistes assumiran pràctiques com el naturisme, el nudisme, les llegües internacionals o incorporaran teories alienes al seu moviment com el neomalthusianisme, l'eugenisme, l'antimilitarisme. Eclèctic, per tant, manté una acepció sinònima d'obert i antònima d'hermètic, de dogmàtic. Des del punt de vista d'un col·laborador que signa amb el pseudònim d'E. Libertad, tot allò que pugui oferir una satisfacció, que sigui enriquidor per a l'existència, val per a l'individualista. L'individualista no ha de ser fidel a res que no sigui a ell mateix, i en tot cas, tots aquests elements diversos que giren a l'entorn de l'individu han de servir-lo. L'individu ha d'aprofitar-se de tot allò que el pugui satisfer material o espiritualment, i cap idea, escola o concepte trascendent ha d'aprofitar-se de l'individu. El text, un recull de sentències filosòfiques acaba reconeixent de manera explícita la font rynerdiana del pensament exposat;

> "Todo camino, cualquier Ideal, llega a un fin noble si se le comprende debidamente.
>
> Todas las teorías, todas las escuelas quieren conducir al hombre a la felididad.
>
> Saber respetar este fondo humano que existe en todo credo, saber comprender el pensamiento de los que les han ideado, saber analizar.
>
> Esto es: SER ECLÉCTICO. (...)
>
> Plasmar lo bello en la vida será conquistarse un estado de libertad. Libertad de pensar, libertad de obrar,libertad de amar.
>
> Aspirar a eso es querer ser ecléctico. Lograrlo en la actualidad es ser ecléctico (...)
>
> Seamos respetuosos en nuestros análisis para que la síntesis que de ellos resulte sea digna de respeto. (...)

[22] Blázquez, J. M. "Falta revolucionar las conciencias" *Al Margen*, 6, març 1938, p. 1

> Yo he venido a defender y rehabilitar una filosofía ultrajada y despreciada, una filosofía que es la sostenedora de la belleza; que es la que induce a crear nuestra vida, la filosofía más combatida, pero también la más firme.
>
> Ella es la que conduce al individualismo perfecto; a este individualismo sublime, que no es egoista ni exclusivista, sino que es todo expansión y donación.
>
> Esta filosofía es la que le proporciona al individuo la libertad de su ritmo; que, según Han Ryner, es la fórmula de la felicidad."[23]

Els principis morals de la filosofia occidental són posats en dubte des de l'òptica de l'individualisme anarquista. Costa Iscar, pseudònim de l'anarquista navarrès Antonio Fabiacén (? - Buenos Aires 1966), un dels individualistes més destacats, segons Miguel Íñiguez, redactor des de 1918 de *Tierra y Libertad, Solidaridad Obrera, La Revista Blanca* i traductor de Ryner[24] critica la màxima kantiana de la reciprocitat "No facis a un altre allò que no vulguis per a tu" des de la perspectiva anarquista. Ho considera un sofisme, si prenem en consideració un context marcat per les desigualtats, en què les relacions socials i personals són asimètriques, en què hi ha dominadors i dominats i que la filosofia tradicional s'entossudeix a mantenir. Es tracta d'un principi superior, marcat per una ètica que amb pretensions d'esdevenir universal. Tanmateix, l'autèntica reciprocitat només és possible quan existeix igualtat. Tanmateix, la igualtat no té res a veure amb l'anivellament, és a dir, l'eliminació de diferències entre individus, sinó en l'adquisició d'un mateix grau de potencialitats i de sobirania individual. És a dir, a partir de les arrels liberals de l'anarquisme individualista, que tothom, malgrat la diversitat, es trobi en condicions similars de poder satisfer les seves necessitats i aspiracions, materials i immaterials. I això no serà mai possible a partir d'una ètica universal en tant que valor absolut, a la manera d'un Déu que dicta preceptes filosòfics, sinó a partir de l'excercici de la voluntat individual, en tant que cada individu esdevé el seu propi Déu, i els seus desigs, valors absoluts.

> "No hagas a otro lo que no quieras para ti.
>
> Esta máxima, que parece encerrar la suprema ley moral, que todos deberían acatar para establecer la verdadera armonía de las relaciones humanas, si bien se reflexiona, no es más que uno de tantos sofismas que existen en la sociedad autoritaria, tan apegada a las frases huecas y a la petulancia. Tendría algún valor ese postulado en una sociedad igualitaria, en la que todos se

[23] Libertad, E. "Seamos eclécticos", *Ética* 11, novembre 1927, pp. 15-17
[24] Íñiguez, M.(2001), p. 211

> hallasen con las mismas facilidades externas para vivir y prosperar hasta que se iniciase la decadencia natural que conduce irremisiblemente a la muerte. Pero en la civilización actual, que respeta las jerarquías tradicionales, o las transforma, o crea otras nuevas; que divide a la humanidad en clases dominadoras y en clases serviles, no es posible practicar la sabiduría que quizá quiera compendiar tan manido proverbio. (...)
>
> Todos los alambiques en que se quiere condensar la quintaesencia de la moral metafísica deben ser fulminados. No hay más que un terreno de experiencias fecundas a la convivencia fraterna, y es el que iguala a los hombres en su mundo terrenal, con todas las posibilidades de progreso evolutivo para cada individuo.
>
> Y ¡cuidado, señores sofistas!, que nuestra igualdad no es nivelamiento; no nos hagáis decir lo que está totalmente fuera de nuestro pensamiento. No pretendemos hacer un nivel común, que cortaría todas las cabezas que lo sobrepasaran, o sometería al potro a los que no llegaran al mismo límite. Entiéndase que primero buscamos al hombre, que todo hombre, asiente bien su planta sobre la tierra, podremos pensar en volar por los espacios de la metafísica y hasta buscar a dios, si asínos place, no para limitarlo, sino para convertirse cada uno en su propio dios. Hasta ese venturoso día, conformémonos con ser hombres que se esfuerzan en la lucha igualitaria, la cual conducirá a todos al terreno común de las posibilidades de perfeccionamiento integral en su más vasto sentido.[25]

La moral basada en la satisfacció de les necessitats i aspiracions individuals, en la recerca del plaer, pot comportar una doble lectura. Entre la premsa inequívocament individualista el que resulta habitual és llegir la cara positiva, el vessant més amable d'aquesta filosofia. Tanmateix, no es pot negar que el comportament que per als individualistes resulta natural, per a bona part dels anarquistes no individualistes, pot arribar a percebre's com a una simple amoralitat. El que per als individualistes pot ser antidogmatisme o eclecticisme, per als sindicalistes pot resultar sinònim de manca de solidaritat o compromís. La pràctica del naturisme o el culte al cos, pot ser concebut per altres militants com un excercici de pur exhibicionisme. La pluralitat en l'amor, pot ser entesa com a prostitució encoberta. No pot negar-se que els principis morals expressat des de la diversitat de l'individualisme es mouen en el terreny de l'ambigüitat. Moltes recances s'aixequen en un moviment en què un dels seus principals personatges, E. Armand, resulta una figura tan controvertida. Les seves connivències amb l'il·legalisme, especialment abans de la Gran Guerra, aspectes de la seva biografia personal, com ara l'abandó de la seva esposa i els seus fills, els seus contactes amb les revistes pornogràfiques amb els seus clubs d'intercanvis de parella, i les sospites que suscita el

[25] Costa Iscar; "No hagas a otro lo que no quieras para ti". *Al Margen*, 2, octubre 1937, p. 2

fet que el seu *L'en dehors*, a diferència de la totalitat de la premsa anarquista, gaudeixi d'una excelent salut econòmica no contribueix a generar una imatge pública respectada entre bona part dels medis llibertaris.

Cap a 1925 s'inicia una polèmica entre Joan Montseny i l'anarquista francès Jean Grave a *La Revista Blanca*. El teòric reusenc reclama, des de la seva revista, una unitat en la dispersió de tendències que mostra l'anarquisme internacional en aquest context històric, entre la qual els individualistes hi haurien de figurar. El francès respon tot manifestant el seu rebuig als individualistes, especialment els propers a l'*En dehors*. Basa el seu raonament en la seva absència d'una moral tolerable. Malgrat la parcialitat del fragment que reproduïrem, els seus comentaris resulten molt significatius sobre la trajectòria històrica de l'individualisme més extrem a França.

> "Existe, no obstante, otra categoría, muy numerosa antes de la guerra, pero que siempre conseguimos mantenerla al margen de nuestro movimiento: los individualistas. Estos, gracias a las divisiones, a ciertas complicidades y a la disgregación de nuestro movimiento, han llegado a encumbrarse y hablar en nombre de la anarquía. (...)
>
> Estos anarquistas que reciben el dinero ganado con las caricias que prodiga su mujer a otros hombres; estos anarquistas que se apoderan del dinero destinado a la propaganda y que no ven en la idea otra cosa que lo que pueda justificar sus viciados apetitos, justamente son los que se intitulan "Indvidualistas" (...)
>
> Leed el periódico L'Anarchie, fundado por su gran apóstol Albert Libertad, y que de hecho fue la tribuna oficial de los individualistas (...) predicar la expropiación. Ya sabéis que esto significa robo, monedero falso y vivir de mujeres de vida airada.
>
> También veréis que cuando se hablaba del sacrificio necesario para sostener la propaganda, allí se nos trataba de bobos y afirmaban que, por el contrario, de la propaganda debían sacarse los medios necesarios para que el individuo pudiera darse una buena vida (...)
>
> Aparte todo esto, también leeréis en el mentado periódico, que, según la moral individualista, es perfectamente lícito hacerse confidente. Bien es verdad qe el que esto escribía necesitaba de tales argumentos. Y no teneos necesidad de ir en busca de esta prosa en periódicos de antes de la guerra; ved el del señor Armand; biscad el número correspondiente al 25 de agosto de 1924, y veréis un artículo intitulado: "Cómo educaré a mi hijo Granuja" que merecería la íntegra reproducción: "Hasta los tres años - dice el articulista- la sola ocupación de Granuja será la de tomar buena y fresca leche en el restaurant maternal. De tres a seis, le enseñaré de robar a su madre; por su parte, la madre le enseñará a robar a su padre y después a los vecinos (...) De los doce a los diez y seis, Granuja entrará en el laboratorio de un experto falsificador, que se encargará de instruirlo en el arte de ganar dinero sin perjuicio de su salud. Quiero que sea un

> desvergonzado, un cínico" Hay dos columnas escritas así. (...) Y esto que queda dicho no es en sentido irónico que su autor lo ha escrito, sino que es realmente su propia opinión. (...)[26]

Resulta evident que les relacions polítiques entre Armand i Grave no resultaven precisament satisfactòries. Tanmateix són significatives d'algunes de les opinions que alguns militants anarco-sindicalistes o comunistes llibertaris mantindran sobre alguns dels nuclis d'afinitat d'individualistes a Espanya. La qual cosa no implica en absolut que les diferents tendències coexisteixin en compartiments estancs. Al contrari, la doble i la triple militància serà habitual entre els col·laboradors de les revistes individualistes, i, tant militants de la CNT, com nuclis d'afinitat d'orientació anarco-comunista llegiran *La Revista Blanca, Iniciales* o *Estudios* paral·lelament a la seva premsa. Existeixen diversos exemples sobre aquesta qüestió, començant des del propi Joan Montseny, que, avançada la República acabarà ingressant en la secció de treballadors intel·lectuals de la CNT, o J. Elizalde, que, com hem dit, havia estat un dels membres fundadors, i primer secretari de la FAI, o el doctor Isaac Puente, el qual serà un assidu col·laborador de la premsa individualista i a la fi acabarà elaborant el document sobre el Comunisme Llibertari, assaig sobre l'organització política i social futura que s'organitzarà posteriorment a l'esclat de la revolució, que s'adoptarà oficialment al Congrés Confederal de Saragossa, de 1936[27].

[26] Grave, Jean; "La concepción libertaria en el temperamento individual" *La Revista Blanca*, 59, novembre 1925, pp. 24-27. Aquesta és una de les rèpliques que per aquesta època s'envien Joan Montseny i l'anarquista francès sobre la necessària confluència dels corrents anarquistes reclamada pel reusenc. Sobre aquesta polèmica, coneguda com a la polèmica Urales-Grave vegeu Corti, A; (1987) pp. 120-129

[27] Aquest dictamen pot consultar-se a les actes de l'esmentat congrés recollides a; CNT; *El Congreso Confederal de Zaragoza*. Zero xyx. Madrid 1978, pp. 226-242. De la mateixa manera, una versió resumida es troba a Íñiguez, Miguel; Gómez, Juan; *Isaac Puente. Médico rural, divulgador científico, y revolucionario*. Papeles de Zabalanda, Vitoria 1996, pp.31-35

5.1.2. Sobirania individual

Pel que fa al concepte de sobirania individual, o el que seria el mateix, la capacitat de poder i de potència de cada individu, Higinio Noja Ruiz, pedagog, periodista i escriptor llibertari (Nerva, Huelva 1896 - València 1972)[28] hi escriu. Amb un to ponderat, lluny de la retòrica stirneriana, la considera com a un dels puntals de l'individualisme, la qual cosa no nega, d'altra banda, de la seva necessitat de conjugar-se amb la societat en què cadascú hi és immers.

Noja Ruiz considera que no es pot desvincular l'individu de l'esforç col·lectiu que ha permès dibuixar la societat. En aquest sentit, el pedagog empra un concepte de societat positiu, com a fruit de l'esforç mancomunat de diversos individus, un esforç d'altra banda, que permet a cadascú gaudir dels progressos materials i culturals acumulats per una munió de persones al llarg de diverses generacions. L'individu, si vol gaudir plenament de la seva sobirania necessita d'uns recursos materials, dels més primaris als més sofisticats, i immaterials. Fins i tot per plantejar-se aquests problemes existencials necessita recórrer al llenguatge, és a dir, una construcció cultural basada en la necessitat de comunicació social, i dels coneixements sedimentats per l'espècie. Resulta obvi, doncs, la gran interdependència, -a més d'una certa subordinació- de cada individu respecte de la societat i la comunitat. Individu i societat són indestriables i es necessiten mútuament.

Això no implica en absolut que la sobirania individual esdevingui un mite. Si bé és cert que en una dimensió absoluta aquesta aspiració individual és irrealitzable, aquesta circumstància no nega que es pugui assolir un grau de sobirania raonable. Pot conciliar-se amb la necessitat humana de la pertinença a la societat i pot realitzar-se dins del marc de la pròpia societat. El problema rau en les possibilitats reals d'exercir aquesta sobirania individual en el sí de la societat real en què viuen els individus. La societat capitalista, no basada en la raó, sinó segons la lògica de la dominació, impossibilita el dret a excercir amb plenitud els drets sobirans de cadascú. Resulta, per tant, indispensable, ordenar els factors socials per permetre unes condicions propícies per a la màxima expansió individual sense més límits que les llibertats alienes. Per explicar-ho d'una manera més simple. En la conjuntura històrica des de la qual s'expressa Noja Ruiz, l'individu ha d'adaptar-se a la societat. En condicions ideals, hauria de ser la societat qui s'adaptés a l'individu.

La major part de les limitacions a la sobirania individual, tot seguint el discurs de Noja Ruiz, són de caire econòmic. Ningú no es pots sostreure a la dialèctica del consum i la producció. Cada persona necessita consumir béns i serveis, materials i immaterials. Per tant, resulta del tot imprescindible, per a la supervivència de l'espècie, la seva producció. Una perspectiva racional, d'inspiració kropotkiniana, a aquesta problemàtica, indicaria que el progrés tecnològic faria menys carregós el temps i l'esforç dedicat a la producció. És a dir, que cada vegada caldria dedicar menys temps laboral, i per tant, es podria dedicar més a gaudir de la pròpia expansió individual. El problema rau quan existeix una excessiva asimetria entre els qui fan i els qui usen. I la societat capitalista esdevé un obstacle davant aquesta aspiració a poder conciliar sobirania individual i obligacions socials.

> "La soberanía individual, suprema aspiración del hombre, puede conciliarse y hasta lograr su cabal realización, dentro del marco de la sociedad. Lo que se necesita es ordenar los factores sociales de manera que las ventajas positivas que del esfuerzo colectivo, inteligente y coherente, derivan, no impongan al individuo innecesarias claudicaciones. (...)
>
> ...Todo puede conciliarse. La sociedad puede ajustar su organización a las condiciones de la naturaleza humana. Organizando las cosas de manera que el individuo, manifestándose de completo acuerdo consigo propio, no pueda perjudicar al conjunto social a que pertenece, la soberanía individual pasará de la categoría de aspiración a la de hecho consumado (...)
>
> El individuo será sobrerano de sí mismo cuando la sociedad se oriente en el sentido de no estorbar su normal desarrollo y posibilite el ensayo de todos los propósitos y la libre exposición de todas las iniciativas"[29]

[28] Nota biogràfica a Íñiguez, M. (2001), p. 435

5.1.3. La qüestió de la propietat

Un dels aspectes que singularitzen l'individualisme és la seva posició teòrica al voltant de la qüestió de la propietat. Com hem comentat en anteriors capítols, el mateix Stirner considera la propietat com a un fet fonamental de l'existència, una expressió de voluntat, un fet d'afirmació individual i essencial per a la llibertat. A més, la propietat estirneriana es tracta d'una propietat incondicional, és a dir, sense límits, controls o contrapartides de cap mena, en què no s'accepta la intervenció de cap ens abstracte com l'estat, la religió, la societat o qualsevol mena d'ideologia. Similars característiques hi té el concepte tuckerià, a partir del seu individualisme liberal. Per a Benjamin R. Tucker, tothom té el dret legítim a posseir el fruit del seu treball, i a intercanviar-lo lliurement, tot negant, a la vegada, qualsevol interferència estatal en la relació entre individu i bé material posseït. Per a Armand, també molt en la línia del filòsof de Bayruth, ser propietari és una manera d'expressar la sobirania individual, perquè la propietat de fets materials i immaterials esdevé la garantia de llibertat. Reconeix el dret a la propietat sempre i quan aquest fet no propiciï una situació de preeminença o monopoli.

L'anarquisme, en general, ha mantingut un ventall d'opinions diferents sobre aquesta qüestió. Des del mutualisme de Proudhon que reivindica el dret a la plena possessió dels béns assolits pels propis mitjans i el seu ús en funció de l'esforç dedicat a la seva producció, fins a les posicions més comunistes de Kropotkin, qui opta pel dret a prendre béns i serveis segons les pròpies necessitats, hi ha hagut sempre un viu debat sobre aquesta qüestió, fet que sempre ha xocat, en extrems contraris, amb les concepcions comunistes del socialisme marxista. En el cas espanyol els anarquistes no es van sostreure a les polèmiques entre col·lectivistes bakuninistes i comunistes llibertaris, en què potser, l'únic que sembla adoptar posicions més individualistes en la línia de Tucker serà Ricardo Mella[30]

Des de la premsa específicament individualista no hi ha massa referències a un aspecte teòric ja de per sí conflictiu, no sembla un tema que susciti un debat profund. Tanmateix, des de de la revista *Nosotros*, M. Ramos, hi dedica un assaig d'una extensió considerable, publicat entre els números 2 i 3, al llarg de la tardor de 1937. La signatura M. Ramos, apunta Miguel Íñiquez a la seva esmentada *Un esbozo de enciclopedia*

[29] Noja Ruiz, Higinio; "La soberanía individual" *Nosostros*, 4, gener 1938, pp. 34-35
[30] El tema de la propietat, en el cas de l'anarquisme espanyol serà examinat per Álvarez Junco, J. (1976), pp. 341-374.

anarquista, correspondria possiblement un dels noms amb qui signa Miguel Giménez Igualada, director de *Nosotros*, col·laborador d' *Al Margen* i un dels protagonistes de l'indivdualisme espanyol de la segona meitat de la dècada dels trenta. Segons l'historiador basc, la signatura M. Ramos, repetida entre la premsa individualista, correspondria a la seva veritable identitat Miguel Ramos Giménez, que segons explica l'historiador basc Miguel Íñiguez, tot recollint l'opinió de Vladimir Muñoz correspodria al nom que va utilitzar quan, al llarg de la seva joventut va practicar l'il·legalisme[31]. A partir d'aquesta qüestió, i per la similitud tant de forma com de contingut i orientació dels textos procedents d'ambdues assignatures atribuirem ambdós noms a una única identitat.

A partir d'una lectura profundament stirneriana de la qüestió, en un text de lèxic i estructura filosòfica, Ramos tracta de definir la propietat i d'analitzar els diferents conceptes que s'hi han vingut utilitzant. Per a l'individualista, la propietat resulta un fenomen natural i inherent a la humanitat. Posseir esdevé un fet antropològicament instintiu. De la mateixa manera que en la primera infantesa no és possible diferenciar entre el jo i l'entorn, en els orígens de la humanitat, en el passat anterior a la civilització, cada individu agafava tot allò que necessités, o que simplement, volgués posseir. De fet, el mateix concepte de propietat no existeix a no ser que s'inicií una competència entre individus per posseir un objecte desitjat per diversos individus de manera simultània. Amb aquests arguments de psicologia evolutiva i d'antropologia, Ramos presenta aquest conflicte per la propietat, una propietat entesa a la manera proudhoniana, és a dir, com a el legítim fruit de l'esforç individual, no pas com a un fet negatiu, sinó, des de la càrrega liberal de l'anarquisme com a un fet plenament positiu. El conflicte generat entre individus per satisfer el desig de possessió esdevé un factor evolutiu i de progrés, perquè estimula a cada persona a buscar estratègies per superar aquest obstacle, les obliga a ser millor, més hàbils, més intel·ligents.

Ramos, considera, doncs, que entre les persones existeix un instint natural de ser propietari. I que aquest instint natural és negat i combatut per diverses filosofies que afirmen el contrari. De manera que l'autèntic conflicte sorgeix quan, a partir dels discursos abstractes de la religió o de qualsevol altra ideologia redemptora, es pretén regular, interferir o negar aquest dret natural que és el dret a posseir. De fet, assenyala l'individualista, que si bé, una societat és equilibrada quan tothom té accés a la propietat

[31] Íñiguez, M. (2001), p. 267

de manera incondicional, es desequilibra, i esdevé injusta i opressiva quan nega aquest dret a cada individu i s'apropia d'aquest dret per enriquir tirans o déus.

En una segona part, el director de *Nosotros* compara i equipara el concepte de propietat des del punt de vista de la teologia, i des del socialisme autoritari. Des d'una òptica individualista, rebutja de ple qualsevol categoria basada en fets trascendents o absoluts. I això, com succeeix amb Stirner, implica el rebuig de Déu en tant que fenomen contrari a la raó. Per tant, qualsevol discurs que sorgeixi des de la teologia no té cap validesa. Considera que, tal com afirma la religió, si Déu és gran, l'individu és petit, i que per tant no té dret a res. Des de la premissa religiosa, Déu, com a creador i omnipotent és el propietari exclusiu de totes les coses. Les persones, en són només usufructàries de tota la riquesa material i immaterial. Això explicaria aquesta obsessió, des del punt de vista religiós, d'atorgar un valor intrínsecament negatiu als béns materials, d'assimilar puresa i bondat a renúncia, pobresa i sobrietat. Tot plegat, aquest discurs estaria dissenyat per a l'acumulació material dels mitjancers de la divinitat entre les persones, per justificat l'apropiació de poder, prestigi i riqueses enfront la majoria, per legitimar una situació d'expropiació del dret universal a la possessió material.

A partir del concepte estirnerià de revolució, a l'hora d'analitzar el concepte de propietat del socialisme, Ramos l'assimila al de la teologia. Si bé Déu, com a categoria trascendent, amb pretensions de superioritat respecte l'individu, no té cap validesa des del punt de vista individualista, el concepte Societat, en abstracte, no resulta gaire diferent. Ambdós resulten irreals, són immaterials, esdevenen una mena d'entel·lèquia dissenyada com a instrument de dominació. Els socialistes autoritaris han pretès canviar Déu per la Societat, tanmateix, ambdós impliquen un control i una opressió per damunt del conjunt dels individus. A banda de tenir els mateixos objectius, ambdós conmparteixen la mateixa tendència a impedir la sobirania i el dret a la propietat individual. A més, els seus discursos justificatius són equivalents. Si per a la teologia el verb *tenir* implica pecat, per al socialisme, *posseir* resulta un delicte. Si bé les societats d'antic règim estaven minuciosament regulades per tal que el domini piramidal de la societat restés estable, una societat socialista, i en aquest cas l'autor pensa en la Unió Soviètica d'Stalin, nega el dret a la propietat com a fórmula d'assegurar l'opressió dels individus. Canvien les formes, encara que el fons roman inalterable.

La dissidència, segons el cas d'una societat regulada des de la religió o des del socialisme autoritari, esdevé pecat o delicte respectivament. En tot aquest conjunt discursiu, la finalitat principal, els delegats de Déu o de la Societat són qui administren

la riquesa i els béns de tothom, i per tant són responsables de la pobresa i l'absència de llibertat dels individus. Ramos, com Stirner, assimila llibertat a propietat. Si hi ha propietat, existeix la llibertat, l'essència de l'individu. Ja s'expressa al títol de la bíblia individualista; *L'Únic i la seva propietat*. Tota idea trascendent que pretengui imposar límits a la llibertat, prengui la disfressa que prengui, en realitat busca el sotmetiment i l'anul·lació dels individus.

L'autor d'aquest assaig, que essencialment pretén reivindicar els drets individuals davant les veritats absolutes, escriu en un context especial que explica aquesta reiterada assimilació entre socialisme i teologia. Al llarg de la tardor - hivern de 1937, en una conjuntura en què les perspectives d'una profunda transformació social, d'una revolució anarquista, s'esvaeix definitivament i, en canvi, la distribució de forces en el bàndol republicà es decanta de manera clara per uns comunistes que, empesos per la intervenció del poder soviètic, es fan cada cop més amb el control de la guerra, la política i la societat, fet que implica l'eliminació, de vegades física, d'aquells sectors anarquistes que no se sotmeten a la nova situació.

Deixem a M. Ramos definir el seu concepte de propietat i expressar la seva anàlisi.

> "...entendiendo por propio todo aquello de lo que el individuo-hombre usa con entera libertad y llamando propiedad al conjunto de cosas propias de que dispone libre y absolutamente, con exclusión de cualquiera otra persona.(...)
>
> La idea [de propietat] apareció después, como aparece en el niño, cuando no puede considerar propio todo cuanto al individuo le rodea, porque otros dueños, otros poseedeores, otros individuos le aventajaron en la posesión de lo visto y deseado. Del deseo no satisfecho nace, aguzada, el ansia de poseer y de esta ansia, que es apetito devorador que inquieta y produce malestar, nace la idea de posesión que calma en primer grado la inquietud (...)
>
> Este apetito de adquisición, este deseo de domino de la cosa, esta ansia de posesión, ha hecho que el individuo-hombre nuestro antecesor, se eleve en la escala zoológica (...) Sin el feliz apetito de propiedad, posiblemente seguiría el hombre en la animalidad sin desear nada, y por consiguiente, sin tener nada: ni pan en sus paneras, ni luz en su cerebro. (...)
>
> [L'home] necessita el supremo goce de poseer, el supremo goce de poder disponer libremente de las cosas bellas que necesita, inventa o crea, el supremo goce de ser propietario de lo útil y de lo bello.
>
> Poco importa que doctrinas, filosofías, morales, religiones prediquen la no posesión, la no propiedad. El hombre, para no pararse en medio de su carrera, necesita tener, ser propietario. Las épocas feroces de la historia no son aquellas en que los hombres han poseído, sino, al

contrario, aquellas otras en que se robó a los hombres para que fueran ricos los tiranos o los dioses"[32]

L'autor prossegueix amb l'anàlisi comparativa del concepte de societat teològic i socialista

"Dos juicios, hijos de dos razonamientos contrarios, pueden sostenerse respecto a la aparición del hombre sobre la tierra: el religioso, que nos dice que Dios (idea abstracta) hizo al hombre a su "imagen y sememjanza" y el científico, que explica la serie incesante de cambios sufridos por la materia hasta llegar a las formas actuales que somos y vemos. (...)

Según los religiosos, siendo Dios el creador de la vida, a él, (...) pertenece todo cuanto existe. El hombre -que es criatura de Dios, (...) propiedad también del mismísimo Dios (...) no es más que el usufructario de la riqueza. Dios es, pues, el Único Propietario. Cualquier otra propiedad es execrada, maldecida. (...) En el "Reino de Dios" (...) sólo Dios tiene, y si él no puede, por sí, ejercer la tenencia, la ejercen en su lugar los sacerdotes, sus ministros. La pobreza de los hombres (...) constituye paa el religioso el ideal de vida. Tener es pecado. (...)

Si para Dios es pecado tener, para la Sociedad es delito poseer. (...) La Única propietaria autorizada en regimen social es la Sociedad. Y como ésta, tan irreal como Dios, no puede tener por sí, quienes se creen con derecho a administrar en su nombre los bienes terrenales (...) son los socialistas, o sea los sacerdotes (...) que representan a la Sociedad (...)

(...) los principios no han variado. En uno y otro sistema parecen ser inmutables: Dios y Sociedad, dos divinidades mudas que presiden el mundo son omnipotentes, omnipresentes y omnisapientes, y, sin embargo, *no pueden obrar por sí*; pecado, que es desobediencia al mandato divino (...) ha sido reemplazado por delito, indisciplina frente a las leyes sociales (...)

¿Qué ha cambiado en el mundo? Los nombres, nada más que los nombres. La vieja religión ha sido reemplazada por la religión nueva, tan aberrante como aquella, tan acientífica como aquella (...) Y al concepto siniestro de la indiscutida autoridad divina ha seguido el concepto funesto de la indiscutida autoridad social"[33]

[32] Ramos, M. "La propiedad. Origen y modo de aceptarla y combatirla. Las diferentes teologías (I)" *Nosotros*, 2, novembre 1937, pp. 35-38

5.1.4. El conflicte entre individu i societat

La relació entre individu i societat es fonamenta, des de l'ortodòxia heterodoxa de l'individualisme, en el conflicte. Precisament aquest substrat individualista, existent en el sí de l'anarquisme espanyol de la darrera dècada del XIX i la primera del XX explica l'èxit de les obres d'Ibsen als teatres de Barcelona. Els drames de l'autor noruec com *Espectres*, *Casa de Nines* o *Un enemic del poble* van saber connectar amb una sensibilitat respecte de la idea, vinculada als valors modernistes, de la minoria posseidora de la veritat enfront la massa social que actua irracionalment.

Posteriorment, i en la cronologia en la qual centrem aquesta investigació, aquesta consciència de pertinença a una minoria es reprèn amb força, traslladada al context polític i social en què es mouen. Els petits nuclis d'afinitat individualistes, al voltant dels seus òrgans de propaganda, dels seus ateneus, o de les seves associacions naturistes se saben minoria enfront la magnitud i la força numèrica que adquireix el moviment anarco-sindicalista, especialment des de la Primera Guerra Mundial, i sobretot en els primers anys de la Segona República. Els individualistes, d'una quantitat indeterminada, encara que amb tota seguretat reduïda, formada per grups dispersos i de vegades aïllats, no poden competir quantitativament amb els centenars de milers d'afiliats al sindicat confederal. La seva acció associativa, fonamentada sovint en la relació directa i informal no pot comparar-se amb l'aparell organitzatiu d'una CNT hegemònica a bona part de la geografia ibèrica.

Precisament aquest desequilibri quantitatiu es tracta de compensar amb unes actituds teòriques i personals que ells mateixos considerarien avançades, d'"avant-guarda moral"[34], segons expressió de Federica Montseny, respecte la gran massa de treballadors afiliats als diversos sindicats de la Confederació. Els individualistes tracten de remarcar la seva condició de revolucionaris en els aspectes quotidians com ara sobre aspectes relacionats amb la sexualitat, el naturisme, l'assumpció de tècniques eugèniques, de filosofies que en alguns aspectes properes a l'autoajuda -de Ryner o Krishnamurti- i sobretot per la seva concepció hedonista de la vida, enfront les tendències ascètiques dels discursos del moviment obrer, especialment el socialista.

---

[33] Ramos, M. "La propiedad (II)" *Nosotros*, 3, desembre 1937, pp. 36-39

[34] Montseny, F; "Ibsen y Lenin (IV), *La Revista Blanca*, 119, maig 1928, pp. 772-773. També a Montseny, F.; "La élite y las multitudes", *La Revista Blanca*, 24, maig 1924, p. 6

Això, de forma lògica, porta irremissiblement envers un cert sentiment d'implícit aristocracisme, un cert complex de superioritat respecte el militant anarco-sindicalista ordinari. Aquesta tendència es pot percebre obertament a *La Revista Blanca* i *Iniciales*, i, en menor mesura, a *Al Margen*. I això, no servirà precisament per millorar la relació entre individualistes i anarcosindicalistes, més aviat el contrari, la qual cosa, no implica, d'altra banda, i com ja hem anat reiterant, que no existeixi una relació fluïda i una doble militància entre uns i altres. No seran infreqüents crítiques contra les actituds expressades a plens de la confederació, o a fets intrascendents de militants anarco-sindicalistes com ara la seva qualitat de fumador, o comentaris sobre la persistència de prejudicis morals entre la major part de cenetistes[35].

Un altre dels aspectes que convé recordar, i que contribueixen a explicar aquest sentiment dels individualistes de "nedar contra corrent" és la conjuntura històrica de la cronologia estudiada. Les dècades dels vint i especialment dels trenta, són les èpoques dels grans moviments de massa. De culte a les masses. De la irrupció de les masses com a subjecte històric, i per tant, de la devaluació de l'individu i la seva independència. En aquest context hostil, en què els totalitarismes mobilitzen i manipulen en favor seu les masses, en un moment en què l'estètica paramilitar i la uniformització s'apropien dels espais públics, en plena eclosió dels feixismes i del comunisme soviètic, els individualistes, si bé ja de per sí minoritaris, semblen encara més marginals. I en aquest sentit, la seva aversió a la massa com a subjecte polític, i al cabdillisme, com a idea, es reaferma.

Es podrien esperar discursos incendiaris sobre aquesta conflictiva dialèctica individu-societat, d'acord amb l'ortodòxia estirneriana. I de fet, gran part dels comentaris, de les intervencions dels lectors van en aquesta direcció. Tanmateix, les aportacions discursives més elaborades relativitzen el conflicte. Seria aquest el cas d'Higinio Noja Ruiz, el qual tracta de conciliar el seu individualisme conceptual amb el comunisme llibertari en la línia de Kropotkin a l'hora d'analitzar aquesta relació. De fet, la revista des de la qual escriu, *Nosotros*, tracta de realitzar aquest acostament entre individualisme i anarcocomunisme.

Noja Ruiz destaca la interdependència entre individu i societat. En la seva relació amb el que seria un concepte absolut, des d'un punt de vista estirnerià, l'individu

[35] Redacció;"A las agrupaciones culturales libertarias" *Iniciales* 4/8 agost 1.932, p. 1
.

hi manté una relació dual. D'una banda, la societat el limita. De l'altra, el potencia. Tanmateix, i sobretot, la necessita. La necessita fins al punt que per bastir una crítica a la societat, per generar els instruments que poden permetre alliberar l'individu, resulta indispensable la socialització. El mateix llenguatge, base del pensament i de la crítica és una construcció social, acumulada per generacions i base de les civilitzacions.

D'aquesta manera resulta obvi que l'individu surt beneficiat del fet que existeixi la societat, perquè, a banda de permetre adquirir les eines bàsiques del pensament, de poder obtenir defensa, protecció i comoditat, mercè a l'esforç mancomunat dels individus socialment organitzats, l'existència del propi conflicte entre individu i societat permet obtenir l'estímul necessari per superar-se com a individu. El repte del problema a superar beneficia l'individu en tant que aquest ha de fer un esforç del qual sempre sortirà enriquit.

És així com, des del punt de vista del pedagog, influït en certa manera per les teories antropològiques coetànies i un cert pòsit teòric darwinià, la societat potencia les capacitats de l'individu, l'empeny vers el desenvolupament. Ja la pròpia creació de civilitzacions, que supera la categoria de tribus o agrupament informals, permet generalment una millora de les condicions materials de cada persona. Per a Higinio Noja Ruiz, a més, la pròpia complexitat de la civilització, que requereix processos educatius sofisticats i adquisició d'habilitats més especialitzades i abstractes que les d'un individu aliè totalment a la civilització, permet sobretot adquirir i desenvolupar les eines psíquiques de l'individu, una intel·ligència elaborada i enriquida i fonamentada en la interacció constructiva dels individus organitzats socialment. I això, que si bé pot implicar, com veurem més endavant, conflicte i injustícies, permet, a la vegada, donar eines socials com l'impuls solidari de cada persona respecte les altres. Una conclusió molt en la línia de la idea d'ajut mutu elaborada per Kropotkin.

Pel que fa a la limitació que la societat produeix entre els individus, resulta també òbvia. La pròpia convivència, especialment la complexa organització de les societats civilitzades, comporta unes normes i uns marges que limiten l'acció i l'impuls egoista de cada persona. Des del punt de vista més estrictament estirnerià es podria afirmar, que, en aquest aspecte, la societat destruiria la personalitat i la independència de l'individu. Noja Ruiz ho posa en dubte. La personalitat, segons el pedagog, és una particularitat que no desapareix, si és que realment se'n té. El problema rau quan la societat busca utilitzar l'individu en benefici propi, i per tant, la seva independència representa un problema que cal neutralitzar. Això fa que sovint el poder, hostil a la

llibertat *per se*, decideix intervenir en els aspectes més personals i quotidians dels individus. Quan això succeeix, quan la institució que s'erigeix en representant de la societat, és a dir, l'estat, s'immiscueix en les esferes més íntimes de cada persona, molt en la línia de l'individualisme liberal de Tucker, l'individu té l'obligació moral de resistir-s'hi.

Noja Ruiz sostè una concepció atòmica de la societat. Per al periodista i escriptor andalús, els individus serien àtoms que no haurien de modificar la seva substància, encara que combinats poden arribar a generar qualsevol matèria possible. Aquesta concepció en què la societat resultaria una addició d'individualitats restaria exemplificada amb la comparació que fa amb l'alfabet. Cada individu seria una lletra que mai perdria les seves qualitats, ni sonoritats. Combinades poden arribar a expressar qualsevol cosa. Tanmateix, ni en la mateixa poesia, cada grafia, ni cada individu té perquè renunciar al seu so, a la seva personalitat.

El problema no és la societat *per se*, com a construcció ideològica, sinó -i aquí entraríem en l'ortodòxia anarquista- en *aquesta* societat concreta. El conflicte individu - societat es produeix quan existeix asimetria entre els drets i les obligacions dels seus components. I aquí, molt en la línia individualista de Joan Montseny, es mantindria amb una concepció social igualitarista -no anivelladora!- . En la societat de la qual forma part, la societat capitalista, existeix un conflicte individu -societat per la seva naturalesa opressiva, per la seva dialèctica explotadors - explotats. Cal modificar, doncs, el contracte social perquè *aquesta* societat manté els seus fonaments en els beneficis d'una minoria -amb molts drets i poques obligacions- que utilitza la majoria social -amb escassos drets i deures aclaparadors- en profit propi.

La conclusió del pedagog llibertari és que la societat és necessària. Tanmateix -i aquí entraríem en l'ortodòxia de la filosofia stirneriana-, en el seu funcionament, és la societat qui ha de servir l'individu, no l'individu a la societat.

> "La sociedad es el germen de todo progreso. Limita en cierto modo al individuo, pero le multiplica y hace más extenso su radio de acción (...)
>
> El progreso humano deriva de la coopercaión, de la coordinación de esfuerzos orientados en un mismo sentido, de la acumulación de experiencias de generación en generación transmitidas y continuamente perfeccionadas, y esto no se explica sino por el impulso solidario que crea y conserva las sociedades humanas (...)

> El individuo halla en la sociedad defensa, apoyo y estímulo. Puede cultivar sus especiales aptitudes, y sumando su esfuerzo al esfuerzo de los demás aumentar de continuo sus posibilidades (...)
>
> Limita la sociedad al individuo, pero también le supera multiplicando sus fuerzas y su capàcidad de resistencia y facilitando su desarrollo mental, el desenvolvimiento de su psiquismo, la conversión del instinto en inteligencia. (...) La lucha del individuo contra las normas y obligaciones sociales no debe interpretarse en buena lógica sino como una manifestación enérgica del impulso progresivo que fermenta en el seno de la sociedad misma (...)
>
> A pesar de las limitaciones que nos impone, sería erróneo suponer que la sociedad destruye la personalidad del individuo. Nada puede destruir la personalidad de quien verdaderamente la tiene. Ni destruirla ni siquiera borrar sus lineamientos generales. Lo que hace la sociedad es procurar el encuadramiento y aprovechamiento de esa personalidad utilizándola para sus fines (...)
>
> Las imperfecciones y hasta los absurdos de las instituciones sociales no dicen nada contra la bondad del principio solidario en que la sociedad se fundamenta. (...) Lo que se trata es de modificar las cláusulas del contrato social a fin de que todos, sea cual fuere nuestro criterio y nuestro natural modo de ser, nos movamos con desembarazo y vivamos a gusto en el seno de la sociedad (...)
>
> En la actualidad, la sociedad, si bien ha alcanzado en su organización el máximo desarrollo, genera en el individuo el descontento. Descontento que tiene su causa originaria en la injusticia que implica el hecho de que todo el conjunto social se mueva en el sentido de beneficiar exclusivamente a una minoría (...)
>
> No se creó la sociedad con el propósito de favorecer a un sector reducido en perjuicio de la totalidad. Se creó para beneficiar a todos (...)
>
> La sociedad la creó el individuo para servir a sus propios fines, y nunca podrá ser anulado por ella.[36]

Aquesta rebuig contra la societat coetània, contra la forma específica amb què aquesta es materialitza en el context capitalista, no implica oposició, més aviat el contrari, respecte del concepte ideal de societat. I això serà una constant entre individualistes i també entre la resta d'anarquistes. Almenys així ho considera Miguel Giménez Igualada, des de la revista *Nosotros*. Amb un to més aviat profètico-literari, molt diferenciat del d'assaig filosòfic de Noja Ruiz, el director de la revista valenciana comparteix la mateixa idea principal. La societat, o la summa d'individualitats organitzada socialment és una necessitat i permet beneficiar els seus participants. En canvi, la societat basada sobre drets i obligacions asimètrics, no només és rebutjable, sinó que mereix ser destruïda. Amb un llenguatge nietzscheà, Giménez Igualada,

[36] Noja Ruiz, Higinio; "El individuo en la sociedad", *Nosotros*, 5, març 1938, pp. 12-17

reivindica l'associació per combatre *aquesta* societat de la qual ell es declara associal. La seva condició d'*associal*, tanmateix, no implica ser *insocial*. El porta a cercar l'aliança amb altres per destruir la vella societat i construir-ne una de nova, basada en la igualtat i la solidaritat. El context de la guerra civil, en el qual molts anarquistes tractaven de fer la revolució, substituir la vella societat per una de nova, més justa, més lliure, explica, en part el contingut de les paraules del director de *Nosotros*.

> "Soy asocial frente al burgués que me explota; frente al autoritario que trata de imponérseme (...)
>
> Soy asocial, pero no insociable.
>
> Amo la sociedad , la que forjé en mi mente y de la que excluyo todo parasitismo y toda lacra. (...)
>
> Amo la sociedad de los fuertes que saben enjugar ajenas lágrimas, derramar las propias y jugarse la vida en una empresa noble; pero que no saben fingir ni engañar, que desconocen la traición y la insidia.
>
> Y aborrezco la sociedad de los débiles que cogen a su servicio la fuerza de los demás para sembrar en su torno la barbarie y la ruindad. (...)
>
> Soy asocial frente a todo lo ruin e inhumano que informa y es base de la actual sociedad. Y al igual que desprecio a quienes son sus mantenedores, amo a los seres que la padecen y busco su sociedad para aunar con los suyos mi clamor, mi indignación, mi deseo, mi coraje por lo que nos domina, mi amor por lo que nos une.
>
> Y he aquí cómo siendo asocial me asocio; cómo enfrentándome con la sociedad la fomento entre quienes, los puntos de coincidencia, son una garantía para el libre vivir que anhelo al margen de las bajas pasiones que son norma reguladora de la vida actual".[37]

Un punt de vista interessant i complementari als exposats fins el moment és el que ofereix Pedro Chardon des de les planes de *Al Margen.* Com els col·laboradors anteriors reconeix la necessitat d'associar-se i comparteix la crítica a *aquesta* societat. Tanmateix en fa una lectura novedosa a partir de la diferenciació entre el que serien associacions naturals i associacions accidentals o artificials.

Chardon reconeix en l'individu la tendència natural a associar-se. Les persones busquen la sociabilitat, és a dir, la interacció amb altres individus per obtenir un enriquiment mutu a tots els nivells, tant en els aspectes més materials -el benestar físic i econòmic- com en els immaterials -l'oci, la cultura, l'afectivitat o l'amistat-. Assumeix, d'altra banda la tendència natural i contradictòria de l'individu, tant a la independència individual com a la sociabilitat. Ara bé, aquesta tendència inherent a la socialització, no

es permet desenvolupar de manera lliure. Les circumstàncies de naixement, ens incorporen a organitzacions ètniques i polítiques, i a les institucions que les representen, de manera obligatòria, sense opció de tria. Cada individu, doncs, resta associat a la seva família, a la seva comunitat local i al seu estat de manera arbitrària, de vegades mantenint més coses en comú amb aquell que resta a l'altra banda de línia divisòria del grup formal de pertinença, que no pas amb aquell amb qui comparteix sostre. L'associació, la societat, doncs, esdevé una càrrega i una important limitació en l'individu, especialment quan aquest no comparteix les mateixes opinions, els mateixos referents o els mateixos valors que la majoria.

La societat, doncs, s'esdevé una associació involuntària basada en fets accidentals, com el cognom, la nacionalitat, o el color de la pell. Els diversos estats, coneixedors d'aquestes circumstàncies, necessiten discursos legitimadors que permetin cercar nexes d'unió entre una població heterogènia, a la qual busca mantenir dominada. És aquest l'origen de categories abstractes com ara nacionalisme, interès general o necessitat social. En aquest model de societat, per tant, els individus són presoners de la seva societat i de les institucions que les representen.

En contraposició a aquesta associació opressiva, manipuladora, fonamentada en relacions asimètriques, en què una minoria utilitza els diversos individus per beneficiar-se'n particularment, Chardon contraposa una antítesi. Tota associació hauria de ser voluntària, basada en l'afinitat personal i fonamentada en la reciprocitat. Aquest darrer concepte esdevenia un dels eixos teòrics en què es fonamenta l'individualisme armandià i que influirà poderosament entre els individualistes espanyols[38].

També en el context de l'efervescència revolucionària de 1936 i encara sobre l'influx de la tesi d'Isaac Puente sobre el comunisme llibertari, Chardon proposa substituir les associacions estatals per associacions voluntàries, i el centralisme per un federalisme que recorda a les velles apostes àcrates pel federalisme pimargallià. Només així, i el mateix autor reconeix la seva dificultat de realització, es podria assolir el màxim grau d'autonomia i sobirania individual.

> "Pero el problema es más arduo. Nosotros estamos incorporados por el azar del nacimiento, en ciertas organizaciones étnicas o políticas y las instituciones que rigen esos grupos chocan, a la vez, con nuestras tendencias naturales.

[37] s/s [Giménez Igualada, M]; "Irreverencias". *Nosotros*, 5, març 1938, pp. 30-31
[38] Armand, E.; *La réciprocité*. Supplément à "*l'en dehors*". Orléans, 1933

> Carentes de autonomía individual, y hasta sin poder disponer de nuestra propia persona, no podemos manifestar libremente nuestras opiniones, cuando ellas chocan contradictoriamente las de la mayoría.
>
> Imposible de establecer lazos de sociabilidad con nuestros simpatizantes, si residen al otro lado de una arbitraria frontera, de un río o una montaña. Nosotros no trabajamos (...) solamente con simpatizantes unidos por la cadena, ligera y alegre, de las afinidades, sino también con indiferentes cuyo vecindaje nos es a veces penoso, y a cargo de los monopolizadores del suelo, del subsuelo y de las herramientas, que se llevan la parte del león sobre el fruto de nuestros esfuerzos.
>
> Ahora bien, los que regentan nuestros destinos quieren apoyarse sobre nuestras tendencias primordiales para justificar su tiranía y nuestra esclavitud. Ellos hablan de "necesidad social, de interés general (...) a fin de hacernos creer como natural y equitativo un estado de cosas que se oponen a toda equidad y a toda aspiración natural (...)
>
> La substitución de las asociaciones voluntarias a las asociaciones estatales, y el federalismo destronando el centralismo, podrían, sólo ellos, realizar nuestro ideal de autonomía individual."[39]

5.1.5.Individualisme i sistema polític.

Si per als anarquistes individualistes, la societat, encara que necessària, és al seu torn, limitadora de la llibertat de cada persona, la política, o dit d'una altra manera, l'organització formal de la societat i l'administració del poder, resulta obvi afirmar-ho, representa una agressió directa a la sobirania individual, refusable, per tant *per se*. La pròpia etimologia de la paraula *anarquia* ja indica una absència de poder regulador entre individus[40]. L'antipoliticisme, la crítica a la política, per tant, esdevé un dels fonaments teòrics del propi anarquisme i un element omnipresent en el substrat de l'anarquisme hispànic[41].

[39] Chardon, Pedro; Individualismo y sociabilidad. *Al Margen*, 3, novembre 1937, p. 8

[40] Anselme Bellegarrigue pot considerar-se com el primer teòric que, a mitjans del segle XIX omple de significat l'acepció comunament acceptada sobre anarquia, en un sentit que és l'absència de govern la que garanteix l'ordre, i que la pròpia existència de l'estat representa una font de conflicte generador d'una guerra civil permanent en el sí de la societat. Així ho expressa el seu *Manifest*, un dels textos fonamentals de l'anarquisme. Bellegarrigue, Anselme; *Manifiesto*, Síntesis. Barcelona 1977 (L'original francès és publicat a 1850)

[41] Álvarez Junco, J. (1976), pp. 221-246

Un dels factors que potencien específicament el to antipolític de tot l'anarquisme espanyol, i per extensió, de l'anarquisme individualista, serà el pes de la història i els seus referents. L'Espanya de la Restauració (1876-1923) oferia un panorama en què, si bé es mostrava una façana democràtica, fins i tot amb la instauració del sufragi universal masculí al llarg de la dècada dels noranta del segle XIX, es tractava d'una realitat autoritària i amb el poder implacablement centralitzat. Era una poderosa minoria, amb intervenció de sectors socials arcaics com l'església, qui controlava la societat espanyola i condicionava la vida de milions d'espanyols. Malgrat la flexibilització del sistema polític, amb l'obertura d'algunes escletxes en el monolitisme del sistema, a partir de principis del segle XX, el caciquisme i l'exclusió social de la majoria continuava essent la norma. Les experiències de política de partits, especialment l'especial relació amb els republicans lerrouxistes en què els grups de filiació anarquista van acabar amb la sensació d'haver estat manipulats en benefici d'altres, no havien contribuït precisament a millorar la percepció de la política[42].

Tanmateix, fora de la idea que el poder és sempre detentat per una minoria poderosa, per fer-se amb el control de la societat, o dit d'una altra manera, que tothom serveixi en profit d'uns pocs, la idea de democràcia tampoc seduïa els anarquistes, i encara menys els anarco-individualistes. Ja hem parlat anteriorment de la crítica de la política democràtica, des de l'individualisme liberal de Benjamin R. Tucker. Segons el teòric nord-americà, la democràcia, en sí mateixa, no era més que la dictadura de la majoria, i el sotmetiment, per tant, de tota dissidència. Que tota decissió que hagi de prendre una determinada societat o associació, hauria d'implicar únicament a aquells que hi estiguin d'acord, no pas a aquells que s'hi oposen. Que cap decisió presa en comú hauria d'afectar negativament a qualsevol que no la comparteixi.

Aquest postulat serà compartit pels individualistes espanyols. Com veurem, la qüestió dels sistemes polítics o, concretament de la democràcia, no serà precisament un dels temes recurrents ni debatuts a la seva premsa. Resulten, en canvi, habituals, comentaris que refrendarien l'article de Gonzalo Vidal que comentarem en aquest apartat, i les idees liberals tuckerianes, les quals, molt bé podrien derivar dels principis stirnerians.

[42] Són clàssiques les referències a aquestes qüestions donades per Brenan, Gerald; *El Laberinto Español. Antecedentes sociales y políticos de la guerra civil*, Ruedo Ibérico, París 1962, pp.1-63, Bookchin, Murray; *Los anarquistas españoles. Los años heroicos 1868-1936*. Numa ediciones. Valencia 2001 (Primera edició 1977), pp.175-216 o Romero-Maura, Joaquín; *La rosa de fuego, El obrerismo barcelonés de 1899 a 1909*, Alianza Universidad. Madrid 1989 (Primera edició 1974)

Vidal, com la resta del moviment anarquista desmitifica el concepte de democràcia, entès com a representativitat, sufragi universal o plebiscit. És contrari a les votacions perquè considera que la majoria no té raó, ni té per què tenir-la. Una votació no expressa una voluntat assenyada, o un gest intel·ligent. Només una imposició d'un número de persones superior a una altra. Fins i tot d'una imposició de tota una col·lectivitat en contra d'un inidividu. A banda d'una certa idea ibseniana segons la qual sovint un sol individu, amb talent, podia tenir raó en contra de l'opinió unànime d'una massa irracional i manipulable, el mateix talent individual, tampoc no assegura res. En aquest sentit, el col·laborador de *Nosotros* no cau en el parany de l'elitisme aristocracista. Des d'una filosofia plenament liberal, molt en la línia tuckeriana, considera que el que cal és assegurar un marc en què tota decisió només pugui afectar a la sobirania individual de qui la prengui.

Allò que cal perseguir no és la manera sobre com prendre decisions correctes i encertades, sinó com cada individu pot viure sense la interferència de cap poder, ni despòtic ni democràtic. Vidal, des d'una posició extremament idealista, critica aquí l'adopció de tècniques democràtiques entre les mateixes associacions anarquistes. Entre les organitzacions com la mateixa central individualista es prenen acords mitjançant votacions majoritàries, i això, des del seu punt de vista, deslegitima la mateixa filosofia llibertària que pugui tenir qualsevol organització. Allò que cal no és imitar els sistemes representatius i plebiscitaris per adminitrar el poder, sinó basar qualsevol decisió en acords lliures entre individus que permeti llibertat d'acció qui dissenteix, el qual, si bé no hauria de quedar perjudicat per la decisió pressa, tampoc no ha de restar beneficiat.

> "La ley de mayorías, como cualquiera otra ley elaborada por los hombres para aplicársela al hombre, es parcial y arbitraria. Sale de manos de sus forjadores y es impuesta, no por su acierto en la equidad, sino porque, a la hora de votarla, fue aceptada por unos votos de más sobre los opositores que, con la razón, quizás, se ven sometidos a un acuerdo con el que disienten y que puede ser erróneo, pues no es el número, precisamente, quien marca la pauta en el acierto, sino el talento, asaz raro en los medios mayoritarios; por lo que admitir como equitativa una ley por el solo hecho de que sea votada por los más, es tener supeditado el talento a la mediocridad, que no debe ser tampoco supeditada al talento, sino que debe obrar en arreglo a como cre conveniente, y dejar obrar. El mundo es tan ancho como para permitir que cada cual se labre la senda por donde quiera caminar.
>
> En donde más se patentiza lo arbitrario de tal ley, es en los predios libertarios, que avanzan por lo social hollando con su planta prejuicios limitatorios, y aún no han logrado

sustraerse a una ley que, si entre demócratas puede ser admisible como mal menor ante la autocracia, entre libertarios no es más que un señuelo embaucador (...)

La imposición sobre quien disiente del acuerdo tomado por las mayorías -parta de donde pata y caiga sobre quien cayere- es perjudicial para la especie, pues que la individualidad fue la que señaló siempre el camino de la superación.

La ley de mayorías, pues, al hundir el criterio individual en el acervo colectivo y tender a la igualdad del rasero cortándole alas al pensamiento (...) es contraria a los humanos intereses (...) El libre acuerdo no será más que aquél que al ser tomado deje al margen de su cumplimiento a los opositores, los cuales quedarán también al margen del disfrute en los beneficios que dimanen del acuerdo[43]".

5.1.6. Les idees de revolució i revolta.

Resulta ben coneguda la crítica anarquista a la política. Aquest aspecte ja l'hem tractat breument a l'apartat anterior i ha estat analitzat abastament per Álvarez Junco[44], i en certa mesura, també per Julián Casanova[45]. Aquesta crítica és basada especialment per la desconfiança respecte que una situació de poder considerada com a injusta pugui canviar-se a partir de l'acció institucional o parlamentària. La política, en tot cas, és percebuda com a joc fictici, desnvolupat per uns actors que serien els polítics, dissenyada per crear la falsa il·lusió de la sobirania popular, i que en realitat només esdevé una concessió del poder real per tal que diferents grups d'interesos puguin participar en el repartiment de beneficis, sense alterar les sòlides bases de la dominació. És en aquest sentit que, davant la impossibilitat de qualsevol mena de reforma que permeti una societat més equitativa, els anarquistes dipositen majoritàriament les seves esperances d'un món millor en una revolució redemptora, en què s'assoleixin, de manera definitiva els ideals liberals de llibertat, igualtat i fraternitat.

És en aquest sentit que hauríem d'entendre la paraula revolució, omnipresent en els textos anarquistes i les boques llibertàries. Tot simplificant molt, sovint es presenta sota una forma abstracta, com a un procés espontani, sorgida de les bases i encaminada

[43] Vidal, Gonzalo; "La ley de las mayorías" *Nosotros*, 3, desembre 1937, p. 30
[44] Álvarez Junco, J. (1976), pp. 221-246
[45] Casanova, J. (1997), pp.61-101

a la creació d'un món millor, en què es puguin plasmar els somnis utòpics, i que en un futur proper, simplement, arribarà. Encara que aquesta resulta una lectura molt simplificada de les esperances revolucionàries de milions de simpatitzants anarquistes, era una idea, un anhel compartit, que es presentava sovint de manera polièdrica. Tanmateix, aquesta simplificació abstracta ens servirà molt bé per comprendre la crítica que els individualistes excerciran a la idea de la revolució.

Aquests anhels de l'arribada de la revolució, molt present en el món editorial proper a l'anarquisme, per exemple a la col·lecció de *La Novela Ideal*, que editava *La Revista Blanca*, encara que també a autèntics best-sellers de l'època *com Les Runes de Palmira*, del comte de Volney, o "*La Sociedad Futura*" de William Morris es podien copsar de manera constant en els escrits generats pels anarquistes, des del segle anterior. Tanmateix, pel que fa a la cronologia sobre la qual centrem la present investigació, hi havia un nou factor que alterava significativament la percepció de les perspectives revolucionàries.

La Revolució Russa de 1917, i els intents revolucionaris posteriors a l'acabament de la Primera Guerra Mundial havien mostrat clarament als anarquistes dues conseqüències. La primera, que era possible, mitjançant l'audàcia i organització d'una minoria, fer-se amb el poder en els moments en què aquest era feble. La segona, que el règim instaurat pels bolxevics, amb una orientació socialista clarament autoritària, podia arribar a ser tant o més opressiva que qualsevol autocràcia. És a dir, que es podia fer una revolució proletària, tanmateix, el resultat final acabava en una simple substitució d'unes elits de poder per unes altres. Molts anarquistes, especialment els individualistes, podrien subscriure plenament la faula de Georges Orwell, *The Animal Farm* (1945) en què els porcs-bolxevics substituïen els homes en l'explotació dels altres animals.

Tanmateix, en el cas espanyol, la relativa facilitat amb què va caure la dictadura, i alguns atacs del govern republicà a l'hegemonia d'alguns sectors privilegiats com l'església propiciaven un sentiment compartit, entre bona part dels anarquistes, de la imminència de la revolució. De fet, la proclamació de la República semblava un pas en aquesta direcció. Alguns sectors, els més radicals, partidaris de l'acció directa i violenta tractaven de desencadenar-la, com hem comentat en capítols anteriors, a partir d'una estratègia insurreccionalista, mitjançant la "gimnàstica revolucionària" tal com ells mateixos anomenaven. Així, petits nuclis escassament armats, prenien de forma simbòlica l'ajuntament, cremaven els arxius municipals, en especial el registre de propietat, proclamaven el comunisme llibertari, i esperaven que els pobles veïns s'hi

sumessin a la iniciativa. La major part d'aquestes iniciatives acabaven a la presó, i massa sovint, al cementiri.

Aquesta estratègia insurreccionalista, amb els seus reiterats fracassos, encapçalada sovint per personatges provinents de l'il·legalisme, com en el cas de Durruti o García Oliver, o els germans Ascaso, va acabar desgastant, en certa mesura, el poderós moviment anarco-sindicalista i va generar un important grau de confrontació que només la repressió de dretes desencadenada durant el bienni negre va aturar[46]. Paral·lelament a tot aquest debat, es va anar dibuixant el que hauria de ser la societat futura i la revolució. Aquest treball va ser desenvolupat principalment pel metge anarquista, naturista i col·laborador de premsa individualista Isaac Puente, el qual va redactar un seguit de documents que culminaran en la ponència que ompliria de contingut el concepte de *comunisme llibertari*, posteriorment aprovat en el congrés confederal de Saragossa de 1936.

Finalment, el fracàs parcial del cop d'estat que el grup de generals comandat per Franco del 17 al 19 de juliol, va propiciar que a indrets en què l'anarquisme esdevenia força majoritària, especialment a Catalunya, València i part d'Aragó, molts anarquistes tractessin de fer la revolució pel seu compte, i a tots els nivells. Aquesta possibilitat de plasmar la revolució, de donar-li forma, va donar lloc a diverses iniciatives autònomes, malgrat un context hostil com el propiciat per la guerra, i per les friccions amb altres forces polítiques republicanes. Aquestes experiències revolucionàries, com ara col·lectivitzacions o creació de comunes llibertàries de naturalesa diversa van permetre a molts anarquistes posar en pràctica les seves idees[47]. Les mateixes experiències revolucionàries, malgrat tota l'èpica i la llegenda rosa que des de les fonts anarquistes s'ha volgut oferir, no va estar exempta de polèmica entre els mateixos llibertaris. Bona mostra d'això és l'actitud individualista, la qual, en aquesta efervescència revolucionària, encara que més pròpiament hauríem de parlar de ressaca revolucionària, esdevé una veu dissident, almenys pel que fa a la seva premsa en actiu.

Els individualistes, especialment al llarg de la tardor - hivern de 1937 - 1938, en un context pessimista marcat per l'adversa marxa de la guerra i els conflictes a la

[46] Casanova, J; (1997), pp. 132-152

[47] Sobre la qüestió de les col·lectivitzacions hi ha l'obra clàssica Castells, Antoni; *El proceso estatizador en la experienia colevtivista catalana (1936-1939)*. Nossa y Jara Eds. Madrid 1996. Més recentment i pel que fa a l'experiència de les col·lectivitats agràries en el cas específic de l'Alt Empordà hi ha la investigació de Cárdaba, Marciano; *Colectividades agrarias en el Alt Empordà*. Treball de doctorat inèdit. Universitat de Girona. Girona 1998. Vull agrair expressament a Cárdaba una còpia de la seva recerca que generosament em va lliurar.

reraguarda, desenterren el concepte stirnerià de revolució i revolta, de manera que expressen sovint un escepticisme militant contra la pròpia idea de revolució, contra aquesta il·lusió col·lectiva. Potser tracten d'analitzar les causes del retrocés anarquista en el dur context de les lluites de poder i de la relació de forces a la reraguarda republicana, tanmateix, des de les seves planes pretenen transmetre la conclusió que la revolució resulta únicament un canvi d'amos que no estingeix les causes del domini. Que el que cal fer és una revolta que aboleixi el propi concepte de poder. Que la revolució externa, de fora, que només afecta a la superfície, no serveix de res, que l'autèntica revolució ha de venir de dins, en el canvi profund de les consciències dels individus. I les mentalitats dels propis revolucionaris no semblen haver canviat massa, segons la seva opinió.

La revolució, per als individualistes, ha d'implicar la subversió dels valors més profunds i arrelats en cada persona, d'eliminar els prejudicis basats en la cultura cristiana i capitalista. Ha d'aconseguir canviar les idees, els valors i les actituds, no pas en el moment de llençar-se a les barricades o d'assaltar els seus palaus d'hivern, sinó en els petits gestos de cada dia. Ha de ser una revolució quotidiana. És per això que es fixa en detalls significatius, en aspectes simbòlics de l'existència. Des d'una alimentació i una medicina alternativa, com pot ser el vegetarianisme i el naturisme, fins a la manera com es concep la família o es viu la sexualitat.

La revolució, a més, és una quimera i una utopia, i així ha de ser. No ha d'esdevenir l'estació termini d'un camí llarg. És un tren que no s'atura perquè no té final de trajecte. És una revolució permanent que tracta, en un procés sense treva, de millorar la vida i les actituds de cada individu. És una revolució basada en el perfeccionament constant, que sap que només pot fer evolucionar positivament la societat si milloren, un a un, els individus en el seu propi àmbit vital i privat. És en aquest sentit que pot explicar-se la el gust per les lectures filosòfiques, i d'una espiritualitat propera als manuals d'autoajuda. Això explica l'èxit d'escriptors com ara Ryner, Hesse, Krishnamurti o Zweig. És una revolució que es pot posar en pràctica des de l'ara i l'aquí, a partir de la lliure experimentació sempre i quan sigui possible, a partir d'iniciatives que permetin viure la utopia dia a dia sense esperar a que ningú no redimeixi les masses. És una revolució sense dogmes, sense uns axiomes que calgui seguir al peu de la lletra. És una revolució, per tant, oberta i complexa, profunda i polièdrica.

El col·laborador de *Al Margen*, S. Oliveras expressa aquest menyspreu per la idea convencional de revolució reflexiona sobre el que hauria de ser i com haurien de portar-se a la pràctica els ideals revolucionaris.

"Hay muchos amigos y camaradas , que están muy encariñados con el "paraíso futuro", y se tumban a la bartola en el presente, negándose el más mínimo esfuerzo. Estos camaradas no han pensado ni un solo momento que la sociedad de mañana será lo que el esfuerzo de los hombres de hoy coloque en condiciones de poder ser. (...) Urge formar grupos o asociaciones de afinidad y preconizar y practicar en pequeño lo que más tarde queremos que viva toda la humanidad, si es que no queremos que nuestras ideas jueguen el mismo y triste papel de las ideas cristianas, pasando en el montón del olvido histórico. Es convenviente que los vanguardistas no consideren a la Anarquía sólo como una concepción filosófica, sino también como una realidad viviente.

Ya sé que muchos camaradas me objetarán que no se puede vivir la Anarquía en la sociedad presente. Jamás hemos pretendido que se viviera y practicara este ideario en su máxima perfección, pero sí estamos plenamente convencidos de que se puede vivir y practicar mucho más de lo que actualmente se hace.(...)

Y pensar que no pueden haber relaciones cordiales posibles, si éstas no descansan sobre la reciprocidad de las cosas. Estos pequeños grupos no tienen que funcionar con la esperanza engañadora de que será la sociedad futura la que les resolverá sus asuntos, sin que ellos se preocupen de nada, sino que mediante su propio esfuerzo han de combatir tenazmente el dolor y conquistar el placer del seno de la naturaleza."[48]

Aquest escepticisme per la revolució, tal i com s'entén majoritàriament entre medis llibertaris, motivat en part pel desencís per l'evolució dels aconteixements al llarg de la guerra civil resulta un element que confirma aquesta crítica stirneriana, així ho expressa també, des de la revista *Al Margen*, M. Martínez;

"Cuando nos paramos a pensar en la metamorfosis que se ha operado en algunos elementos que un día se llamaron, junto con nosotros, rebeldes, revolucionarios y hasta libertaros, nos quedamos atónitos (...) hoy les vemos aparecer ante nosotros, y ante todos, de furibundos revolucionarios que eran, en redomados conservadores, reformistas, frenadores del progreso y de la revolución.

Se deduce de esto, que los móviles que indujeron a estos elementos a obrar, gritar y defender los intereses de la clase trabajadora, eran falsos (...)

Son rebeldes, pero rebeldes de botín. Cuando desaforados en la lucha revolucionaria, torpiezan en montón de abundosas y golosas viandas, caen sobre las mismas, y allí, aglutinados sobre el botín conquistado, se roen, se destrozan y se pudren entre la inmundicia."[49]

[48] Oliveras, S. "Reflexiones sobre el ideal anarquista" *Al Margen*, 4, desembre 1937, p. 6
[49] Martinez, M.; "Rebeldes de botín". *Al Margen*, 2, octubre 1937, p. 4

Aquesta actitud crítica comporta no pocs recels per part de l'anarquisme no individualista. Les discrepàncies al voltant del concepte de revolució i sobre com aquest ha de materialitzar-se fa que els individualistes, des de la seva condició de minoria hagin de defensar-se a partir del reafermament de les seves condicions. Des del pseudònim de Talvez[50], desconegut, encara que probablement la seva identitat deu correspondre, per la seva omnipresència als números de la revista, a algun dels components del nucli de *Al Margen* intervé en aquesta polèmica, tot rebatent, punt per punt, el que ell considera injustes acusacions contra els individualistes que, pressumiblement es realitzen des del sindicalisme i des dels àmbits més compromesos amb les institucions republicanes. Per a l'individualista, davant l'acusació clàssica que els individualistes són poc revolucionaris, més aviat uns egoistes introspectius, són ells els autèntics revolucionaris perquè són els únics que tracten de subvertir les bases de la societat capitalista amb els fets, no amb les paraules. I per a això ens ofereix un compendi d'aspectes en què es reivindiquen com a autèntics revolucionaris, com a revolucionaris globals i profunds davant qualsevol concepció parcial i superficial de revolució.

> "Existen tantas falsas interpretaciones acerca esta faceta del anarquismo tal es el individualista, que precisa no poco quehacer para remontar la corriente y colocarlo en el marco conveniente (...)
>
> Sí, el individualista es un revolucionario y se levanta contra todas las fuerzas autoritarias. Veámoslo.
>
> *El Estado* - "Nuestro" individualista está a priori contra todo lo que consolida el Estado (...) A veces,llega a la consecuencia de rehusar el fumar y el tomar bebidas alcohólicas, con el fin de no sostener por un lado lo que por otro quiere destruir.
>
> *El Capital* - Busca su destrucción; en el dominio económico desea ardientemente el fin del salario y de la expolotación. Consecuente con su criterio, no se somete más que en parte a esta última y procura poner en práctica la fórmula de "Ni explotador, ni explotado". Si pertenece a un sindicato, sabrá lllevar una huelga y no será en él donde encontrarán el "esquirol".
>
> *La Revolución social* no le encuentra indiferente; trabaja por ella y con ella colabora, muchas veces en los lugares de mayor peligro -el movimiento español así lo ha demostrado- y tanto más eficazmente cuanto no se hace muchas ilusiones sobre el valor de los humanos. Y no habiendo caído en la obsesión por las utopías, se queda siempre en el de la realidad y no se sorprende de lo que muchos llaman "fracasos".

[50] El pseudònim Talvez apareix tot signant articles, en tots els números, tret del 2 i del 6; dues vegades al n. 3 (p. 2 i p.3), una al 4 (p. 2), i una al 5 (p. 2), sempre amb extensió important i amb una orientació explícitament individualista..

> *Lado militarista*. -Exceptuando casos como el que ahora ocurre en España, escabullirá casi siempre, y por regla general, el servicio militar, valiéndose, sea de un medio o de otro. Además no es de los que hacen intensa propaganada antimilitarista para acudir después al cuartel (...)
>
> *La Familia*. - Esta cuenta muy poco para nuestro individualista. Si por casualidad existen algunos componentes de su familia *legal* que sean amigos o que simpaticen con sus ideas, los frecuentará pero romperá definitivamente con los otros, a fin de reunirse con su verdadera familia; la de sus compañeros afines con sus ideas.
>
> *Lado sexual*. -Aquí procede con la más entera libertad. Le puede convenir de entenderse con una compañera para vivir en conjunto, pero no será para hacer de ella "su cosa". Tendrá ella también su vida independiente y empleará su tiempo y su cuerpo como le convenga, sin tener ninguna obligación de darle cuenta de sus acciones.
>
> *La opinión pública. Las costumbres establecidas*. - "Nuestro" individualista se burla por completo de ello. Hará lo que mejor le parezca, sin embarazo ni perjuicios y no teniendo otra preocupación de no entorpecer la libertad de su vecino. Ni esclavo de las modas, ni de las costumbres, ni del "qué dirán" (...)
>
> En definitiva, este individualista-anarquista (...) nos parece mucho más peligroso desde el punto de vista revolucionario, que la actuación de otros compañeros, adjetivados de libertarios. De otros compañeros tal vez muy abnegados, pero que más pronto están ligados a cambiar de régimen que a destruir desde los cimientos, *cada cual en sí mismo*, el viejo régimen de la anterior sociedad (...)[51]".

Aquesta idea de revolució quotidiana, de revolució íntima i personal, *cada cual en sí mismo*, com indicava el fragment anterior, es una idea reiterada en els textos d'inspiració individualista i present encara en les paraules transmeses de viva veu amb els escadussers anarquistes de la generació dels trenta supervivents. L'autor d'aquesta investigació, que ha tingut el privilegi de poder mantenir algunes poques converses amb vells anarquistes, si bé no explícitament individualistes, compartien aquest concepte de revolució global i profunda[52]. León Dróvar, director d'*Iniciales*, en els seus editorials expressava aquesta idea d'equiparar revolució a camí de perfeccionament i superació i insisteix en el camí individual i íntim de la revolució enfront al que símplement es podria qualificar de cop d'estat, és a dir, la presa del poder per part d'un grup, amb la intenció de desplaçar-ne un altre. El mateix Dróvar carrega contra l'actitud anarquista d'entendre la revolució d'aquesta manera

[51] Talvez; ¿Individualista y revolucionario? *Al Margen*, , 4, desembre 1937, p. 5

[52] Entre ells, en converses privades, podríem destacar a Federico Arcos, Diego Camacho, Enric Cassanyes, Antonia Fontanillas o Francisco Piqueras o als quals vull agrair expressament la seva col·laboració i la seva atenció.

> "Entendemos por revolución todo lo que tienda al perfeccionamiento de seres y cosas, realizado por el propio esfuerzo y capacidad de los partidarios y voluntariamente aceptado por los mismos; de lo que se deduce que necesariamente queda descartada la violencia, que representa imposición, tiranía, todo lo contrario al ideal anárquico. Mientas que los mencionados dan el nombre de revolución a los levantamientos en masa para IMPONER sus ideas a quien se niegue a aceptarlas. Y lo que más nos apena, como dejamos dicho, es que de este error participen muchos camaradas anarquistas[53]".

La idea de la revolució ara i aquí, és expressada obertament per Vicente Galindo Cortés, a partir de la reivindicació a la lliure experimentació, és a dir, al dret dels individualistes a poder realitzar experiments socials d'acord amb la seva filosofia, sense interferències de cap poder extern. Galindo Cortés, tot signant amb el seu pseudònim de Fontaura argumenta la seva demanda tot qüestionant una de les idees sobre la qual se sustenta l'ideal de la revolució.

Per a l'individualista, el progrés, en tant que concepte absolut i mistificat des de la il·lustració i el liberalisme, es tracta més d'una qüestió de fe que de raó, i ha estat emprat d'una forma similar a la ressurrecció dels morts en la teologia cristiana. La creença en la inevitabilitat del progrés, com a factor que indefectiblement ha de portar la humanitat vers un futur millor, resulta un acte d'ingenu idealisme que no superaria un contrast amb la dura realitat. El pacifisme de principis del segle XX, que havia de portar les societats occidentals vers un món sense exèrcits va esmicolar-se a les trinxeres de Verdum. L'evolucionisme, basat en les idees de Darwin i Spencer, que pressumiblement havia de generalitzar-se en continuades millores, va quedar travat pel pessimisme dels corrents intel·lectuals dels vint i dels trenta. Aquest contrast entre idea i realitat, hauria de permetre, segons opinió de Fontaura, a una necessària relativització de la idea de progrés, base, d'altra banda, de la de revolució.

Així, des d'un pessimisme intel·lectual, que no vital, Galindo Cortés opina que resulta imprescindible armar-se d'un escepticisme crític com a antídot davant la manipulació política que, en nom del progrés, i per extensió, de la revolució, pretenen fer determinats grups que l'única cosa que pretenen és fer-se amb el poder, i que busquen servir-se dels altres per satisfer les seves ànsies particulars.

Aquests pensaments, elaborats en el context de la guerra civil lligarien, d'altra banda, amb les experiències armandianes sobre els seus intents d'organitzar colònies

[53] Dróvar, León; "A la hora de la reflexión". *Iniciales* 6/7, juliol 1934, p. I

llibertàries o els grups d'intercanvi de favors sexuals ja esmentats al capítol anterior. Tanmateix, des del punt de vista de l'individualista espanyol, es reivindica el dret a organitzar-se espontàniament entre afins de forma independent i amb indiferència respecte del règim polític pel qual es regeixi una determinada societat. Es reivindica el dret, doncs, a viure al marge en l'ara i aquí, en convivència amb un sistema capitalista liberal, d'una manera similar a les experiències organitzatives d'un Josiah Warren. En aquests experiments, l'individu ha de poder organitzar-se de la millor manera possible per ser beneficiari de la societat en la qual participa, no pas a l'inrevès. En aquestes situacions d'hipotètiques colònies individualistes, les úniques limitacions haurien de ser aquelles en les quals un membre tractés d'exercir un domini o interferir en l'àmbit privat dels altres.

El dret a la lliure experimentació, seria per tant, permetre la possibilitat que un determinat grup d'individus s'organitzessin lliure i espontàniament per generar experiments econòmics o morals. Econòmics com cooperatives individualistes, o morals, des del punt de vista de buscar noves fórmules familiars, i com analitzarem més endavant, amb una nova ètica sexual aliena als convencionalismes establerts.

Fontaura considera que iniciatives com aquestes són possibles i desitjables. Són possibles, perquè les extraordinàries condicions propiciades per la guerra i la revolució així ho permeten, i desitjables almenys entre els comunistes llibertaris, és a dir, amb la tendència kropotkiana que comparteix espai a la revista *Nosotros*. És possible, perquè segons l'individualista, l'anarquisme és un pensament i una praxi basades sobre la raó i la crítica, i no sobre uns dogmes immutables, tal com passa, per exemple, amb el *socialisme real*. I és desitjable en el moment que d'altres nuclis d'afinitat, a partir d'experiències de les col·lectivitzacions, tracten de fer la revolució pel seu compte.

> "En torno al progreso (...) se han ido hilvanando toda suerte de concepciones con marchamo idealista. Por un cauce de franco optimismo se ha procurado encaminar el progreso, dándole una personalidad augusta i cifrando en él toda suerte de esperanzas. Y de ahí que se haya creado esa concepción mística, ese fondo de religiosidad que ha hecho poner una venda a la mirada (...).
>
> Para muchos, la existencia sigue un curso ascendente, una constante superación, un latente progresar. Y en el progreso incesante tienen puestas sus esperanzas. Para ellos el mundo marcha siguiendo a modo de una prefijada ruta, que tiene por norte el progreso (...).
>
> Acogiéndose a las teorías de Darwin y Spencer, se han escrito opúsculos y más opúsculos en torno a la importancia de la evolución. Y no solamente se ha glosado esta supuesta

superación en el orden físico, sino que inclusive ha habido quienes se han empeñado en generalizarla en el orden intelectual, (...)

¿Qué podemos sacar en consecuencia (...) en torno a la idea (...) [de] progreso? Sencillamente, la relatividad del mismo, el error que supone anidar en la conciencia ideas ceradas al libre examen, a la confrontación razonada; lo absurdo de todo misticismo (...)

Ahora que en el orden de las actividades sociales asoman concepciones idealistas con pretensiones redentoristas, importa para nosotros, anarquistas individualistas, poner de relieve las falacias que con el señuelo del progreso se pretende hacernos asimilar. Hoy como ayer, con las más rutilantes frases se busca ocultar el afán autoritario que late en la entraña de lo que se quiere servirnos como panacea infalible para adquirir el bienestar.

Y cuando nos encontramos en el umbral de un nuevo régimen de convivencia social, existe para nosotros una reivindicación para llevar a cabo (...) Esta reivindicación estimo que puede ser el *derecho a la libre experimentación*.

Sea cualquiera en que se instaure: régimen republicano, socialista, comunista, sindicalista, republicano federal o bien comunista libertario, el individuo sólo con otros afines en la concepción de las ideas debe tener libertad para llevar a cabo aquellas modalidades de vida que se adapten mejor a su modo de ser. (...) Solos o en asociaciones de afines, los anarquistas individualistas tenemos un perfecto derecho a realizar cuantas experimentaciones en el orden económico o moral tengamos a buen poner en práctica (...)

En las ciudades y en las comarcas rurales de la España liberada al fascismo se han llevado a efecto muchos ensayos patrocinados por los camaradas libertarios militantes en los Sindicatos o de los Grupos de afinidad. Y bien: coexisitiendo con estos ensayos, siempre respetables, ¿acaso no han de poder llevarse a efecto aquellos otros que dimanen de camaradas anarquistas individualistas? (...)[54]

[54] Galindo Cortés, Vicente (ps. Fontaura); "Consideraciones. El derecho a la libre experimentación" *Nosotros*, 4, gener 1938, pp. 10-14.

5.1.7. L'"egoisme" individualista

La singularitat de la tendència individualista, amb els seus punts de vista allunyats dels majoritaris, amb el seu pensament anticonvencional, provoca, com resulta lògic, no poques susceptibilitats en el sí del moviment anarquista. De fet, una de les crítiques típiques elaborades en contra dels grups d'afinitat aplegats al voltant de *Al Margen*, o *Iniciales*, serà la d'egoistes. És a dir, que viuen al marge dels problemes que agobien al proletariat. Que malden per bastir torres d'ivori des de les quals inhibir-se dels problemes generats per la societat capitalista.

Els sindicats cenetistes, o el moviment organitzat al voltant de la Federació Anarquista Ibèrica no semblaran mostrar un gran entusiasme, quan no expressen una oberta hostilitat contra aquells que s'autodefineixen obertament com a individualistes. Es retreu, principalment, el seu refractarisme a tota organització -fet que, com hem comentat anteriorment no sempre resultava veritat per la doble i triple militància d'alguns dels individualistes més destacats- o la seva malfiança respecte de l'acció col·lectiva, o el seu escepticisme, com acabem de veure, respecte la mateixa idea de revolució, tan anhelada entre la gran majoria d'anarquistes. Tot plegat, allò que resulta difícil de recollir documentalment, encara que resulta fàcil de percebre, el que molestava més, sens dubte, era l'actitud aristocracista d'uns individualistes que reclamaven una certa puresa ideològica, davant una relativa manca de preparació política i filosòfica dels centenars de milers de treballadors enquadrats en les organitzacions anarco-sindicalistes o de simpatitzants amb les idees llibertàries.

Tanmateix, i tal com podem intuir a partir de la consulta de fonts primàries, l'individualisme espanyol resultava una tendència prou porosa que permetia entrar i sortir persones afins, o compartir o rebutjar, total o parcialment alguns dels seus principis filosòfics. Hi havia anarco-sindicalistes que podien sentir-se atrets per una determinada estètica individualista, com, per exemple, la que fes referència a aspectes de llibertat sexual; o anarquistes filosòfics, com la família Montseny, que contacten, sovint en conflicte, amb totes les tendències, tot i que en ocasions es reclamen individualistes, o persones com Noja Ruiz i Elizalde, col·laboradors i actius en els medis individualistes, a la vegada que membres fundadors i actius de la FAI; o el mateix Galindo Cortés, integrat a les estructures de la CNT i la FAI i director de *Al Margen*, o Isaac Puente, col·laborador habitual de la premsa individualista, i a la vegada membre

actiu de la CNT, de manera que les diverses tendències en el sí de l'anarquisme no es troben, en absolut, en compartiments estancs.

Uns i altres comparteixen valors i referents comuns, sorgeixen de la mateixa arrel ideològica i tenen massa enemics en comú. Especialment, en la conjuntura històrica de 1936-1939, no hi haurà cap possibilitat de tancar-se en les seves pressumptes torres d'ivori, ni de mantenir-se al marge d'una situació extraordinària que acaba per escombrar de la història la globalitat del moviment.

Davant d'aquestes acusacions, i de manera ben coherent amb les bases filosòfiques estirnerianes, els individualistes alteren les connotacions negatives que comporta l'adjectiu d'*egoista*, i després d'assumir-lo explícitament, hi busquen, i hi troben, un sentit positiu.

Gonzalo Vidal reivindica l'egoisme com a una actitud intel·ligent davant la vida. Critica tota una tradició revolucionària redemptorista, basada en el sacrifici individual per tractar-se d'una actitud patològica davant la vida, com a una mena de desviació psicològica per la qual un individu sublima un seguit de frustracions íntimes a partir d'un ascetisme poc útil, ni a ell mateix, ni a la societat.

En canvi, considera legítima i positiva la recerca del propi plaer, sempre que aquest no comporti conseqüències negatives per als altres. Resulta més fàcil poder cooperar i ajudar els altres a partir del propi benestar assolit des d'un egoisme ben entès. De fet, en una societat formada per egoistes, en què la reciprocitat pogués esdevenir una regla tàcita, resultaria més fàcil l'harmonia i la col·laboració que no pas en una basada en el sacrifici redemptorista d'uns pocs il·luminats. Segons Vidal, no més és possible mantenir una relació normal i fluïda amb els altres si abans l'individu la manté amb sí mateix, de manera que, tot parafresant Jesucrist, l'individualista aconsellaria estimar als altres com un s'ha d'estimar a ell mateix.

> "Soy egoista. Acosado por una sed infinita de amores, amo porque siento la necesidad de ser amado (...)
>
> El aprecio, pues, que pongo sobre los que me rodean, está determinado por el aprecio que me tengo y va encaminado a que se me aprecie (...)
>
> Amo y respeto, en mí, a todos los seres. Y cuando lucho por ellos, lo hago para que sus risas felices den a mi vida un nuevo encanto.
>
> Y si batallo por el humano bienestar, es porque de él depende el mío propio; por lo que batallando por el mejoramiento de la humanidad, batallo por mí, y queriéndola, la quiero.

> Es este el amor que me lleva a sembrar entre los seres a mis amores. Pero queriéndoles, no hago más que sembrar la cosecha de mis propios quereres, cosecha que yo sé, será tan óptima como abundante haya sido la siembra, por lo cual, soy pródigo en sembrar".[55]

Per la seva banda, Galindo Cortés, de nou amb el seu pseudònim habitual de Fontaura, considera les crítiques als individualistes, pel seu egoisme, com al fruit de la superficialitat. L'egoisme no és pas una actitud creada expressament pels individualistes. D'acord amb la filosofia estirneriana i nietzschiana, l'egoisme és un sentiment natural i profund en les persones. I un sentiment que pot ser positiu o negatiu, no en raó de la seva existència, sinó a partir de les seves conseqüències. La major part de les nostres accions, segons el director de *Al Margen*, són fruit de l'egoisme. Fins i tot aquells d'una vida generosa, que sacrifiquen les seves vides pels altres, són moguts per una profunda necessitat de satisfer el seu ego.

L'individualista extreu alguns exemples històrics per corroborar les seves afirmacions. Un cas d'egoista pervertit podria ser el cas de Cal·lígula, per al qual la satisfacció dels seus desigs es podria considerar patològica, i les conseqüències per al seu entorn esdevenien devastadores. L'altre exemple seria el de Sant Francesc d'Assís, el qual, a partir de la necessitat de satisfer els seus impulsos genera un bé per a les persones properes.

Això porta a Fontaura a diferenciar entre dos tipus d'egoismes antitètics. Un egoisme que ell denomina com a burgès, de caire negatiu, i autoritari, i que comportaria la satisfacció dels seus desigs materials basada en l'explotació del proletariat, en la satisfacció d'ànsia de poder basada en el sotmetiment de l'altre. La societat capitalista, i la classe burgesa en particular, estaria basada en un egoisme predador i nociu. A l'altra banda, hi hauria el que ell també anomena l'egoisme individualista, que podria basar-se en la filosofia liberal del "*live, and let live*". Aquest es tractaria d'una legítima recerca del propi plaer sense permetre ni generar intromissions de cap mena i, sobretot, sense causar perjudicis a tercers.

L'egoisme, per tant, esdevindria una actitud vital positiva que no tindria res a veure amb la missantropia, sinó amb el respecte profund a la sobirania individual de cada persona.

[55] Vidal, Gonzalo; "Mi egoísmo"; *Nosotros*, 2, novembre 1937, p. 22

"Evidentemente, los individualistas somos egoístas, ya que ante todo buscamos la satisfacción del yo: anhelamos aquello que nos puede ser grato; lo que puede producirnos placenteras satisfacciones, de uno o de otro orden. Pero veamos: ¿acaso no es peculiar en toda suerte de individuos este anhelo por satisfacer las propias aspiraciones, el tratar de conseguir aquello que se quiere, que se obstina uno en poseer? No puede negarse que es así, cada individuo, sea cual fuere su manera de pensar, ansía contentarse a sí mismo y ello ha de ser a base de lograr las aspiraciones que están en el fondo de cada uno. Y en esto, llámesele como se quiera, hay egoísmo. Incluso el que se "sacrifica", en puridad lo realiza por satisfacer un deseo hondamente sentido; tiene un íntimo plaer en realizar la acción que puede ir, incluso en detrimento de su propia vida.

Es cierto que puede alegarse el hecho de que hay un egoísmo un tanto diferenciado del otro, o si se prefiere, hay diversas gradaciones de egoísmo. (...) Repudiamos el egoísmo burgués que medra con el trabajo que le producen los demás; repudiamos el del príncipe, el del rey, el que se llena de satisfacción ante la adulación de que se le hace objeto; (...) Este egoísmo insano que va contra unos semejantes que produce dolor o es factor de humillación para un segundo. Este egoísmo lo detestamos.

Nosotros queremos gozar de la vida, libres, sin coacciones de nadie; sin intromisiones de otros en todo aquello que pueda afectarnos. Queremos dar satisfacción a nuestro *yo*, pero sin que ello vaya en detrimento de la libertad de un segundo; sin que gozemos en ver a nuestro derredor la miseria y el dolor. Buscamos nuestro bienestar sin causar perjucios a otros, sin usar de métodos autoritarios, sin levantarnos un pedestal sobre la ignorancia ajena. De no ser así, no seríamos anarquistas individualistas.[56]

5.2. Els intents d'associacionisme individualista

Un dels punts bàsics, i a la vegada, més vagues de la filosofia estirneriana, és el concepte de la "Unió d'Egoistes". Max Stirner no podia obviar la dimensió social de l'individu, i el fet que la relació amb altres persones podia comportar beneficis mutus. Entenia, doncs, que una "Unió d'egoistes", podia ser el marc social des del qual poder-se organitzar en benefici propi. Tanmateix, aquest concepte no va ser precisament dels més

[56] Galindo Cortés, Vicente (Ps. Fontaura); "Ligeras consideraciones en torno al egoísmo" (I i II) *Al Margen*, 3, novembre 1937, p. 6 i 4, desembre 1937, p. 3.

desenvolupats a *Der Einzige*... i la seva idea sobre aquesta fórmula associativa resultava summament abstracta i oberta a múltiples interpretacions.

Armand, per la seva banda, profund coneixedor dels diversos experiments socials de vida en comú alternatives, especialment les experiències americanes i franceses del segle XIX[57], ell mateix havia participat també en diverses experiències en colònies anarquistes, totes elles culminades en fracàs. I aquests fracassos, en la seva opinió, resultaven fruit de l'arrelament dels prejudicis morals i sexuals entre les persones. En certa mesura, la seva preocupació pels aspectes relacionats amb la moral sexual resten estretament lligats a les seves experiències negatives en aquests intents de societats alternatives. Posteriorment, davant la seva creença en la impossibilitat de viure d'acord amb l'anarquia, per aquest arrelament dels prejudicis, i perquè les seves idees resulten molt minoritàries, el porta a tractar de viure, en nuclis reduïts, la seva filosofia sobre l'amor plural i la promiscuitat sexual.

El fet és que els individualistes són també conscients de pertànyer a una minoria, de posseir uns valors morals i uns referents personals molt allunyats dels de la majoria, fins i tot entre companys d'idees o organització. A més, existeix tota una tradició de sociabilitat basada en grups d'afinitat que, com hem explicat al capítol anterior, es tracta de nuclis reduïts o mitjans d'individus, relacionats amb lligams estrets, a cavall entre la família, el grup veïnal o els amics, que comparteixen idees, aficions i militància, que s'organitzen autònomament per realitzar de forma conjunta activitats tant polítiques, com educatives, com purament lúdiques. Un exemple dels millor documentats, encara que potser no del tot representatiu, el trobaríem amb la mateixa família Montseny, editora de *La Revista Blanca*. A banda del nucli familiar estricte de pare, mare i filla, a la residència i a la vegada redacció de la revista anarquista, hi conviuen i hi participen altres persones com Maria Ferrer o Germinal Esgleas, parella de Federica o d'altres. La literatura memorialística anarquista també oferiria alguns exemples com el de Abel Paz o Juan Gimenez Arenas. L'antropòloga i historiadora Dolors Marín ha investigat abastament la qüestió[58].

El cert és que el nucli d'afinitat, a partir del qual es pogués practicar activitats com l'esperantisme, el naturisme, el nudisme, el vegetarianisme, l'esport o l'excursionisme, o muntar una revista o una editorial, de vegades no eren suficients per

[57] Armand, E.; *Historia de las experiencias de vida en común sin estado ni autoridad*. Orto, Valencia 1934

[58] Marín, D. (1995), pp. 95-105; Paz, A (1994), Giménez Arenas, Juan; *De La Unión a Banat*; Fundación Anselmo Lorenzo. Madrid 1996.

poder optimitzar l'activisme individualista. En altres casos, trobarem nuclis molt reduïts que viuen en un entorn menys comprensible amb la seva filosofia, a localitats petites o pobles, en l'entorn dels quals troben serioses dificultats per poder expressar-se lliurement. De vegades, simplement, ens trobem amb un individu identificat amb les idees stirnerianes i armandianes, consumidor de literatura política individualista, subscrit a la seva premsa, que no té cap possibilitat de contacte directe amb cap altra persona afí. Tot plegat, porta a la la necessitat de formar associacions més grans i més extenses, o fins i tot una federació, des de la qual els diversos nuclis puguin coordinar-se, i els individus dispersos mantenir alguna mena de nexe de relació. O simplement, com veurem, a federar les diverses associacions informals que, més o menys, funcionen concentrades en nuclis concrets de la geografia espanyola.

Un dels primers intents, amb un èxit relatiu, va ser la iniciativa sorgida des de la revista *Ética*; l'*Ateneu Naturista Eclèctic*. Aquesta entitat, tot i no ser estrictament individualista, més aviat autodefinida com a naturista, estava animada per J. Elizalde, director en aquells moments de la mateixa revista. L'Ateneu, fundat l'any 1927, funciona com molts altres d'inspiració llibertària, en la línia de moltes associacions similars creades al llarg de la dècada dels vint, quan la pressió política i policial contra els sindicats propicien una concentració d'energies dels anarquistes envers una certa obra cultural i associativa[59]. El cert és que, pel que fa a l'*Ateneu Naturista Eclèctic*, amb una biblioteca, en horari nocturn de més de vuit-cents títols, disposa d'una activa secció cultural des de la qual s'organitzen conferències setmanals o cursos d'idiomes (francès, anglès i la variant esperantista anomenada Ido per correspondència. Aquesta dada resulta particularment interessant. Una part molt important de la relació amb els socis es farà a distància, d'acord amb aquesta filosofia d'aplegar individus afins aïllats. D'altra banda, existeix també una activa secció excursionista que organitza sortides cada diumenge, obertes a socis i no socis, que representen un important espai de sociabilitat entre individus afins[60]. Entre els participants a l'Ateneu trobarem, a banda d'Elizalde, altra gent com el naturista i individualista León Dróvar, que posteriorment dirigirà la successora d'*Ética*, *Iniciales*.

Aquesta intencionalitat d'establir una federació de nuclis individualistes afins i dispersos la podrem trobar en la creació paral·lela de la Federació Anarquista Ibèrica, a

[59] Aisa, M. (1999) i (2001)
[60] Redacció;"Ateneo Naturista Ecléctico"; *Ética*, 3, març 1927, pp. 18-19 o Redacció; "Ateneo Naturista Ecléctico", *Ética*, 5, maig 1927, p. 31

la platja del Saler, a València, el juliol de 1927. La FAI serà un intent, relativament reeixit, de crear un nexe d'unió entre diversos grups heterogenis, de tendències diverses i de força numèrica desigual. No sembla que sigui casualitat que entre els seus membres fundacionals hi trobem individualistes com Elizalde o Noja Ruiz, tot i que en el primer cas, que arribarà a ser el seu primer secretari, el seu pas per la federació serà efímera. Tanmateix una organització com la FAI, que podria respondre relativament al model de la "Unió d'egoistes" stirneriana en el sentit que es tractaria d'una associació flexible de diversos grups d'afinitat de diverses tendències, no és en absolut representativa dels individualistes. Els individualistes representen una minoria, que, com hem pogut veure, poden participar, a títol personal en les diverses organitzacions polítiques i sindicals, encara que no arriben a muntar una organització específica a nivell estatal.

Tanmateix, això, probablement no devia ser possible per la feblesa del propi moviment. A banda de l'individualisme implícit que molts podrien compartir, i que revistes com *La Revista Blanca, Generación Consciente* o *Estudios*, podien més o menys difondre, l'individualisme realment actiu es va reduir, durant la dècada dels vint, al nucli al voltant d'*Ética*, i durant el període de la Segona República, a *Iniciales*, totes dues a Barcelona. Posteriorment, durant la guerra civil, els nuclis més actius semblen traslladar-se a l'àrea de València, amb la publicació de *Nosotros* i *Al Margen*. Així, Les iniciatives d'associació recollides documentalment només podien sorgir d'uns òrgans de propaganda limitats. I això és perqué són, precisament les revistes, els únics nexes d'unió, més o menys estables, entremig la dispersió del moviment.

Aquesta manca d'associació comuna, per a alguns individualistes representa un handicap important i reclamen constantment un nexe de relació. En alguns casos, aquestes crides, elaborades des de la premsa individualista, especialment des dels propis lectors, informen de l'existència d'algunes associacions a nivell local, especialment a Madrid, València i Elda.

> "Estoy de acuerdo con la proposición del camarada Moreno, consistente en la creación de una asociación de "Amigos de Iniciales" y sus ediciones (...)
>
> Por mi parte, el individualismo lo concibo diferente: debe ser aquella tendencia a hacer de cada ser humano una individualidad consciente, y yo anhelo sea el superarse e inicitar a lo mismo a los demás. Para ello bien puede crearse asociaciones de afines, voluntariosos para cooperar a la propaganda (...) Francisco Calvo. Salamanca"[61]

Per la seva banda, durant la primavera de 1936, Vicente Galindo escriu a León Dróvar, director d'*Iniciales*;

> Hace pocos días le escribí a Armand, hablándole de ideas y proyectos; y es mucho más lógico que te hable a ti también,. Ya que eres en España uno de los poquísimos individualistas "activos" que hay.
>
> Ante todo, he de decirte que yo, desde hace varios años, vengo siendo un individualista "pasivo" simpatizante con las teorías pero sin tomar partido por ellas y defenderlas de un modo decidido y contra viento y marea. He alternado mucho en los medios y en las publicaciones sindicalistas y anarquistas comunistas; pero hoy pienso ser un individualista "activo"
>
> Tú sabes bien que en España no faltan los individualistas, pero ocurre que no hay una cohesión; de ahí que el movimiento individualista resulte una cosa floja, inconsistente, desarticulada. Si no fuera por "Iniciales" no hay duda que no daría ni tan siquiera sensación de vida. Ahora bien, creo que en nuestro país, si en ello ponemos voluntad, fácil nos ha de ser el crear una asociación con bastante virtualidad práctica. ¿No lo crees así, amigo Dróvar?
>
> De momento he de manifestarte que, con miras a crear un movimiento individualista de consistencia, se ha iniciado una labor preliminar encaminada a la creación de asociaciones locales de individualistas. Apenas la cosa esbozada hay de hecho una asociación de camaradas individualistas en Madrid otras en Valencia y en Elda, y van por ahí varias cartas con plan de "sondear" a los individuos (...) Fontaura. Elda (Alicante)"[62]

De fet, Fontaura ens informa, mitjançant aquesta carta oberta a la direcció d'*Iniciales*, del seu interès a crear el projecte de revista individualista *Al Margen*, el qual, després d'algunes dificultats no es materialitzarà fins 1937, a Barcelona, primer, i a Elda posteriorment, com hem comentat al capítol anterior. D'altra banda, la intervenció de l'individualista d'Elda, també suposa una resposta a la crida organitzada per la direcció de la revista del barri de Sants per fer més estrets els lligams individualistes mitjançant una associació nacional o una federació.

Tanmateix mentre no arriba aquesta desitjada federació, que no arriba mai, són les revistes aquests únics espais de relació i d'intercanvi d'informació formal. Es tracta d'una relació no presencial, a distància, en què els individualistes opinen, debaten, aprenen, dissenyen diversos projectes. Especialment la revista *Iniciales*, la que abarca un lapse de temps més perllongat, i la que menys problemes tindrà amb la censura pel fet de publicar-se al llarg de la Segona República, en un context de relativa llibertat d'expressió, serà la que excercirà aquest paper d'associació, nacional i global, en el

[61] Calvo, Francisco; "A través de nuestro correo" *Iniciales* 8/5, maig 1936, p. 5

sentit que una part important dels seus exemplars arribaran també a lestranger. I serà aquesta una revista oberta als lectors, en la qual podran participar mitjançant una secció oberta de correspondència, on disposaran (de la mateixa manera que *Estudios*) d'un consultori sexològic, i, on fins i tot, tractaran d'aconseguir una parella afí mitjançant una secció de contactes[63].

Després de l'intent d'*Iniciales*, que l'esclat de la guerra no va permetre culminar, a partir de 1937 serà el mateix Vicente Galindo qui tractarà de reprendre aquest projecte federatiu des de la revista *Al Margen*. L'individualista resident a Elda considera que els diversos individus dispersos han d'aplegar esforços i organitzar-se informalment en diversos nuclis d'afinitat, i aquests nuclis d'afinitat vincular-se a una Associació de caràcter nacional. I aquí, les crides a l'associació seran reiterades.

> "El movimiento anarquista-individualista en España ha vivido de precario; es más, no ha dado señales de vida por el motivo de que le han faltado individuos con voluntad para darle impulsos, para articular una voluntad firme. Ha habido acá o allá alguno que otro individualista, pero apartado de todo y de todos las más de las veces. Es cierto que ha salido alguna publicación, algún folleto, pero todo ello ha resultado una cosa raquítica y aún de carácter casi exclusivamente naturista y desnudista. (...)
>
> Podemos crear, donde no las haya, asociaciones de "Amigos de AL MARGEN" y en aquellos lugares en los que solamente se encuentre un individuo simpatizando con nosotros, éste puede ponerse en relación con aquellos que estén más cerca de donde él resida (...)
>
> Fundemos por doquier núcleos de afines. Seamos dinámicos, esforcémonos en actuar de un modo decidido sin dejarnos llevar por el pesimismo (...)[64]

> "Los anarquistas individualistas no ceo que hayamos negado, en ninguna ocación, los beneficios que la asociación puede reportarnos. Sería iluso no reconocer los beneficios que se desprenden de la relación y coordinación de esfuerzos entre afines (...)
>
> En España somos no pocos anarquistas individualistas que andamos por ahí desperdigados. Nuestro periódico AL MARGEN ha venido a ser como un medio de relación y coordinación, lo cual no cabe duda que ha dado algún resultado positivo. Es además el periódico un órgano de exposición doctrinal cuya necesidad nadie de nosotros puede poner en duda. Empero esto no es suficiente. Hay algo más a realizar: La puesta en práctida de todas aquellas realizaciones de orden económico, intelectual, sexual, afectivo, solidario, etc.
>
> Entiendo que podríamos llevar a cabo una campaña entre nosotros al objeto de ponernos de acuerdo y precisar la forma mediante la cual podríamos constituirnos una Asociación de

[62] Galindo Cortés, Vicente (Ps. Fontaura); "A través de nuestro correo" *Iniciales* 8/5, maig 1936, pp. 5-6
[63] Diez, X, (2001), p. 41
[64] Saturn; "Fundemos núcleos de afinidad" *Al Margen*, 3, desembre 1937, p. 4

> Inidividualistas dispuestos,por supuesto a estrechar relaciones con la finalidad de llevar a la práctica todas aquellas iniciativas susceptibles de interesarnos."[65]

L'autor, d'aquesta carta, publicada a *Al Margen*, proposa, a més, que aquesta associació segueixi el model francès de la Societat d'amics de *L'en dehors*, que Armand utilitza especialment com a espai virtual de sociabilitat per posar a la pràctica les seves idees sobre camaraderia amorosa. Per tot això reclama que aquesta associació, amb un petit secretariat que coordinés, compost, per exemple, pels editors de la revista, pogués expedir algunes targetes identificatives i un llistat d'adreces d'individualistes que permetés un major coneixement entre els participants de l'associació. En certa mesura, es voldria ordenar una relació entre afins.

> "Podríamos confeccionar una especie de tarjetas que servirían para nuestra identificación, para reconocernos los que somos de nuestro ambiente. En AL MARGEN se podrían entregar las direcciones de los compañeros y las compañeras. Luego, mediante un pequeño boletín que se entregaría a todos los adheridos a esta llamémosle asociación nacional, podrían conocerse los afines.[66]

5.2.1. Els projectes de colònies individualistes

A partir de tots aquests elements, de la consciència de pertànyer a una minoria, del sentiment de dispersió, i de la necessitat d'associar-se o almenys de coordinar els diversos grups que funcionen autònomament i a distància, de vegades a partir de la correspondència o mitjançant els òrgans de propaganda, sorgeixen algunes iniciatives encaminades a posar a la pràctica una altra de les seves aspiracions; la materialització dels seus ideals en un experiment social. O, explicat d'una altra manera, l'interès per crear comunes individualistes, des de les quals poder viure plenament segons els seus principis filosòfics.

---

[65] Gual, J.; "Podemos hacer algo práctico" *Al Margen*, 5, febrer 1938, p. 6

[66] *Íbid*. La iniciativa va comptar amb l'adhesió incondicional, expressada en el posterior i últim número de la revista, per part del mateix Vicente Galindo i per un altre lector, Victoriano Pardo, "Entre amigos" *Al Margen*, 6, març 1938, p. 5

Ja hem explicat que la idea no és nova. L'experiència armandiana, i la literatura generada pel francès sobre aquesta qüestió era ben coneguda. Molts lectors de la premsa individualista, a partir de les seves concepcions filosòfiques naturistes i atretes per les fórmules familiars anticonvencionals es trobaven molt descontents amb la societat capitalista en la qual es trobaven immersos i anhelaven participar en experiències d'organització social alternatives.

El context històric propiciat per la crisi del govern republicà conservador, en les darreres setmanes de 1935 i les primeres de 1936, i la imminent victòria del Front Popular genera una mena d'eufòria revolucionària entre els llibertaris, amb referències constants a un futur proper en què la societat s'organitzaria segons la tesi del Comunisme Llibertari. Això genera un cert debat sobre les experiències en comú sense estat ni autoritat, en què intervé el mateix Armand, o d'altres individualistes francesos que parlen sobre les causes dels fracassos anteriors, i com poder-los evitar[67]. Els propis col·laboradors alerten, sovint, de l'excessiva idealització de la vida al camp, o de les dificultats de convivència que es poden generar quan no existeixen models familiars alternatius plenament consolidats

> "La primera causa del fracaso de los esfuerzos colonizadores viene de una confusión entre la "colonización" y el "retorno a la tierra". (...)
>
> Que deseemos evadirnos de la vida de fábrica, de oficina, de comercio (...) es un sentimiento natural, sano, legítimo; pero la mayor parte lo tomamos mal (...)
>
> Las condiciones para reunir el máximo de posibilidades de éxito, (...) son volver a la vida del campo PROGRESIVAMENTE, guardando el trabajo que nos asegura los medios de vida (si podemos) y, poco a poco, irnos trasplantando hasta la totalidad. Para pensar de otra manera es preciso "obrar solo" de manera que pueda condervarse nuestra independencia absoluta y de no correr el riesgo de comprometer la de los otros".[68]

A partir d'una certa idealització del camp i de la vida en comú amb el grup d'afinitat, des de la revista *Iniciales* sorgeix la iniciativa de comprar alguns terrenys al voltant de la població, propera a Barcelona, de Castelldefels, per poder practicar el nudisme sense perill de ser assatjats per les autoritats. Posteriorment, segons els editors de les revistes, poc abans de la guerra civil, negocien amb propietaris rurals de Ca

[67] Armand, E. (1934) *Formas de vida*...
[68] Odin, Raoul; "Algo sobre colonias libertarias"; *Iniciales*, 7/11, novembre 1935, p. 6

N'Oriach, a Cerdanyola, població també propera a la capital catalana, per adquirir una finca en la qual crear una "colònia individualista", segons la seva denominació[69].

5.3. Individualisme i guerra civil. Guerra i Revolució

La situació sorgida arran el fracàs parcial del cop d'estat planificat pels militars insurrectes encapçalat pel general Franco, entre el 17 - 19 de juliol de 1936, va donar lloc a un estat de confusió i buit de poder que va propiciar una situació revolucionària. El cas de Barcelona, en què forces policials de la Generalitat, Guàrdia Civil i diversos nuclis de milers de treballadors precàriament armats, la major part pertanyents a la CNT, van derrotar l'exèrcit en una confusa batalla pels carrers de la ciutat. L'endemà, diversos grups anarquistes van assaltar la caserna de Sant Andreu tot apropiant-se de més de trenta mil màusers, i això va precipitar la presa del poder real per part d'una munió de grups pertanyents al proletariat urbà, majoritàriament anarquistes, la qual cosa permeté iniciar un procés revolucionari, fet emulat a bona part de la geografia fidel a la República, especialment Catalunya, Aragó, País Valencià i àrees d'Andalusia oriental. Malgrat que el cop era previsible, el desenvolupament dels aconteixements va resultar inesperat per a la majoria d'anarquistes, que, sense preveure-ho, van trobar-se immersos en un procés revolucionari, i van sentir-se amos de la nova situació. Tanmateix, quan es va aclarir el panorama a la resta del país, i es va clarificar la geografia insurrecta es van trobar davant la gravetat d'haver de fer front militarment a la reacció armada en una llarga i dura guerra civil.

En aquesta situació, moltes persones identificades amb l'anarquisme, dins i fora de les organitzacions, van tractar de fer la revolució pel seu compte. Com hem comentat a l'apartat anterior, alguns van participar en la col·lectivització de terrenys agrícoles,

[69] D'això informarà la revista *Iniciales* en la seva secció "entre nosotros", en la seva fugissera reaparició, l'abril- maig de 1937. La mateixa secció informa també d'altres experiències de colònies anarquistes -sense l'adjectiu individualista- en altres propietats expropiades durant la revolució de juliol de 1936 a Manresa, Vilaboi (Probablement es refereix a Sant Boi de Llobregat, Barcelona), on a més existeix un grup individualista que subministra fons a la revista (75 pts.), i Gavà. *Iniciales*, 9/1, abril 1937, p. 15

d'indústries i de serveis. Altres van marxar al front en una guerra, inicialment de columnes estretament vinculades a la diversitat de forces polítiques republicanes. Altres, des de la reraguarda, van tractar d'imposar els seus criteris revolucionaris, amb l'ús sovintejat de la repressió violenta contra aquells que consideraven els seus enemics, especialment els representants de les classes dominats, de l'església, de les organitzacions de suport als facciosos o dels sindicats lliures[70].

D'altra banda, l'evolució del conflicte bèl·lic, en què el bàndol republicà va topar amb la indiferència, quan no oberta hostilitat per part de les potències occidentals[71] va impedir l'adquisició d'armaments i facilitar la seva indefensió enfront l'Espanya Nacional, que comptava amb abundant suministres de Mussolini i Hitler. Només la Unió Soviètica va vendre material bèl·lic de manera significativa, fet que va generar una creixent dependència material i estratègica. En aquest context es va produir un progressiu reforçament de les forces polítiques fidels a Moscou, vinculades al Partit Comunista, i va això va condicionar una política interna orientada envers l'eliminació dels marxistes heterodoxos i el bandejament creixent de les forces anarquistes. Així comunisme bolxevic i anarquisme, moviments ideològicament incompatibles, culminaran el seu enfrontament, emmmascarat sovint en el debat sobre la priorització entre guerra i revolució, amb els fets de maig de 1937 a Barcelona, esdeveniment que marcarà la marginació política del moviment llibertari.

Curiosament, en el lapse de temps que va entre el 19 de juliol del 1936 i els fets de maig de l'any següent, l'única revista específicament individualista, *Iniciales* desapareix, probablement perquè, tal com confessen els propis editors de manera posterior, tracten de fer la seva revolució, en comptes d'especular intel·lectualment sobre ella. Les circumstàncies bèl·liques, amb les seves dificultats per trobar paper o col·laboradors, porten també a la desaparició de *La Revista Blanca* -en aquest període amb una orientació ben allunyada de l'individualisme- o *Estudios*. En canvi, l'efímera reaparició d'*Iniciales* es realitza poc temps abans dels enfrontaments, als carrers de Barcelona, de grups anarquistes i poumistes contra comunistes i forces policials de la Generalitat, i pocs mesos després, serà quan s'inciarà l'edició de *Al Margen* -tot i que el

[70] La qüestió de la repressió a la reraguarda republicana, almenys per al cas català la trobem a Josep Maria Solé i Sabaté; Joan Villarroya; *La repressió a la reraguarda de Catalunya (1936-1939).* Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Barcelona 1989

[71] Preston, P. (1999), especialment la seva primera part "Hostilidad internacional contra la Segunda República. En un sentit similar diverses aportacions del llibre coordinat per Edward Malekafis; Malekafis, Edward; *La guerra de España 1936-1939* Taururs. Madrid 1996 (Primera edició El País 1986), especialment l'article de Angel Viñas; "Intervención y no intervención extranjeras", pp. 263-288

projecte és anterior a l'esclat de la guerra- i *Nosotros*, els quals, especialment la primera capçalera, debatrà abastament sobre la qüestió bèl·lica i el difícil posicionament dels individualistes respecte la resta del moviment llibertari.

Després de tant de temps anhelant una revolució, molts militants anarquistes es van trobar amb ella, i tot i que les respostes van ser variades i diverses, van produir entre els individualistes grans i insuperables contradiccions; entre els seus principis pacifistes i antimilitaristes i la necessitat de defensar la seva revolució amb les armes; entre el seu refractarisme a col·laborar amb altres grups i la necessitat d'haver de cooperar amb la resta de forces republicanes; entre la seva negació del poder i la constatació que ells mateixos l'arriben a detentar. És per tot això que el període bèl·lic, amb conjuntures crítiques com la de maig de 1937, és un moment d'intensos debats i reflexions.

Una de les primeres mostres d'aquestes contradiccions l'ofereix el mateix E. Armand, el qual, malgrat que el seu antimilitarisme el va portar a ser empresonat per negar-se a ser incorporat a l'exèrcit durant la Primera Guerra Mundial, expressa el seu suport explícitament a la guerra revolucionària contra el feixisme.

> Lejos de mi suponer que en España se hace una revolución anarquista, a pesar de las realizaciones sindicalistas, más o menos matizadas de sindicalismo en Cataluña. Lo que verdaderamente se hace en España -me creo bien informado- es una guerra contra el fascismo español y el extranjero invasor. (...)
>
> No obstante, mi simpatía está al lado de los que combaten, se safrifican, sufren y mueren combatiendo contra el nacionalismo europeo. Tengo horror a la guerra, al empleo de la violencia, al recurso de las armas, a la inmolación de la más simple de las existencias humanas. La fuerza bruta y el recurir a los medios de destrucción me repugnan enormemente (...) Pero, a pesar de todo esto, como individualista anarquista, justifico como consecuencia mi simpatía por quienes *resisten* en España a los asaltos de la bestia fascista.
>
> 1º. La tendencia individualista a la que pertenezco niega siempre la razón al agresor (...) La oposición, la resistencia al agresor es una de las bases constructivas de nuetro individualismo (...)
>
> 2º. (,,,) prefiero, a falta de cosa mejor, al gobierno que *no* gobierne (...) Y el gobierno que pretende instaurar en España Frano y compañía es un estado totalitario, inquisitorial, casipeor que los de Mussolini y Hitler; por lo que tienen mi antipatía los nacionalistas del otro lado de los pirineos.
>
> 3º. Personalmente me encuentro amenazado y los de "mi mundo" igualmente por la victoria eventual de los fascistas españoles, porque la repercusión en este lado de los Pirineos es cierta. (...)

> Mi simpatía está al lado de los que *resisten* al otro lado de los Pirineos, a la agresión del militarismo fascista y se empeñan en derrotarlo. Y una vez la victoria conseguida, ya veremos[72].

La impossibilitat de sentir-se al marge dels esdeveniments és una de les principals conclusions a què arriba el discurs individualista en aquestes circumstàncies. La idea de l'individualista que es tanca en una torre d'ivori, quan hom és bombardejat i agredit per la reacció, quan existeix la possibilitat real de crear la revolució, no és possible. Els individualistes, com a individus, malgrat les seves idees, resten profundament lligats al seu medi social. Malgrat les seves lluites contra les bases culturals que conformen la seva societat, no es poden sostreure a la seva pertinença a una família, o a anestesiar els seus referents religiosos. Les circumstàncies obliguen a què molts individualistes, fins i tot els més pacifistes, a l'estil rynerià, hagin d'intervenir, tot utilitzant, fins i tot, la força de les armes per defensar-se. Si Franco triomfa, no hi haurà més la possibilitat de sentir-se al marge Així ho expressa un dels col·laboradors, tot utilitzant el pseudònim de Talvez.

> "En cuanto a estar "al margen" sabemos que no podemos poner en práctica ciertas teorías que han tenido necesidad de ser revisadas. Formando parte integrante del cuerpo social, sufrimos las consecuencias y debemos aceptar nuestras responsabilidades. La Torre de Marfil está seguramente muy bien en *principio*, pero de allí al individualismo burgués no hay a menudo, más que un paso. A nuestro juicio es necesario mezclarse íntimamente con la vida social *buscando siempre esculpir nuestra individualidad*.
>
> El ejemplo de los acontecimientos españoles es característico. Estos acontecimientos nos han demostrado, que las teorías a veces sufren quebranto ante la realidad. Hemos visto perfectos individualistas en primera línea de lucha, grandes pacifistas "rynerianos" con el revólver al lado. Y esto se explica. Con la cuestión del temperamento entra una cuestión de razón en la lucha presente, no se podría y no se puede estar "al margen" es necesario tomar una decisión. Nosotros sabemos mejor que nadie que las luchas imperialistas no nos interesan como luchas ¡Que esos señores se batan si les conviene!
>
> ¡De acuerdo! pero aún en principio, porque sufrimos las consecuencias. Pero ahora no importa nada menos que luchar por nuetra piel, *librar la batalla la más individualista que sea*. Porque ¿puede alguien imaginar que Franco, que el fascismo, va a dejar libres a los individualistas si viene aquí? Él nos hará matar y tendrá mucha razón -bajo su punto de vista, se entiende-. Si Franco triunfase sería el aplastamiento completo de las pocas libertades que los individualistas de nuestro género poseemos aún. A pesar de todo, pero lógicamente, por lo

[72] Armand, E. "Mi simpatía por la resistencia española" *Iniciales*, 9/1, abril 1937, pp. 5-6

menos, también los individualistas se ven impelidos a no estar más "al margen" en esta vergonzosa matanza.

Después de esto, los individualistas de todos los países -notablemente los franceses- han tomado limpiamente posición. Otros que fueron menos indecisos hicieron lo mismo enseguida. Nos alegramos leyendo lo que ha escrito nuestro camarada E. Armand"[73].

En circumstàncies com aquestes, segons el director d'*Al Margen*, cal optar per la fermesa i obviar les qüestions teòriques. La gravetat de la situació així ho imposa i la intervenció dels individualistes en l'esforç bèl·lic resulta una necessitat, i l'aspiració a bastir-se una torre d'ivori, ha de ser aparcada.

"Creo, por otra parte, que el anarquismo individualista tiene su razón de ser, hoy como ayer, pero cuando el individuo se halla abocado a una situación como la que vivimos en nuestro país, si se considera elemento dinámico, si en verdad se estima como fuerza actuante, no puede por menos que adoptar posiciones y obrar. De ahí que seamos muchos los anarquistas individualistas que, bien en un sentido, o bien en otro, nos hayamos aprestado a actuar desde el principio de la insurrección fascista. Allá los que cantonados en su torre de marfil, se entretengan en rumiar las elucubraciones de Krishnamurti o de quien sea".[74]

Unes opinions similars s'expressaran des de la línia editorial de la revista *Nosotros*. Tot i que, a diferència de *Al Margen*, la revista publicada a la ciutat de València tendirà a obviar les circumstàncies bèl·liques o a no tractar-la de manera explícita, mostrarà la seva orientació frontpopulista i la seva opinió favorable a la concurrència de tots els esforços per combatre el feixisme. I en aquest sentit, Miguel Giménez Igualada, el seu director, no estalviarà la retòrica propagandística.

De la mateixa manera que la revista d'Elda, Giménez Igualada considera que les especials circumstàncies de la guerra obliguen els individualistes a aparcar algunes de les seves idees més aïllacionistes respecte de la societat i exorta als simpatitzants de les idees d'Stirner a reforçar el seu perfil anarquista en l'esforç bèl·lic i a diluir les particularitats específiques com a moviment que més poden propiciar conflictes amb la resta del moviment llibertari.

[73] Talvez; "¿Puede uno considerarse realmente al margen? *Al Margen*, 2, octubre de 1937, p. 3
[74] Galindo Cortés, Vicente; "Los acontecimientos de España no deben ser juzgados a la ligera" *Al Margen*, 2, octubre de 1937, p. 1

"*¡La Guerra! ¡La guerra!* No hablamos de ella aquí, lugar de meditación serena, por no aumentar el dolor en el mundo ni el odio en los corazones. Pero todo, todo lo que aquí se estampa, va escrito contra el fascismo, que es miseria y cobardía (...)

Ni posturas filosóficas que descoyuntan la vida, ni mixturas religiosas que hablan del amor al Cristo, ni sofismas anarquistas que cantan paz y sosiego cuando nos queman la casa, nos pisotean la madre o nos destrozan al hijo, nos sirven para estos casos, ya que a la provocación y deseo de oprimirnos debe oponerse el coraje que nace del corazón y del ansia de ser libres.

Y es clara nuestra actitud. Clara y limpia. Clara y justa. Y, por sobre todas las cosas, anarquista. Ya que somos anarquistas, que vale tanto como hombres, y no como mandrias que se dejan esclavizar."[75]

Tanmateix, aquest desig de confluència amb la resta del moviment llibertari no serà precisament la mateixa que expressaran respecte del comunisme, que en aquests moments es reforça i els margina del poder real en el sí del bàndol republicà. Malgrat els problemes de censura existents durant el conflicte bèl·lic la crítica al socialisme autoritari, en contraposició a l'esperit liberal i llibertari de la cultura anarquista, resulta encara molt explícit. En aquest aspecte, els principis individualistes esdevenen una base filosòfica de crítica al totalitarisme del model estalinià del socialisme.

"Las dos últimas revoluciones, porque marcan dos caminos, son la francesa y la rusa, ésta más *actual* que aquélla, pero no más importante, pues si por este camino se apiñan las muchedumbres, por aquél, hasta ahora, va la mitad de la especie. Y no son, no, uno continuación de otro (...); son dos diferentes, yendo cada uno hacia su polo, que es su meta. Son dos principios, y dos aspiraciones y dos finalidades antagónicas, opuestas.

La Revolución Francesa levantó al hombre; la Rusa lo ha aniquilado. La primera atentó contra el Poder; la segunda lo ha exaltado, y cantado, y magnificado. La antigua, revolución de siervos, quiso que todos tuvieran tierra; la nueva, revolución de parias, no permite que nadie la tenga. En el frontis de la vieja está la palabra Libertad; en la entraña de la nueva, Dictadura. (...)

Dos Revoluciones. Dos Símbolos. Dos Caminos."[76]

[75] Giménez Igualada, Miguel; "Posición firme y actitud clara" *Nosostros*, 4, gener 1938, pp. 3-4
[76] Iniesta, Juan de; "Dos caminos" *Nosotros*, 3, desembre 1937, p. 46

6. L'EDUCACIÓ INDIVIDUAL

6.1. Educació i individualisme

En el pensament anarquista clàssic, l'educació esdevé un eix central que serveix com a una de les principals fórmules de conscienciació, com a una condició necessària per a un alliberament, tant individual com col·lectiu. La ideologia política de l'anarquisme espanyol no n'és cap excepció, de manera que les discussions sobre aquesta qüestió i l'acció del moviment llibertari, ocupen un espai principal des dels inicis de la Internacional i el bakuninisme, coincident amb el sexenni revolucionari de 1868-1874.

En aquesta qüestió, ja estudiada per José Álvarez Junco en la seva obra anteriorment esmentada *La ideología política del anarquismo español (1868-1910)*[1] i per altres autors, encara que massa sovint centrada en la figura i l'obra pedagògica de Francesc Ferrer i Guàrdia[2], destaca l'arrel estirneriana que deixa la seva emprempta en el teòric Ricardo Mella. La idea que cap revolució social no resulta viable sense una revolució interior, en la pròpia consciència, serà un principi assimilat i propagat pel pensador gallec, i assumit en el cos teòric de l'anarquisme des del darrer quart del segle XIX[3].

L'educació, doncs, resulta un instrument imprescindible per a l'alliberament polièdric que propugna el moviment llibertari i un dels principals vehicles a partir del qual circulen les idees. Al marge d'aquest paper formador i difussor, l'educació representa un espai de perfeccionament individual. Busca crear ésser conscients, amb capacitat de defensar-se de les manipulacions del discurs generat en funció dels interessos de les classes dominants i de les idees subliminars que justifiquen l'explotació. L'educació permet prendre consciència de la dimensió perversa del capitalisme, i per tant, potencia, en teoria, la capacitat de rebel·lar-se contra un ordre percebut com a profundament injust. Per als anarquistes decimonònics, influïts especialment per l'optimisme filosòfic de Jean-Jacques Rousseau, l'educació genera coneixement, el coneixement, una revolució interior, i, en una seqüència lògica, aquestes transformacions en les consciències individuals, precipiten la tan anhelada revolució social.

Evidentment, els models educatius vigents en el mateix període en què es construeix el discurs anarquista no són els més adients per propiciar l'existència de consciències lliures, o

[1] Álvarez Junco, (1976), pp. 515-546

[2] Especialment els treballs de Pere Solà;. *Las escuelas racionalistas en Cataluña (1909-1939)* Tusquets. Barcelona 1976; -*Francesc Ferrer i Guàridia i l'Escola Moderna*. Curial, Barcelona 1978.;-*Els ateneus obrers i la cultura popular a Catalunya (1900-1939). L'Ateneu Enciclopèdic cultural*. La Magrana. Barcelona 1978; - "Els ateneus populars" *L'Avenç*, núm. 9, 1978. També l'Ateneu Enciclopèdic Popular va realitzar una exposició sobre la figura de Ferrer i la seva Escola Moderna, amb un pròleg del matiex Solà; Ateneu Enciclopèdic Popular; *Francesc Ferrer i Guàrdia i l'Escola Moderna*, AEP, Barcelona 1991

un context psicològic favorable a la revolució. En el cas específicament espanyol, a més, el panorama educatiu resulta especialment dessolador. A banda de l'exclusió educativa a què es veuen abocats els sectors socials més desafavorits, amb un dels parcentatges d'analfabetisme més elevats del continent, el sistema educatiu existent representa un model incompatible amb els principis filosòfics anarquistes. A banda de la precarietat material que caracteritza el sistema espanyol, amb condicions materials pèssimes, es tracta d'un ensenyament dogmàtic, basat en la lògica del premi i del càstig, controlat directa o indirectament per l'església i amb l'ús de la repressió com a principal instrument del manteniment de l'ordre. En resum, l'escola esdevenia una representació, en escala reduïda, de la societat coetània[4].

En contraposició, des del moviment llibertari, es planteja un model educatiu basat sobre principis antitètics als anteriorment exposats. Es reclama un ensenyament racional i científic, oposat a l'inflexible doctrinarisme de veritats absolutes i dogmes propi d'un raquític ensenyament públic o propagat des de les escoles dependents de les ordres religioses. Es persegueix un ensenyament lliurepensador i laic, sense premis ni càstigs, fonamentat en la persuassió i en la llibertat de cada individu, segons el pensament optimista recollit a la filosofia pedagògica de Jean- Jacques Rousseau.

En aquest sentit, l'anarquisme espanyol s'emmiralla en les experiències franceses del lliurepensador i pedagog Paul Robin, el qual, com a director de l'orfenat de Cempuis (1880-1894), inspector d'ensenyament del Ministeri d'Instrucció Pública al llarg de la III República i membre actiu de la Internacional proposarà uns nous plantejaments educatius. Per a Robin cal un ensenyament que pugui propiciar una revolució profunda i interior en la manera de pensar i actuar de cada individu. El lliurepensador francès, que va poder conèixer a fons l'experiència de la instrucció pública del ministeri Ferry, i la seva imponent obra educativa la qual, va fer arribar la institució escolar a tota la geografia nacional i a totes les classes socials, va adonar-se que, en realitat, l'escolarització universal d'una república laica pretenia substituir Déu per l'estat, la religió per la nació, un estat únic i una nació única; crear uns ciutadans al servei de l'estat i de la nació. Com a reacció, va proposar una escola diferent, un ensenyament racional

[3] Álvarez Junco, (1976) p. 19

[4] Si bé és cert que els historiadors de l'educació descriuen un panorama global tan dessolador com l'indicat en el paràgraf, és necessari constatar algunes experiències educatives com les conegudes de Giner de los Ríos i el seu Instituto Libre de Enseñanza o les descrites als darrers treballs de Pedro Luis Angosto sobre la Escuela Modelo d' Alacant; Pedro Luis Angosto; *Sueño y pesadilla del republicanismo español. Carlos Esplá: una biografía política*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2001, pp. 38 i ss.

i integral, en funció de l'individu, centrat en l'alumne, model sobre el qual, Francesc Ferrer i Guàrdia es va inspirar posteriorment per fundar la seva *Escola Moderna*.[5]

Ferrer i Guàrdia, el qual procedia ideològicament del zorrillisme, una de les branques del republicanisme, va contactar, des del seu exili francès, amb el món del lliurepensament, la maçoneria i de l'anarquisme, on mantindrà una estreta relació amb Robin, a qui posteriorment introduirà als cercles culturals i lliurepensadors catalans. A França, Ferrer es deixarà influir per les noves tendències pedagògiques; l'ensenyament racional, la supressió de premis i càstigs o la coeducació de sexes i classes socials, i voldrà experimentar-les a Espanya en una versió més radical. En el moment en què Ferrer rep una important herència per part d'una antiga alumna, disposarà de prou recursos per materialitzar els seus projectes educatius Així, el 1901 va poder obrir la seva primera escola amb trenta-tres alumnes. Cinc anys després, la seva *Escola Moderna* ja va comptar amb més de cinquanta diferents sucursals a la província de Barcelona, a més d'algunes a València i Andalusia Oriental[6].

Si bé la important expansió de les escoles racionalistes es pot explicar, en part, pels dèficits de places escolars i pel quasimonopoli de l'església en el sector educatiu, el cert és que venia a ocupar un buit en el que seria la necessitat d'una educació alternativa, despullada de dogmatisme i teologia, i per satisfer les aspiracions d'un important nombre de militants llibertaris o lliurepensadors. Tanmateix, la reacció dels sectors clericals del país, que consideraven el terreny educatiu com a propi i exclusiu, a partir de la seva capacitat d'influència en les autoritats polítiques i administratives, van propiciar un assetjament incessant contra les escoles racionalistes i el seu creador, amb reiterades clausures, fins que, sota la falsa acusació de ser l'instigador de les cremes de convents al llarg de la Setmana Tràgica de 1909, van detenir-lo i afusellar-lo injustament, tot convertint-lo en un màrtir, i la seva escola, perseguida intensament pel poder polític i clerical, en un mite.

Els principis pedagògics de l'Escola Moderna, també anomenada racionalista, partien de l'optimisme antropològic del pensament de Jean-Jacques Rousseau. El filòsof ginebrí considerava que l'home és bo per naturalesa i és la societat la que el fa esdevenir pervers. L'infant, encara no corromput per la interacció amb la societat, podia desenvolupar les seves potencialitats si rebia una educació natural, basada en el respecte a la personalitat i al seu instint. Els anarquistes són, en certa mesura, hereus d'aquests principis filosòfics i tractaran de posar-los a la pràctica en el camp educatiu.

[5] Paul Robin;. *Manifiesto a los partidarios de la educación integral*. Pequeña Biblioteca Calamus Scritorius. Barcelona 1981

[6] Álvarez Junco, (1976), p. 526

Així les característiques bàsiques de l'Escola Moderna, per la qual passaran posteriorment un important parcentatge de militants a les organitzacions anarquistes seran;

-Una pedagogia *lliure*, és a dir, despullada d'obligacions; en què l'alumne és el centre de totes les coses i en què és el seu propi instint el que guia el seu procés d'aprenentatge. Experiències com la de *Iàsnia Poliana*, per part de Tolstoi, o la de *Summerhill*, a Anglaterra, seran un versió radicalitzada d'aquest principi;

-Un ensenyament *racional*, científic i laic enfront els dogmes i la teologia que impregnen les escoles existents, ja siguin públiques o privades. D'aquí l'obsessió anticlerical ferreriana i la preocupació per combatre la religió;

-Una educació *integral*, en què teoria i pràctica mantinguin un estret lligam, tot recollint l'herència teòrica de Saint-Simon, Proudhon o Fourier, i d'acord amb les resolucions de la I Internacional;

-una escola *igualitària*, amb coeducació de sexes i de classes socials, obligatòria i gratuïta -tot i que els centres de Ferrer eren privats i les famílies la sufragaven segons els seus ingressos econòmics-, que permetessin experimentar la igualtat social i sexual en els microcosmos de les escoles;

-I una escola *revolucionària*, en el sentit que fos un espai en què els alumnes prenguessin consciència de l'antagonisme de classes i disposessin dels instruments intel·lectuals per preparar i dur a terme la tan anhelada revolució[7].

De vegades, la mitificació de l'Escola Moderna i de Ferrer representa un obstacle per analitzar la realitat complexa d'una pedagogia i d'una xarxa educativa que restarà estretament vinculada a l'univers anarquista espanyol. El cert és que els principis exposats a l'anterior paràgraf esdevenien sovint unes formulacions teòriques que no sempre es materialitzaven a la pràctica. A banda de ser una escola no gratuïta, amb mestres sense una formació específica, uns locals sovint precaris, i unes famílies que no sempre compartien els punts de vista de Ferrer, les escoles modernes responien sobretot a la necessitat de generar institucions formatives diferents a l'oferta formativa existent, en un univers de sociabilitat alternatiu en què sovint conviuran biblioteques, ateneus, i seus de sindicat. I en aquests espais, amb iniciatives culturals diverses, existirà un ampli ventall de tendències polítiques i culturals[8].

[7] *Íbid*, pp.529-537

[8] Sobre aquesta qüestió, de manera recent ha estat tractada, pel cas concret de Castelló en una ponència presentada al VIè Congrés d'Història Local organitzat per l'Avenç. Javier Navarro; "Vida asociativa y cultura anarquista durante la Segunda República. El Ateneo Racionalista de Castellón (1931-1937)" a *Sociabilitat i Àmbit Local. VI è Congrés Internacional d'Història Local de Catalunya*. L'Avenç. Barcelona, desembre de 2001.

A França, en un context en què aquesta mena d'iniciatives resten sotmeses a menys pressions, en part per l'escassa influència de l'església en els afers educatius, en part pel relatiu major respecte a les llibertats formals propi d'una III República laica, les qüestions educatives prendran un protagonisme important, especialment en el període posterior a l'era dels atemptats de la *propaganda pel fet*, especialment entre 1895 i 1914. Així, en aquesta cronologia, es publiquen un nombre elevat de publicacions d'inspiració anarquista centrades en el món educatiu. En el debat general des de publicacions com *Temps Nouveaux*, o *Le Libertaire*, i amb articles signats per Jean Grave, Devaldes, Kropotkin, Louise Michel o Charles Malato es critica l'orientació nacionalista de l'ensenyament públic, o la forma en què s'ensenya moral a l'escola republicana. Entre aquests medis prendrà embranzida un projecte de creació d'una escola autènticament llibertària des de la qual impartir un ensenyament racional, mixte i llibertari des dels principis pedagògics formulats per Paul Robin. A efectes d'això, es crea una lliga; *Lliga per a la millora de la raça humana. Selecció Científica. Educació integral*[9], amb la intenció de recaptar fons per materialitzar els projectes educatius anarquistes. Tanmateix, davant la insuficiència de la recaptació, el projecte serà abandonat i substituït per colònies d'estiu llibertàries, i posteriorment, per a cursos nocturns per a adults sense gaire continuïtat segons, explica Gaetano Manfredonia. Paral·lelament s'havien portat a terme experiències similars, protagonitzades pel lliurepensador, anticlerical i anarquista Sébastien Fauré, fins a l'esclat de la Gran Guerra[10]. Cal assenyalar, d'altra banda, que a diferència de l'Escola Moderna ferreriana, que gaudirà d'un relatiu èxit a les regions en què l'anarquisme restarà més arrelat, a França funcionarà de manera eficaç una xarxa escolar estatal que a Espanya serà del tot inexistent. I això podria ajudar-nos a explicar els resultats asimètrics d'unes i altres iniciatives.

Lligada a aquestes experiències, i amb un origen no estrictament anarquista, trobem la creació i extensió de les *Universités Populaires*. Amb la idea que l'educació pot transformar les consciències, i que precisament la manca d'una formació estrictament llibertària no permet estendre l'esperit revolucionari entre les masses proletàries, es consideren aquestes institucions educatives com a un espai privilegiat des del qual adquirir uns aprenentatges bàsics i un aprofondiment intel·lectual entre uns militants amb importants dèficits educatius. Així, les Universitats Populars, que comptaran amb la participació de molts professors de les universitats estatals i de diferents intel·lectuals afins al projecte, funcionaran com a uns espais de formació permanent, des dels quals, no només es podrà adquirir una cultura bàsica, sinó

[9] Enunciat els seus principis a Robin, (1981), pp. 57-59
[10] Manfrédonia, G. (1990), p. 242

que es podran difondre, de manera intel·lectualment assequible, les darreres novetats en el camp científic o filosòfic, s'encetaran debats polítics i esdevindrà espai de trobada entre persones de diferents procedències ideològiques, encara que més o menys vinculades a l'univers anarquista[11].

Tot i no ser, com acabem d'afirmar, una iniciativa engegada des del món llibertari, sembla ser que aquest moviment de les Universitats Populars, amb un màxim esplendor a principis del segle XX, va arribar a tenir una important influència entre els medis àcrates perquè es considerava que la difusió d'un tipus de raonament científic, materialista i positivista esdevenia un important element d'alliberament de les consciències, i per tant, podia excercir aquesta funció de transformació individual com a pas previ a la transformació de la societat. En aquest sentit, van ser precisament els individualistes francesos aquells qui més van aprofitar-se i participar de l'experiència de les Universitats Populars. L'historiador Gaetano Manfredonia considera que el contacte amb aquestes institucions d'ensenyament alternatiu van marcar entre els diversos nuclis individudualistes, en certa mesura, la transició d'un model d'acció política basat en la violència il·legalista, vers un altre més educacionista, el qual es mantindrà més enllà del tall temporal que suposa l'esclat de la guerra del 14. Aquest esperit educacionista de l'individualisme francès, de fet, esdevenia una conseqüència natural de la seva filosofia, cosa que contribuirà a reforçar el perfil diferencial respecte de la resta de tendències anarquistes. I això, al seu torn va propiciar una intensa implicació en l'univers de les universitats populars i de les escoles lliures.[12]

Les Universitats Populars, esdevenien, abans que res, un espai obert de discussió en què els participants, de diverses procedències i orientacions, podien debatre sobre qualsevol tema, sense cap mena de sectarisme. L'ensenyament era impartit per professors vinculats, d'altra banda, amb l'ensenyament oficial, de manera que, malgrat tot, els cursos oferts a aquestes institucions educatives no deixaven de reproduir un model pedagògic formal, amb els sabers exposats didàcticament, fragmentats i reglats. De manera que sovint no oferien un clima des del qual els militants es trobessin còmodes. Això explica, en part, la davallada en la participació al cap de pocs anys de funcionament, tot esllanguint-se al llarg de la primera dècada del segle[13]. Posteriorment, els individualistes desenvoluparan les seves pròpies institucions informals a partir del que serien les *Causeries Populaires*, una mena de tertúlies regulars, organitzades sobretot per Paraf-Javal, Albert Libertad i E. Armand, en què es

[11] *Íbid*
[12] *Íbid*, pp. 243-245
[13] *Íbid*, p. 245

discutia, debatia i esdevenia un espai de sociabilitat amb menys rigidesa que les *Universités Populaires*.[14]

Els individualistes espanyols, doncs, es trobaran amb aquest doble substrat. D'una banda, la tradició de les escoles racionalistes, exteses al llarg de la primera dècada del segle, i mitificades des del martiri del seu creador, i de l'altra els antecendents de la formació d'adults a partir d'institucions formals alternatives com resulten les Universitats Populars del país veí. A Espanya, seran els ateneus els espais en què confluiran els diversos elements per poder crear un indret específic que compleixi diverses funcions.

La paraula ateneu, etimològicament parlant, prové del grec, de la deessa Atenea, protectora de la ciutat d'Atenes, de la cultura i del saber. Seguint amb una terminologia clàssica, els ateneus assumeixen una doble funció; d'àgora i d'acadèmia. D'àgora en tant que indret d'intercanvi, des del qual els associats poden organitzar-se per engegar projectes comuns, especialment culturals i relacionats amb l'oci, com a espai de debat i discussió, o simplement com a espai de sociabilitat, de coneixença mútua, de lloc de trobada en què es generen nuclis d'afinitat. D'acadèmia en tant que assumirà una funció formativa, de vegades associat amb una escola racionalista, com a escola nocturna, com a sala de conferències o com a biblioteca[15].

Així doncs, alguns ateneus funcionaran com a autèntiques universitats populars, o almenys com a espais formatius alternatius, en què aquelles persones excloses o dissidents respecte de l'ensenyament ofert per l'església o l'estat poden venir a arrecerar-se. En el cas de l'*Ateneu Enciclopèdic Popular*, fundat a Barcelona el 1902 i analitzat en la monumental monografia de Ferran Aisa[16] és així, si resseguim les activitats desenvolupades per les diferents seccions, les campanyes cíviques en què participa o els cicles de conferències que organitza. En el cas estrictament individualista, l'*Ateneu Naturista Eclèctic*, dirigit per J. Elizalde, a banda de publicar un organ de propaganda -la revista *Ética*- arriba a funcionar com a acadèmia d'idiomes, -francès i la versió ido de l'esperanto- presencialment i per correspondència, des de l'institut filològic dirigit per l'individualista barceloní[17]. Paral·lelament, des del mateix nucli, i en col·laboració amb la xarxa d'escoles modernes, en especial l'Escola Natura del barceloní barri del Clot, es publicarà una revista infantil destinada als alumnes dels centres racionalistes (*Germinal*) i una altra revista esperantista (*Ad*

[14] *Íbid*, pp. 303-331
[15] Aisa, F. (2001); Aisa, M. (2001), Solà, P. (1978) *Els ateneus obrers...* i (1978) "Els ateneus populars..."
[16] Aisa, F, (2001).
[17] Redacció; "Ateneo Naturista Ecléctico", *Ética*, 3, març 1927, pàg. 18-19

advane!)[18]. El mateix Elizalde protagonitzarà una polèmica des de les planes de *La Revista Blanca*, sobre els aventatges i desaventatges de la versió simplificada (llengua simplificada ido) respecte de l'esperanto convencional[19].

D'altra banda, serà habitual trobar persones que han excercit com a mestres racionalistes entre els principals col·laboradors de les revistes individualistes. Així trobarem Antonia Maymon[20], aragonesa que va obtenir el títol de magisteri i que va excercir la docència a escoles racionalistes a Barcelona, Sant Feliu de Guíxols, Beniaján (Múrcia), on va fundar un ateneu cultural, Alcoi i Elda, i que va ser una de les principals protagonistes del naturisme anarquista organitzat, o Fortunato Barthe, també mestre i pedagog, novel·lista habitual de les col·leccions de *La Revista Blanca*, que va coincidir a escoles racionalistes de la província d'Alacant amb Maymon, Eusebi Carbó, José Alberola, Vicente Galindo Cortés, director de *Al Margen* i mestre a l'escola d'Elda, o el mateix Higinio Noja Ruiz. Aquest últim va deixar una interessant autobiografia novel·lada, centrada a l'experiència educativa desenvolupada al llarg d'uns pocs mesos en una escola racionalista d'un petit nucli rural a València[21].

Els subtítols de la premsa individualista també ens recorden l'importància donada a l'educació. Especialment *Ética*, *Iniciales*, que en algun moment s'autodefineixen com a *Revista de Educación Individual* i *Estudios* seran les que major èmfasi hi posaran sobre els aspectes relacionats amb la pedagogia. En certa mesura, i com ja hem assenyalat en capítols anteriors, les revistes assumien a la perfecció aquesta funció de compensar els dèficits educatius dels seus lectors, i a aquests, al seu torn, especialment si parlem de la revista valenciana, buscaven a les seves planes no tan sols uns continguts difícils de consultar pels canals d'una educació formal, sinó i sobretot, pel tractament curós i didàctic que els editors els oferien.

El cas concret d'*Estudios* recull plenament aquest esperit educacionista de l'anarquisme així com la filosofia de l'escola racionalista. A la revista valenciana, excel·lentment analitzada per Javier Navarro, l'educació esdevenia, al costat de la sexualitat, la denúncia de la condició femenina, la filosofia anarquista o el naturisme, un dels principals temes sobre els quals se centrava l'interès dels editors[22]. Pel que fa a aquest punt, i en una cronologia en la qual trobem noves generacions de militants anarquistes ja educades a escoles

[18] Marín, D. (1995), pp. 311-350
[19] Elizalde, J; "Rivalidades lingüísticas no. Progreso y evolución, eso sí", *La Revista Blanca*, 80, setembre de 1926, sup.
[20] Navarro, J, (1997), pp. 151-152
[21] Noja Ruiz, Higinio; *Alginet, o la armonía en el campo*. Virus Editorial -CIRA. Barcelona 1996

racionalistes, els col·laboradors es dediquen a publicar textos de pedagogs coneguts, a divulgar ecrits en què experts reflexionen sobre qüestions relacionades amb l'aprenentatge -com ara el comportament dels infants-, o l'enfocament que cal donar a la transmissió de coneixements a l'aula o la publicació de textos i reflexions dels propis col·laboradors, alguns d'ells, com hem afirmat, implicats en projectes educatius llibertaris, com Antonia Maymon, Fortunato Barthe, Isaac Puente o la pedagoga brasilera María Lacerda de Moura.

L'orientació que sobre l'educació manté la revista *Estudios* resulta molt indicativa de les idees que la resta del moviment anarquista i dels individualistes assumiran, i que són herència directa dels principis formulats pel fundador de l'Escola Moderna. D'una banda, podríem parlar d'un infantocentrisme, en el sentit que el nen és el centre de tota acció educativa. Si l'escola, com a institució educativa resulta un entorn artificial, és aquest entorn el que s'ha d'adaptar a les necessitats i característiques de l'alumne, i no a l'inrevès. Tota acció educativa ha de respectar la personalitat individual de cada nen i de cada nena. En aquest sentit, la influència roussoniana és més forta que l'stirneriana. En segon lloc, i a partir de la influència que representa el naturisme, l'educació ha de centrar-se en la vida i en la naturalesa. És més important educar en hàbits i actituds que adquirir continguts compulsivament. L'escola, ha d'estar oberta i en un entorn natural, lluny de l'arquitectura monolítica i uniformitzadora de les escoles convencionals, i de la seva estructura rígida. En tercer lloc, es considera que els educadors han d'ésser els primers en canviar la seva mentalitat, tot deixant de banda l'esperit jeràrquic i acostar-se a la manera de pensar de l'alumne. De la mateixa manera, els pares haurien de democratitzar les relacions amb els seus fills. En quart lloc, els continguts també haurien de canviar, tot allunyant-se dels dogmatismes i de la cultura teòrica, basada en el llibre de text, i apostar per una escola més activa i experimental. A la vegada, calia incorporar aspectes relacionats amb l'educació sexual o per a la salut. Finalment, es buscava una escola nova i lliure. Nova, en tant que els models existents no satisfeien les expectatives llibertàries, i lliures, en tant aspiraven a què no mantinguessin cap lligam amb l'església i l'estat, que eren els qui controlaven l'ensenyament, sinó que restessin estretament lligades a la comunitat educativa[23].

[22] Navarro, (1997), pp. 149-158. Aquí l'autor es dedica a analitzar el tractament que els editors fan a l'educació.

[23] *Íbid*, pp. 153-158

6.2. L'autodidactisme

L'eliminació de tot concepte absolut i trascendent en el pensament individualista com ara religió o patriotisme farà que, evidentment, l'oferta educativa existent resulti incompatible amb els seus postulats filosòfics. Fins i tot, la pròpia idea de revolució manté un marcat accent trascendent, i això tampoc no entrarà en la lògica del pensament inspirat per Stirner.

D'altra banda, tot procés educatiu, ha de passar indefugiblement per la premissa del respecte a la consciència individual. Res no hi ha per sobre l'individu, diu un dels principis bàsics del pensament individualista. Evidentment, la pròpia figura del mestre, que ha d'impartir unes idees perquè un alumne les assimili, resulta incompatible amb aquesta filosofia. La idea d'uns continguts seleccionats en funció de criteris exògens, reglats d'una forma determinada, i sovint amb fonaments dogmàtics, tampoc resultarà coherent des d'una perspectiva estirneriana.

Per tant, doncs, i tal com indicaria Armand en un dels seus llibres[24], el procés d'adquisició d'idees i aprenentatges hauria de consistir més en la iniciació que en l'educació. Això vindria a reivindicar la idea de la voluntarietat de l'individu a l'hora de formar-se. A diferència de l'educació, procés uniformitzador, especialment arran de la materialització particular que adopta en els sistemes públics d'ensenyament reglat en les societats industrials, la iniciació és un procés únic, que cada persona va construint a mesura que adquireix nous coneixements. A diferència de la desigualtat intrínseca entre professor i alumne pròpia de l'educació, la iniciació no es basa en rols diferenciats, sinó en la idea d'un camí particular que cada individu pot anar fent a mesura que avança.

En certa mesura, les narracions filosòfiques que Han Ryner anirà publicant a la premsa individualista i no explícitament individualista com *Estudios* o *La Revista Blanca* plantegen aquestes estratègies iniciàtiques, des d'una orientació neoestoica i neoepicúria, o a partir d'un procés d'interacció vital en la línia de la maièutica socràtica. Per a Ryner, la pròpia existència representa un procés continuat d'iniciació a la vida, d'aprenentatge a partir de l'experiència. Una mentalitat lliure i oberta, despullada de prejudicis, a partir de la pròpia intuïció, pot arribar a la saviesa a partir del contacte amb els fets més trivials.

> "No tengo más que mi razón y mi sentimiento para intentar la adquisición del saber. Cuando canten un dúo armonioso, experimentaré su acorde por las interrogaciones y por las objeciones. Si el

[24] Armand, E. *Iniziazione individualistica anarchica*, Edició a cura dels amici d'Armand,Firenze 1957. L'obra original francesa data de 1923, tot i que la traducció italiana inclou materials posteriors.

> acuerdo persiste, ¡ah, què gozosamente creeré!... Pero, ¿si el canto se torna en querella y si mis dos guías se contradicen?...
>
> Creeré a mi corazón... Siempre que sea mi corazón el que hable, no mi educación, mis recuerdos, mis hábitos, mis padres. Siempre también que mi corazón tenga la valentía de afirmar más que su propio deseo"[25]

L'objectiu de la formació de tot individualista és el principi socràtic "coneixe't a tu mateix", i aquest coneixement del jo no es tracta únicament en un sentit metafísic sinó, essencialment, i enllaçant amb la tradició anarquista, en un sentit ètic.

> "¿Qué sentido da Sócrates al "Conócete a ti mismo"? Los historiadores de la filosofía pueden discutir. El subjetivista[26] siente la necesidad de conocer, no su yo metafísico, sino su yo ético, su yo amigo de la dicha, único obrero de la dicha o de la desdicha, soporte y presa de la felicidad o de la desgracia".[27]

L'educació, d'altra banda, és l'aprenentatge de l'autodomini, de l'autocontrol dels propis instints i emocions, almenys així ho considera l'individualista francès E. Armand. El gran esforç dels individualistes a l'hora de despullar-se dels vells prejudicis, abans de construir-se una nova identitat més lliure, així ho exigeix. El desig de viure una vida plena, de la recerca legítima del plaer, és un aprenentatge iniciàtic difícil i no exempt d'obstacles.

> "Vivir la vida intensamente, con placer, no implica dejar rienda suelta a los apetitos brutales y a la licencia irrazonable. Nada es más triste e incoloro que una vida ignorante del flujo y reflujo de las pasiones y para el anarquista nada hay tan deprimente e indigno como el abandono a las malas inclinaciones o hábitos inveterados, pues esto supone una servidumbre y, donde no hay libertad, mal se puede gozar de lo que no puede apreciarse y dosificarse a voluntad. El dominio de sí mismo es la primera condición de una vida plena. Aquí también el esfuerzo, que varía de individuo a individuo, es necesario, porque al fin y al cabo el verdadero deleite vital se resume en una cuestión de capacidad, de aptitud y de adaptación personal. Es cuestión de cantidad y no de volumen que pueda convenir a todos y es sobre todo cuestión de educación de la voluntad, susceptible también de gradual evolución"[28].

D'altra banda, dels aprenentatges que cada individu ha de fer, s'entén la necessitat de poder viure una vida interior rica. De fet, part de les experiències formatives que requereix tot

[25] Ryner, H; *La sabiduría hiriente*. Ediciones de "Tierra y Libertad", Barcelona 1935, p. 9 (Trad. De Costa Iscar)
[26] Paraula rynerdiana que podria equivaldre al concepte individualista.
[27] Ryner, H. (1935), p. 149
[28] Armand, E, *Tesis y opiniones. En anarquismo individualista. Lo que es, puede y vale*. Impremta Germinal. Barcelona 1916 (Trad. M. Costa Iscar), pp. 98-99

individualista consta d'una educació en aquest sentit. Si bé la conquesta de la felicitat i del plaer resulta una obligació ètica, l'autoeducació de cadascú ha d'afavorir la preparació individual per poder apreciar aquelles experiències que puguin raportar beneficis més enllà dels materials. I això malgrat l'escepticisme i hostilitat contra tot principi abstracte.

> "No porque el anarquista individualista niegue, rechace y combata los dioses y los amos, las autoridades y las dominaciones, ha de creerse que desconoce "la vida interior". Antes de ser anarquista externo, conviene serlo interiormente. No se repudia la idea de autoridad por capricho o por fantasía, sino porque se comprende que las leyes y los códigos son inútiles y perjudiciales y que no son necesarios para los individuos que no viven más que exteriormente. Si el anarquista puede vivir con intensidad, es porque su existencia interior es profunda y no encontraría placer en la experiencia, por múltiple y variada que fuese, si no le diese motivos de reflexión".[29]

I evidentment, això implica que la formació de l'individualista hagi de ser necessàriament continuada i especulativa, constant, en una recerca del perquè de tot plegat. L'individualista és doncs, un esperit inquiet, assedegat de formació i informació.

> "El anarquista medita y compara, sabe concentrarse en sí mismo y con amplitud de juicio realiza su "revolución individual". Posee un fondo de conocimientos, una reserva de adquisiciones, que sabe aprovechar como un recurso, cuando carece de otros apoyos, y que acrecienta continuamente, sacando de él nuevos motivos de estudio para profundizar. No se inquieta solo del *cómo* y el *por qué* de las cosas, si no que busca su *razón de ser*. Sin estas reservas mentales, no es posible prescindir de la autoridad, pues cuando uno agota sus propios medios, le es forzoso recurrir a los ajenos"[30].

Traduït a l'univers dels individualistes espanyols, és l'individu qui aprèn per sí mateix, sense programes reglats ni tancats, sense camins assenyalats. L'individualista és el seu propi mestre, i la lletra impresa, i les experiències personals, són les seves classes. Les biblioteques a tots nivells, les dels ateneus, les particulars, o el circuit generat en el sí dels nuclis d'afinitat, són les seves fonts, i les revistes representen els espais en què es debaten i difonen les idees. Cal entendre així l'omnipresència de traduccions dels individualistes francesos a les columnes de text de les revistes individualistes com *La Revista Blanca, Estudios, Ética, Iniciales, Al Margen o Nosotros*, o les traduccions de llibres a les edicions sorgides des de les pròpies revistes. Hem d'entendre, també així, les experiències d'automillora, sorgides en les pràctiques diàries dels grups d'afinitat, i els diferents espais de sociabilitat propis de l'univers

[29] *Íbid*, p. 154
[30] *Íbid*, pp. 154-155

anarquista. Serà així com podrem explicar la tendència a l'adopció de determinades pràctiques com el naturisme, el nudisme, la vida a l'aire lliure mitjançant l'excursionisme o la gimnàstica rítmica, l'interès per les llengües planificades, o l'assumpció de les idees neomalthusianes i eugèniques. Si bé aquestes darreres experiències podrien ser considerades com a aspectes més relacionats amb el vessant més corporal, també haurem de comprendre que gran part de la literatura consumida té molt a veure amb filosofies orientals, de reflexió interior, d'autoconeixement. És així com podem explicar el ressò exitós d'autors com Krishnamurti, Panaït Istrati, Stephan Zweig, Tolstoi, o els germans Heinrich i Tomas Mann. En aquest sentit, la passió pels llibres és una constant que no resulta exclusiva, en absolut dels individualistes, sinó que serà, com afirma Dolors Marín, una part consubstancial del món llibertari[31]. D'altra banda, el mateix Fèlix Martí Ibàñez, el metge tan proper a l'anarquisme individualista, obté el seu doctorat amb un tema inèdit en el món de la medicina; Historia de la Psicología y Fisiología místicas de la India[32].

De tot això es desprèn que l'educació, o iniciació individualista, porta vers un autodidactisme permanent, en què l'alumne és actor i protagonista que construeix els seus propis aprenentatges. I que l'objectiu no és tant adquirir uns coneixements, sinó, i bàsicament, ser millor. I ser millor implica un canvi individual permanent, una revolució quotidiana.

[31] Dolors Marín a la seva tesi (1995) hi dedica un capítol sencer a analitzar aquesta dialèctica entre el món de la cultura representada pels llibres i els militants. A banda d'analitzar les característiques de les biblioteques particulars de diferents anarquistes dedica alguns apartats a indagar sobre les preferències bibliogràfiques o a tractar d'explicar l'estètica dels continguts del llibres llegits, l'èxit d'un escriptor com Panaït Astrati o a resseguir l'única novel·la de Fèlix Martí Ibáñez; *Yo, Rebelde*. Marín, D., (1995), pp. 133-200

[32] Ignacio Vidal a Martí Ibáñez, Félix, *Consultorio psíquico-sexual*. Tusquets editor, Barcelona 1975, p. 9. L'autor afegeix que l'esmentada tesi, una història comparada entre la psicologia d'Orient i Occident des dels orígens dins l'actualitat, va obtenir la qualificació d'excel·lent, considerada de mèrit per la Universitat de Madrid, i editada en un volum oficial.

6.3. La pedagogia de la revolució quotidiana.

> "Soy algo más poderoso que todos los ejércitos combinados del mundo. Soy aún más fatal que las balas y he destruido más hogares que los más poderosos cañones -
> No perdono a nadie; soy implacable, y busco mis víctimas entre ricos y pobres, jóvenes y viejos, fuertes y débiles, prostituídos y honrados... las viudas y los huérfanos me conocen...
> Yo, en un año, mato miles y miles de jornaleros, y degrado a otros tantos ricos.
> Acecho, siempre en lugares ocultos, a espaldas de la vanidad; la mayor parte de mi obra es en silencio. Os habrán advertido los sabios en contra mía, pero no hagáis caso de la advertencia... y me conviene que se sigáis así.
> Soy incansable. Estoy en todas partes; en el hogar, en la calle, en la fábrica, y en las encrucijadas de los caminos, y en la mar. Hago el abismo, y si es necesario me elevo sin vacilar a las cúspides más altas, tras siempre de mi propósito, con voluntad absoluta.
> Llevo conmigo odios, envidias, pereza, degradación y muerte; sin embargo, pocos son los que tratan de evitarme; al contrario, los más me buscan, se entregan a mí, como la hembra en brazos del macho amado. Soy quien destruye, deshace y mutila; soy quien nada da, pero todo lo quita. ¿No sabés aún quien soy?...
> Pues soy vuestro peor enemigo, soy la ignorancia, que desde seculares épocas anida dentro de vosotros."[33]

Aquesta pot resultar ben bé una declaració de principis que serviria per descriure el principal adversari immaterial de la cultura anarquista, i a la vegada, expressaria de manera explícita l'interès obsessiu per la *cultura*, en una acepció ampla de la paraula. Tant els anarquistes com específicament els individualistes, consideren la ignorància o la manca de cultura la causa primera de la impossibilitat de qualsevol mena de revolució. La ignorància esdevé condició indispensable per a la manipulació de les masses. En canvi, la cultura, fins i tot la més enciclopèdica, serà considerada un sinònim de llibertat, i l'estudi, serà entès com a un procés d'alliberament.

Ja hem vingut explicant la coherència d'un discurs que assumeix l'educació i l'adquisició de cultura com a un dels valors base que permet construir una societat nova sobre bases més justes i solidàries, i l'escepticisme davant la paraula revolució quan les mentalitats no han canviat en absolut. La persistència de prejudicis, de dinàmiques socials perverses invalida tota iniciativa d'una minoria per subvertir qualsevol ordre social. Qualsevol transformació col·lectiva ha d'anar acompanyada d'una revolució individual, i només la pràctica de l'estudi i l'adquisició de cultura ho permet.

[33] Lattelaro, Francisco; "Sabéis quien soy?" *Iniciales* 2/4, agost 1930, p. 45

Els anarquistes, que precisament mantenen la lectura com a una de les activitats més valorades, atorguen a l'estudi un valor superior, com un autèntic plaer alternatiu als considerats com a tradicionals. Una activitat redemptora en el sentit que allibera les consciències. Pot arribar a donar un sentit a la pròpia existència atès que s'esdevè, a la vegada, una recerca externa, en el sentit que hom pretèn il·lustrar sobre una qüestió concreta, i una recerca interna, perquè permèt dotar d'instruments intel·lectuals qui ho practica per poder enfrontar-se a problemes filosòfics profunds. En aquest sentit, la literatura rynerdiana, amb els seus plantejaments filosòfico-especulatius i existencials representen una font inesgotable.

León Dróvar, director d'*Iniciales* destaca el plaer, en sí mateix de l'activitat de l'estudi i el reivindica com a font de coneixement que ens allunya de la ignorància i la manipulació

> "El estudio, este sublime laborar en las canteras inagotables de lo ignoto, es la mayor felicidad de la vida. A quienes en esta inmarcesible flor gusta librar, háceseles imposible el hastío, la opresión moral más grande del ser pensante" (...)
>
> Así como no hay nada más bello que el gesto del paisaje al ser herido por el primer rayo solar, así tampoco hay nada que proporcione a nuestros sentidos mayor placer ilimitado que el estudio.
>
> Es él quien nos proporciona mayor número de sensaciones intensas, diariamente renovadas al ensancharse el radio de nuestros conocimientos, que hos hace cada vez más interesante la conquista de lo ignoto.
>
> Cuanto más sepamos más ignoraremos, más y mayores placeres tendremos en perspectiva por satisfacer; pues tal la curva línea horizontal se aleja cuanto pretendamos acercarnos a ella, así también es la meta del saber."[34]

És clar que, una cosa són les intencions, i una altra de ben diferent, són els mitjans a l'abast per aconseguir-ho. I ja hem comentat les grans dificultats existents per poder fer aquest procés de diguem, formació permanent, en un ensenyament allunyat dels valors dominants. Així, només mitjançant canals alternatius era possible adquirir una educació permanent coherent amb els valors individualistes. A banda de les activitats educatives organitzades en el sí dels informals nuclis d'afinitat, en què uns militants podien ensenyar directament uns altres, la consulta de les revistes més o menys culturals, especialment la valenciana *Estudios*, molt valorada pels militants llibertaris per aquest paper de compensació dels dèficits escolars o la freqüentació de centres d'autoaprenentatge -com eren biblioteques o l'assistència a activitats organitzades pels ateneus-, en alguns casos existien algunes iniciatives, de les qual la premsa

[34] Dróvar, León; "El placer del estudio" *Iniciales* 1/5, agost 1929, p. 112

individualista se'n feia ressó, per segur cursos per correspondència, sovint de cultura general o de formació professional específica.

> "Nos comunican haberse constituído en Sax, Alicante, una escuela de eneseñanza por correspondencia, la que abarcará todos aquellos conocimientos útiles y provechosos para los obreros. Desde la enseñanza elemental hasta la teneduría de libros y peritaje. Por su alto valor eduvativo y por los moderados honorarios que percibe, no dudamos en recomendar esta escuela a los que quieran aprender desde su casa. Dirigirse a A. Milán, Ancha, núm. 6, Sax, Alicante"[35]

És evident que els dèficits educatius de bona part dels militants llibertaris tenen el seu orígen en la deficient oferta formativa existent. Com hem destacat en aquest mateix capítol, l'ensenyament formal, quantitativa i qualitativament insuficient restava en mans gairebé exclusives de l'església i d'un nombre modest d'escoles sufragades, en teoria, per les administracions econòmicament més fràgils, els ajuntaments. Només al llarg de la breu experiència republicana es va dur a la pràctica un ambiciós projecte de construcció i dotació d'escoles públiques. Tanmateix un fet resultava clar. Si bé la primària concentrava la precarietat de mitjans, les escoles secundàries i els ensenyaments universitaris esdevenien excloents en el sentit que esdevenien patrimoni gairebé exclusiu de les classes altes i d'unes classes mitges poc nombroses. Tot i que no correspondria a la realitat afirmar que els principals anarquistes i individualistes restaven exclosos del grau mig i superior de l'educació -ideòlegs com Alaiz havien assistit a centres religiosos, Martí Ibáñez es va doctorar a la Universitat de Madrid i la mateixa Federica Montseny havia anat, en qualitat d'oient a les aules de la Universitat de Barcelona-, una immensa majoria dels lectors d'*Iniciales*, o *Estudios* havia restat al marge d'aquestes experiències educatives. Sovint, de vegades en comentaris marginals expressats pels col·laboradors de la premsa individualista, es pot copsar un cert ressentiment per aquesta exclusió dels canals formals de l'educació.

> "La mayor parte de los motines estudiantiles de las universidades -a las que casi solo acuden los hijos de capitalistas- lo han sido por petición de aumento de vacaciones. En cambio, en Sabadell, los alumnos de la Escuela Industrial -hijos de trahajadores- acaban de manifestarse en protesta de la observancia de tanta fiesta religiosa, que les escatiman el tiempo de estudio.
>
> La diferencia tiene su explicación: Los hijos de los capitalistas -las excepciones no hay que negarlas- no van a clase para aprender, sino para cubrir el expediente protocolario correspondiente al título de cada carrera. Se haya estudiado, se haya aprendido más o menos, al final de curso, en los exámenes no es la sesquiáltera sesera del alumno (...) quien obtiene las aprobaciones, los indultos de

> "septiembre" y las calificaciones, sino las influencias políticas -u otras- del papá, o los "regalos" que del papá reciben los catedráticos.
>
> En cambio, los alumnos de las escuelas industriales -de los que he formado parte -vamos a clase a estudiar y aprender, y tanta fiesta como está plagado el calendario religioso y el laico, nos perjudica"[36]

L'autor d'aquest article no es limita a criticar el vessant acadèmic de l'ensenyament formal, sinó bàsicament el seu paper de filtre social que caracteritza l'ensenyament superior. Així, la universitat, en tant que espai semi-exclusiu per a les classes altes i mitges altes, no seria un indret en què l'objectiu consisteixi en adquirir uns determinats aprenentatges, sinó essencialment un espai de segregació social. I ho serà perquè, segons el col·laborador d'*Iniciales*, la universitat servirà a l'universitari per aprendre a dominar uns determinats codis de classe -d'aquí l'interès pels sabers clàssics i la formació humanística- que el permetrà diferenciar-se de la massa d'exclossos, a banda d'esdevenir un espai de sociabilitat propi, de classe, en què els fills de famíles benestants poden relacionar-se entre ells i escenificar les distàncies físiques i simbòliques respecte dels altres joves pertanyents al món del treball industrial.

No resulta infreqüent topar amb aquesta mena d'expressions d'un cert ressentiment social entre aquells qui, per naixement es veuen a fora del sistema, o assignats a escoles professionals en què s'aprèn o s'aprofondeix en un ofici manual, com ara l'Escola Industrial de Barcelona. Si bé el pas per aquestes institucions educatives afavoreixen les perspectives professionals i econòmiques dels seus alumnes, resulta gairebé impossible, per als membres del proletariat, accedir a aquelles professions com la medicina, el dret o l'arquitectura, que són patrimoni d'unes poques famílies de sectors socials concrets.

Pel que fa al valor de l'educació *per se*, el col·laborador de revistes a l'òrbita anarquista i individualista com *La Revista Blanca*, *Estudios* o *Iniciales*, Antonio Estévez, resident a Nova York, tot rebatent les tesis de Joan Montseny, el qual parteix de la base de la bondat innata de l'instint natural de les persones, considera l'educació com a un factor essencial en la configuració de cada persona, que, segons l'orientació que prengui, pot excercir un paper degradador o regenerador a cadascú. I això succeeix perquè l'educació conforma la consciència ètica de cada individu. A diferència de l'anarquista reusenc, Estévez considera, des d'una perspectiva stirneriana, que l'individu no és ni bo ni dolent en la seva

[35] Redacció; "Aviso" *Ética*, 12, desembre 1927, p. 50

naturalesa innata, i que per tant, les seves accions no s'han de valorar sota aquests paràmetres. És l'educació, com a saber artificial allò que permet modular la influència de l'ambient i millorar l'instint natural de les persones. I és per això que resulta essencial que pugui realitzar-se des d'uns valors i referents basats en la llibertat i la solidaritat, o el que és el mateix, coherents amb l'anarquisme;

> "La educación libre, natural, irá eliminando poco a poco todos los sedimentos del pasado que aún laten con violencia en el fondo del corazón humano. Irá haciendo del bruto un ser pensante y bueno, capaz de los más grandes heroísmos humanos, de las más nobles acciones. Con voluntad y constancia irá edificando el castillo de la conciencia individual humana, año tras año, día tras día, minuto tras minuto. Hará la obra más grande de todos los tiempos, al hacer conciencias libres, al hacer seres emancipados, al hacer *anarquistas*, al construir una sociedad humana dentro de cada individuo, y donde el individuo, trabajando para él y para todos, goce de su máxima libertad y de su máximo bienestar, sin sufrir la presión de la colectividad y sin imponérsela a nadie".[37]

I entre els valors anarquistes, específicament els individualistes, la llibertat ocupa l'espai principal. La seva antítesi, l'autoritat, en canvi, esdevindrà el blanc de totes les crítiques, la mare de tots els mals, el compendi de tota negativitat. En aquest sentit, la francesa Magdalena Vernet, a la vegada que carregarà contra la pedagogia inspirada des del comunisme soviètic, analitzarà aquells aspectes humans i antropològics que semblen passar desapercebuts per a uns pedagogs que tendeixen excessivament a caure a l'idealisme.

En primer lloc constata que l'entorn artificial que constitueix l'escola s'esdevè una reproducció, a escala, de la societat. Vernet se n'adona que les principals lluites que es generen entre el col·lectiu dels alumnes -extrapolables al conjunt de ciutadans d'un determinat àmbit geogràfic- desencadenen lluites de poder, no pas com a una lluita de classes, concepte tan car al llenguatge marxista, sinó entre individus, independentment de la seva extracció social. En una aula és més freqüent percebre combats soterrats per assolir poder o prestigi, amb rivalitats i traïcions entre iguals o la tendència a aplegar-se per faccions comandades per líders, que sentiments de solidaritat i cooperació. I en aquest sentit el discurs de l'anarquista francesa, pseudònim de Madeleine Cavelier, té més a veure amb una visió hobbesiana de l'existència que a la idea de la bondat natural, tan freqüent entre l'idealisme anarquista sobre la naturalesa humana d'inspiració rousseoniana. Segons Vernet, això passa, en un aula com a la resta de la societat, perquè la consciència de classe, o els sentiments de generositat són

[36] Irreverente; "Dos clases de escolares" *Iniciales* 8/4 abril 1936, p.15
[37] Estévez, Antonio; "La educación y su potencialidad creadora" *La Revista Blanca*, núm. 91, març 1927, p. 598

creacions culturals fonamentades en una ètica i una moral absents en el sistema productiu dominant. I això succeeix per la persistència d'un instint ancestral induït i potenciat per un sistema social basat en l'explotació mútua, en què la cooperació i la positivitat suposen un llast en el sí de la lluita darwiniana dels individus per la seva primacia. I això no ho canvia cap revolució, tal com fàcilment es pot constatar en l'experiència soviètica. La revolució, les revolucions, no canvien res, perquè res no pot canviar si abans l'individu no canvia. I per aconseguir-ho, l'educació, sobretot aquella que prioritza els valors ètics, és l'únic remei.

Evidentment en una societat governada per les continuïtats, i per la reproducció, a tots nivells, del desig de poder i dominació, impregnada de manera profunda per uns valors autoritaris i limitadors de la llibertat, aquesta no resulta una qüestió fàcil. Ha de començar, segons la pensadora francesa, des del canvi radical de la mentalitat dels propis educadors -des d'una accepció ampla que implicaria la totalitat de la comunitat educativa- , els quals han de desmarcar-se de les velles morals, basades en dogmes, i dels prejudicis arrelats a les seves pròpies consciències. Una educació que busqués la responsabilitat individual, que no delegués les accions i pensaments humans en entel·lèquies com la religió, la pàtria, o l'estat, que pogués esculpir una personalitat independent i autònoma, allunyada de les pressions col·lectives, dels dictats dels poderosos, o de la influència dels elements més carismàtics.

Evidentment, els models educatius existents, des dels inspirats pels ordres religiosos, fins al model comunista emanat de la Revolució Soviètica, resten a les antípodes dels reivindicats pels principis individualistes. De fet, la mateixa Revolució Russa respon a l'actuació ardida i autoritària d'una minoria que s'imposa a la majoria mitjançant l'ús d'una violència intimidatòria, i en què el valor de les persones resulta inferior al de conceptes abstractes com Déu, pàtria, estat o revolució, en què qualsevol acció o opinió aliena a la dictada del poder resulta una perillosa dissidència que pot acabar amb l'individu a la foguera o als camps de Sibèria, una educació en què la llibertat resulta absent, tret del seu ús retòric.

En contraposició Vernet, d'acord amb els postulats individualistes considera una obligació moral la lluita contra els valors tradicionals de la pedagogia, denuncia qualsevol idea de superioritat o jerarquia, i a la vegada que reconeix i exalta la diferència, considera prioritari el treball de les qualitats morals de l'alumne en contraposició al de la intel·ligència sense ètica promoguda a les escoles tradicionals. La pensadora francesa considera que si cal treballar alguna religió, ha de ser la de la solidaritat i l'amor.

> "Más que nunca el hombre es un lobo para el hombre. La lucha no es solamente contra el capital y el trabajo; ella es en todo lugar, entre los miembros de una misma familia como entre

trabajadores de una misma corporación. La rivalidad está en el taller y en la fábrica. Los obreros entre ellos se venden y se traicionan. Dentro de los sindicatos, las divisiones son múltiples (...) no hay conciencia porque no hay moralidad. Y no es una revolución que cambiará alguna cosa; es el individuo que hay que cambiar. (...)

Pues, para cambiar el individuo, no hay más que un remedio: la Educación. Es hacia una educación nueva que es necesario orientar nuestra acción. Y decirlo con franqueza; nosotros mismos, educadores, tenemos necesidad de liberarnos de todo lo que es la rutina, los prejuicios y la vieja moral dogmática y estrecha, que han depositado en nosotros sin saberlo inclusive. (...) El hombre es pronto a las acciones brutales y violentas. Pero la acción lenta, reflexiva, la acción que pide el mismo esfuerzo y la misma voluntad, durante muchos años, esta acción les repugna en seguida. He aquí por qué la tarea educativa es tan difícil. Se prefiere mejor substituir a la idea de Educación , por la idea de Revolución, y creer que una limpieza social limpiará la casa. Esto simplifica las cosas. Pero vuestra Revolución pasada, las mismas pasiones, el mismo egoísmo. Las Revoluciones no son jamás que el hecho de una minoría y a menudo muy ínfima, obran por una mayoría. Pero esta minoría, inclusive bien intencionada, tiene siempre detrás de ella este peso muerto de la mayoría inconsciente, que la paraliza y destruye el resultado de sus esfuerzos. (...)

Sí, yo pongo la educación a la base de la reorganización social.Porque yo quiero el individuo responsable. Sin responsabilidad individual, el mundo quedaría sometido a las fluctuaciones inseguras, a las luchas estériles, a los conflictos sanguinarios; y la razón del más fuerte será siempre la ley de dominación.

Una revolución victoriosa no es también más “que una razón del más fuerte”” y no la victoria de los mejores. (...)

Esta educación debe tener (...) fraternidad y el amor de los hombres, ella debe ser fundada sobre el respeto de la vida (...) Maestros: suprimid dentro de vuestras escuelas las cruces, los premios, los cuadros de honor, todo lo que, bajo color de estimulación, desarrolla los viejos instintos de rivalidad, de envidia, de orgullo de celos. (...)

Enseñadle también que no hay superioridad absoluta; pero que hay fuerzas diferentes. (...) Dar la superioridad a las calidades de corazón. Enseñadles el mal que puede hacer la inteligencia puesta al servicio de los malos compañeros (...)

Sí, haced una religión del amor”.[38]

[38] Vernet, Magdalena; “Educación y Revolución. A propósito de la Educación y de la Paz” *Ética*, 9, setembre 1927, pp. 27-30

7. L'AMOR LLIURE COM A METÀFORA DE L'ALLIBERAMENT INDIVIDUAL. EL DISCURS SEXUAL DE L'ANARQUISME INDIVIDUALISTA

Al llarg dels darrers capítols hem anat reiterant la idea que un dels elements definitoris del discurs individualista és l'omnipresència de la sexualitat com a objecte de debat. Aquestes preocupacions no seran, tanmateix, exclusives d'aquesta tendència anarquista. Al llarg de les dècades dels vint, i especialment, la dels trenta, aquesta qüestió gaudirà d'una gran popularitat. Existirà una important demanda de literatura divulgativa referent a la sexualitat. Arribaran, tardana i parcialment, les obres de Sigmund Freud o es realitzaran controvèrsies mèdiques sobre eugenisme o contracepció. Els anys de la Segona República seran especialment actius en aquest sentit. Entre les expectatives de canvi, figurava l'esperança, anhelada entre els sectors anarquistes i republicans radicals, de la neutralització de l'església com a poder fàctic i controlador moral, a la vegada que la definitiva separació entre el poder estatal i el religiós. Això, conjuntament amb una major llibertat de premsa, implicava la publicació de llibres i articles en què es podia parlar d'aspectes relacionats amb la sexualitat d'una manera molt més clara i oberta que abans.

Entre les publicacions no explícitament individualistes, ja a *Generación Consciente* (1923-1928) i *Estudios* (1928-1936) els continguts relacionats amb la sexualitat eren, tal com explica el primer títol adoptat per la revista valenciana, àmpliament majoritaris. I l'increment de seccions en què es podia parlar de sexe amb naturalitat i amb una visió despullada de prejudicis, responia a una demanda creixent de les desenes de milers de lectors. Entre les revistes explícitament individualistes, *Ética, Iniciales* i *Al Margen*, la sexualitat esdevé un dels eixos teòrics de la publicació, especialment pel que fa a la segona capçalera esmentada.

Tanmateix, aquesta mena d'eclosió alliberadora de la sexualitat no va sorgir per generació espontània. Existeix una llarga història anterior que lliga la sexualitat al combat polític. Abans d'arribar al punt de considerar l'alliberament sexual com a alliberament individual, tal com opinava l'individualista francès E. Armand, cal repassar el substrat teòric en el qual es forja i desenvolupa aquesta filosofia. I, de la mateixa manera que la major part de literatura sexualista, amb l'afegit del discurs individualista de la cronologia estudiada prové de França, les principals arrels ideològiques de l'adaptació anarquista del neomalthusianisme o de l'eugenisme trobaran el seu origen al país veí. Descriure aquestes idees i estudiar la seva implantació a Espanya constituirà un dels objectius d'aquest capítol.

Tot i els orígens, majoritàriament francesos, del discurs sexual de l'individualisme, a la premsa individualista espanyola es generarà una dinàmica pròpia. L'autor d'aquestes línies, que ja va estudiar aquesta qüestió amb deteniment en investigacions anteriors, analitzarà la polièdrica ideologia que sobre sexualitat i anarquisme es construirà des de la premsa i la literatura sexualista, especialment elaborada des de Barcelona des de la revista *Iniciales*. En aquest discurs, es tractarà d'explicar aquest valor metafòric de la sexualitat humana, els conceptes i diverses accepcions de pluralisme amorós, el neomalthusianisme i eugenisme anarquista o allò que els individualistes entenien per normalitat i anomalia sexual. Aquest serà el segon objectiu d'aquest capítol.

7.1. La transcendència del discurs sexual en l'anarquisme individualista. El substrat neomalthusià espanyol. Paul Robin, Luis Bulffi i la Huelga de Vientres

Quan vam resumir la filosofia d'E. Armand, destacàvem que esdevenia el primer teòric anarquista que lligava estretament el seu pensament polític a la qüestió de la sexualitat. En la seva lectura de la filosofia stirneriana, la sexualitat esdevenia una representació simbòlica de la llibertat i l'egoisme defensats des del *Der Einzige*... Des de la seva perspectiva, l'existència és una lluita constant entre l'individu i tots aquells elements de l'entorn social que el pretenen alienar. En aquest sentit, els aspectes culturals resulten cabdals per anul·lar el desig natural de cada persona a satisfer les seves aspiracions i necessitats, i entre elles, la moral construïda a partir dels dogmes religiosos en són protagonistes. Per tant, el seu individualisme requereix un desafiament i un combat contra totes aquelles pràctiques, creences, prejudicis o convencionalismes que basteixen les doctrines dominants, els dogmes establerts. La vida de l'individualista ha de ser una revolta permanent contra les convencions.

L'apologia de la pràctica lliure de la sexualitat, en el context d'una cultura occidental basada en els referents del cristianisme, adquireix una perspectiva accentuadament subversiva. La propaganda en favor de l'amor lliure, els experiments de pluralisme amorós no

resulten una pràctica revolucionària en tant que atac frontal al poder establert, que busqui l'objectiu de substituir un patró moral per un altre, sinó que pretèn propiciar un estat de revolta permanent en què es mina, lenta i inexorablement, els fonaments ètico-culturals de l'ordre burgès, font de legitimació del domini psicològic i de l'alienació de cada individu.

L'amor lliure, i l'alliberament sexual, per a Armand, tanmateix, a més de ser un mitjà per assolir aquest objectiu, representa una finalitat en sí mateix. Si bé els valors morals convencionals es basen en l'autorepressió dels instints, en l'esperit de sacrifici o en la continència, l'obtenció del plaer, la recerca de la satisfacció individual s'esdevé aquí una condició necessària per experimentar la felicitat. La recerca del plaer no només es tracta d'una aspiració legítima a la qual té dret tot individu, sinó, ben bé una obligació.

La traducció d'aquests principis hedonistes és que el plaer, l'amor, la relació física entre individus ha de ser viscuda més enllà de tota norma i tot convencionalisme o prejudici. La vida amorosa, des d'aquesta lectura liberal, ha de ser desregulada, lliure d'artefactes culturals que hi interfereixin. Resulten, per tant, legítimes totes les combinacions possibles en les relacions afectives i sexuals de cada persona -amor plural, comunitat amorosa, monogàmia, poligàmia, poliàndria,...-, amb l'única condició que aquestes siguin consentides i que no comportin opressió, reducció a la condició d'objecte d'un dels participants o que aquestes siguin asimètriques en drets i obligacions. La llibertat en l'amor, en un aspecte tan íntim de cada persona, és la llibertat individual elevada a la màxima expressió, és la prepresentació metafòrica de l'alliberament individual respecte dels dogmes i les convencions.

Tanmateix, per arribar a aquest punt, existeix tot un substrat anterior que va facilitar la construcció d'aquests preceptes filosòfics. I aquests orígens es remunten al segle XIX. El *neomalthusianisme* serà una tendència demogràfica i filosòfica que deixarà la seva emprempta en bona part de l'anarquisme internacional, especialment a França, i també, com comentarem, a Espanya. Aquesta qüestió, ja estudiada per Teresa Abellói Mary Nash[1] ha estat analitzada, des d'una perspectiva més global i aprofondida per la recent obra d'Eduard Masjuan*; La ecología humana en el anarquismo ibérico*, ja esmentada anteriorment. Tots els autors, als quals s'hauria d'afegir l'obra de referència d'Alvarez Junco sobre la ideologia política de l'anarquisme espanyol, coincideixen tanmateix en la l'extraordinària importància atorgada a la

[1] Teresa Abelló; "La qüestió social i el neomalthusianisme" *Univeritas Tarraconensis*, Núm. 5, 1982-1983 i "El control de natalitat com a mitjà revolucionari a principis de segle; un capítol de la medicina submergida" *Gimbernat. Revista Catalana de la medicina i de la ciència*. Vol. V, 1985 i Mary Nash; "El neomalthusianismo anarquista y los conocimientos populares sobre el control de la Natalidad en España a Nash, M, (Ed.) *Presencia y protagonismo. Aspectos de la cultura de la Mujer*. Serbal, Barcelona 1984. ; -"Maternidad, maternología y reforma eugénica en España 1900-1939", a Georges Duby; M Perrot (Eds); *Historia de las mujeres en Occidente*. Vol. V. Santillana. Barcelona 1993, a banda d'altres obres assenyalades a la bibliografia.

sexualitat i la seva dialèctica amb la reproducció, entre l'univers llibertari, i en la qual, aquesta tendència intel·lectual, prendrà un gran protagonisme en els debats intel·lectuals des de les darreres dècades del segle XIX.

Com indica la seva denominació, el neomalthusianisme proposa una lectura revisada del conegut *Assaig sobre la Població*, del demògraf britànic Thomas Malthus (1766-1834), obra publicada el 1798, i amb un gran impacte social i en el món de les idees. Des del corrent de pensament que posa les bases al liberalisme justificador de la revolució industrial anglesa, Malthus alerta sobre les possibles conseqüències del creixement incontrolat, en progressió geomètrica, de la població, dessincronitzat en la seva opinió respecte del creixement en progressió aritmètica dels recursos disponibles. I aquest desequilibri porta inexorablement al caos i la misèria. Segons l'autor de l'assaig, la limitació de naixements resulta una condició indispensable per mantenir l'equilibri entre població i recursos, i per això proposa mesures que tractin de limitar la fecunditat de les classes depauperades -és a dir, frenar la reproducció dels pobres-, d'un caràcter més moral que pràctic. Així, el demògraf britànic proposa la disminució de matrimonis, i que aquests es produeixin a edats tardanes, o defensa la continència sexual com a principal mitjà per neutralitzar el que, al seu parer, resulta un creixement desenfrenat de la població, especialment entre els seus estrats més proletaritzats.

Aquesta tesi serà contestada i criticada amb posterioritat des de França, per Condorcet, i també des de la mateixa Anglaterra Victoriana. Si bé es considera seriosament el perill d'un creixement excessiu de la població, els mitjans per aconseguir-ho no resulten massa realistes. Així, ja des de 1823, Francis Place opinava que només el control artificial de la població podia frenar el procés de creixement demogràfic. En un sentit similar, els economistes James Mill o J. Stuart Mill havien divulgat alguns mitjans anticonceptius amb la finalitat que es restringís l'oferta en el mercat de mà d'obra, i així poder propiciar un increment dels salaris[2]. En aquest context, el 1854, el metge anglès George Drysale, serà el primer a associar la biologia amb la demografia al seu llibre *Elements de Ciència Social*, considerada la primera obra neomalthusiana. Precisament, cap a 1877, es crearà una associació defensora d'aquestes idees, i que prendrà el nom de *Lliga Neomalthusiana*.

Aquesta lliga, formada bàsicament per metges i acadèmics, no tindrà, en els seus orígens, cap connexió amb cap moviment revolucionari. Únicament defensava la legitimitat de l'ús de mètodes artificials per regular el creixement poblacional i poder així optimitzar els recursos tant pel que fa a la societat, com pel que fa a les famílies. El llibre de Drysale, que també presidirà la lliga, va obtenir una important difusió i va ser traduïda, posteriorment a

d'altres llengües[3]. Precisament, el 1869, la seva traducció al francès va fer que penetrés entre els sectors propers al lliurepensament, més o menys vinculats a l'anarquisme. Paul Robin hi acaba contactant, i influenciat per les mateixes idees crearà la seva *Lliga de la Regeneració Humana*, cap a 1896. Robin, proper al moviment internacionalista anarquista, un home que participarà a la Internacional anarquista i que serà apreciat per les seves aportacions en el camp de la pedagogia iniciarà un doble procés d'adopció i adaptació del neomalthusianisme. L'adoptarà per la seva càrrega progressista, en el sentit que desposseeix a la religió o la moral establerta el poder de decidir sobre la vida, i l'atorga a l'individu, i l'adaptarà a l'anarquisme tot creant un discurs revolucionari.

Per a Robin, al qual s'afegiran altres neomalthusians amb un paper posterior important com Eugène Humbert o Georges Hardy, la limitació de naixements, especialment a les famílies proletàries, permet oferir una millor atenció i educació per als fills, i a mig i llarg termini, una millora de les condicions materials de la classe obrera en el sentit que, en restringir la quantitat de mà d'obra, els mecanismes del mercat acabarien per incrementar els salaris, i a la vegada, fruit d'aquestes millores, acabaria existint un proletariat més sa físicament, més preparat intel·lectualment, i per tant, més preparat per a la revolució.

Les tesis de Robin seran reprovades per la Internacional, al congrés de Saint-Imier i rebutjades per figures destacades per Kropotkin o els germans Réclus. S'argumentava l'origen burgès i acadèmic dels promotors de la Lliga Neomalthusiana i la consideraven com a un intent de les classes dominants per desactivar els perills revolucionaris que generaven la multiplicació del proletariat. Tanmateix, la introducció de les tesis neomalthusianes va permetre obrir un debat entre els diferents corrents anarquistes, i va comptar amb l'interès de figures destacades com Sebastien Fauré o dels partidaris de la tendència més individualista[4].

El procés de penetració del neomalthusianisme entre els anarquistes va resultar força paral·lel, tant a França com a Espanya. Paul Robin mantenia una estreta relació amb anarquistes espanyols residents a París com Francesc Ferrer i Guàrdia, Mateo Morral, Pedro Vallina, o mantenia un contacte regular amb Luis Bulffi i Anselmo Lorenzo. De resultes d'aquestes relacions, el 1904 es funda a Barcelona la *Sección Española de la Liga Universal de la Regeneración Humana*, amb seu al carrer comerç, 98, pertanyent a la lliga creada per Paul Robin. Una de les primeres activitats de l'associació serà la de publicar una traducció

[2] Diez, X; (1999) pp. 50-51 i Masjuan; (2000), p. 207

[3] Segons Eduard Masjuan, cap a 1904 es comptabilitzaven 32 edicions angleses (amb un total de 83.000 exemplars), dotze alemanyes, cinc franceses, quatre en italià, dues en suec, portuguès i hungarès, i una en rus i polonès. Masjuan; (2000), p. 214.

[4] Díez, X; (1999); pp. 50-53; Masjuan; (2000); pp. 207-214

espanyola de l'obra del Dr. Drysale. Tanmateix, ja abans, quan es va crear la Lliga, el 1896, el diari corunyès *El Corsario* informava d'aquesta notícia, expressava la seva adhesió respecte dels principis i publicava la traducció dels seus estatuts.

El context en què es produeix aquest procés no resulta propici. La segona meitat de la dècada dels noranta del segle XIX resta marcat per la intensa repressió governamental contra l'anarquisme. Són els anys marcats per l'affaire Dreyfuss, els atemptats nihilistes i el Procés de Montjuïc, i això provoca el silenciament de la propaganda i la persecució de bona part dels militants anarquistes.

Tanmateix, i malgrat aquesta conjuntura adversa, el 1903 se celebrarà a Barcelona un cicle de conferències sobre l'excés de població. Un dels conferenciants serà Luis Bulffi, en aquell moment primer president de l'Ateneu Enciclopèdic Popular, fundat l'any anterior. La seva conferència, titulada *Exposición de doctrinas Neomalthusianas* esdevindrà el primer acte documental en què s'introduiran les idees del neomalthusianisme anarquista. Luis Bulffi donarà al seu discurs una orientació clarament anarquista. Considerarà que la superpoblació engendra misèria, i la misèria no genera rebels, sinó més aviat clientelisme. Quant menys aliments i béns materials hi ha per repartir, es produeix una major lluita entre iguals, i un aprofondiment en les relacions asimètriques entre rics i pobres. En canvi, la limitació voluntària i raonada de la procreació permet la millora de la *raça humana* i evita que el capital o l'estat disposi d'una reserva de mà d'obra o de carn de canó gairebé il·limitada. La no-procreació conscient i voluntària, fins i tot, pot esdevenir un arma revolucionària. Per al president de l'AEP, una vaga d'embarassos podria posar en perill el benestar del qual gaudeixen les classes dominants en el sentit que no tindrien ningú a qui explotar.

Mateo Morral (1880-1906), l'anarquista de Sabadell, bibliotecari de l'Escola Moderna de Ferrer i Guàrdia, i conegut pel frustrat atemptat contra el rei Alfons, havia esdevingut també un destacat neomalthusià espanyol. Resident a França a principis de segle, amic de Paul Robin, i freqüentador dels cercles anarquistes parisencs porpers al neomalthusianisme, -de fet va arribar a ser corresponsal del seu organ periodístic, dirigit per Eugène Humbert, *Régeneration*-, la seva detenció i posterior execució va alertar els sectors conservadors espanyols contra les tesis favorables al control de la natalitat. Això es va traduir en una implacable pressió judicial i policial. De la mateixa manera, el mateix Francesc Ferrer i Guàrdia, qui, en el seu exili francès també havia pres contacte amb els ambients neomalthusians, a banda d'introduir Robin entre els cercles lliurepensadors i anarquistes espanyols, també va tractar d'aplicar les seves tesis a la seva obra pedagògica, amb la pràctica de la coeducació de sexes o la introducció de l'educació sexual científica en el currículum

escolar, o difonent-ne aquestes idees a *La Huelga General*, periòdic finançat pel lliurepensador d'Alella[5].

Tanmateix, el primer i més important organ escrit de difusió neomalthusià serà la revista *Salud y Fuerza*, apareguda a Barcelona el novembre de 1904 i dirigida per Luis Bulffi. El seu primer número anava acompanyat de l'opuscle gratuït *Exposición de doctrinas neomalthusianas*, amb una tirada de 50.000 exemplars[6]. Aquest fet reflecteix la voluntat sincera de difondre entre les classes populars la pràctica de la contracepció artificial i el descens d'un creixement demogràfic considerat com a excessiu.

A partir de la revista, que en aquest moment protagonitzarà els esforços neomalthusians a Espanya, es crearan diverses seccions locals, especialment a Catalunya, Andalusia i el Llevant, i en menor mesura, a Astúries i el País Basc. Com ja hem comentat, els sectors més conservadors de la societat espanyola, especialment els més lligats a l'església catòlica, consideraven una agressió imperdonable als seus principis aquesta mena de propaganda. Així es va generar un setge jurídic i policial contra *Salud y Fuerza* i els seus promotors, que va portar a diverses multes, suspensions, processos i empresonaments. La primera de les seves moltes interrupcions ja va tenir lloc al cap de pocs mesos del primer número.

Malgrat tot, en un principi, aquestes dificultats van ser superades i ja el 1906, els editors van fer un salt qualitatiu. A més de persistir en el seu esforç propagandístic, comencen a distribuir mecanismes contraceptius. Mitjançant la redacció de la revista barcelonina es podien adquirir preservatius o l'obturador intrauterí del Dr. Querol, el primer dispositiu d'anticoncepció patentat a Espanya. Eduard Masjuan, al seu llibre, adaptació del que va ser la seva tesi doctoral, considera que tota aquesta obra de propaganda i de distribució de mètodes per controlar la fecunditat va tenir més importància de la que normalment atribuïen les investigacions acadèmiques dels vuitanta[7] i va ser un dels principals factors responsables de la davallada demogràfica espanyola, especialment la Catalana[8]. Per aquest motiu, la burgesia, influenciada per un discurs demogràfic poblacionista, la va tractar de combatre amb totes les forces i totes les armes disponibles.

Luis Bulffi de Quintana (1867-?) cirurgià i activista cultural i antimilitarista, que entrarà ja en contacte amb els neomalthusians francesos abans de 1903, serà, sens dubte el més important impulsor i difusor de les idees neomalthusianes a Espanya fins l'esclat de la

[5] Álvarez Junco, (1976), pp. 525-540
[6] Masjuan, (2000), p. 227
[7] Consulteu nota 1 d'aquest capítol.
[8] Masjuan, (2000), pp. 233-256 i 369-374

Primera Guerra Mundial. De fet, a banda de la seva amistat amb Robin, arribarà a acollir a casa seva el matrimoni Humbert, els quals havien fugit de França per evitar combatre a les trinxeres. Des de 1904 dirigirà *Salud y Fuerza* i el primer centre de planificació familiar d'Espanya, i el segon d'Europa, després del d'Amsterdamm, la *Clínica de Salud y Fuerza*, al carrer Urgell, 92, de Barcelona, on s'assessorarà aquelles persones que volien conèixer les tècniques artificials de control de la natalitat. Aquestes activitats li comportaran un procés el 1906 per escàndol públic, del qual el metge sortirà absolt. La prohibició governativa dels preservatius, el 1908, els registres i multes a la Lliga acabarien d'estrènyer el setge contra les activitats dels neomalthusians i el seu cap visible. Posteriorment, entre 1909 i 1910, Bulffi serà detingut i mantingut a la presó, a l'espera de judici, fins que un procés posterior el torna a absoldre. Finalment, ben entrada la dècada dels deu, desgastat per la pressió política i policial abandonarà el seu protagonisme social i el seu rastre històric es perdrà[9].

L'obra més coneguda de Bulffi és el pamflet *Huelga de Vientres*, aparegut el 1906, associat a l'organ de la *Lliga Universal per a la Regeneració Humana, Salud y Fuerza*. La transcendència i difusió d'aquest escrit sembla extraordinària. Segons Masjuan, i basat en dades suministrades per la pròpia revista, *Huelga de Vientres* va assolir una tirada, en diverses edicions, de 134.000 exemplars, i si comptem les reedicions fins 1939, segons admet Álvarez Junco, va arribar fins a la xifra de 240.000[10].

Huelga de Vientres, principal aportació teòrica de Bulffi i del neomalthusianisme hispànic[11] és un recull de les tesis neomalthusianes, fidels als principis establerts per Paul Robin, als quals se'ls afegeix el component anarquista de protesta social. El primer president de l'Ateneu Enciclopèdic Popular considera que s'ha d'evitar la proliferació de famílies nombroses perquè l'excés de nombre, tant al nucli afectat, com al conjunt de la societat, és generador de pobresa. I la pobresa no genera rebels, ans al contrari. No propicia cap transformació social en la direcció d'assolir una major equitat, sinó que accentua una lluita hobbesiana per la subsistència. En canvi, les famílies i les societats que opten per planificar una descendència sostenible poden satisfer en millors condicions les necessitats bàsiques, i, per tant accedir a un major benestar, atès que no s'han de dividir excessivament els recursos. Menys boques a alimentar implica una millor alimentació, menor pressió psicològica sobre els caps de família a l'hora de suportar mobilitzacions en demanda de millors condicions de vida

[9] *Íbid*, pp. 260-274 i Aisa, M. (2001), p. 132
[10] Masjuan, (2000), p. 260 i Álvarez Junco, (1976), p. 307
[11] Cal considerar que bona part dels exemplars del pamflet van ser exportats a Llatinoamèrica i entre els ambients de parla espanyola dels Estats Units, on va deixar una important emprempta i va esdevenir una

i de treball, i implica l'ús dels recursos sobrants per oferir una millor educació a la seva descendència. Per tant, l'assumpció de tècniques artificials de control de la natalitat representa una inversió de futur per enfortir físicament -sense la subalimentació de les famílies nombroses- i intel·lectualment un proletariat que estarà en millors condicions de combatre, en una lluita darwiniana, contra la burgesia en la que hauria de ser la revolució del futur. D'altra banda, i com hem comentat anteriorment, una davallada del nombre de naixements suposaria una dramàtica restricció en l'oferta de mà d'obra, de manera que obligaria hipotèticament a la burgesia a treballar amb les seves pròpies mans per mantenir el seu nivell de vida, i implicaria una igualació de les condicions de vida i treball entre explotats i explotadors.

Tanmateix, una de les conseqüències que implica el discurs neomalthusià, i que permetrà connectar amb la sensibilitat individualista és la seva capacitat emancipatòria. Es tracta d'una emancipació femenina, en el sentit que atorga a la dona la capacitat decissòria sobre un aspecte tan fonamental de l'existència com és el de la reproducció. Segons aquest discurs, pertany a la dona la decisió sobre si vol tenir fills, quants, amb qui, i de quina manera.

Tot plegat, implica una segona emancipació; l'individu assumeix la propietat sobre la seva pròpia persona, esdevé propietari de sí mateix, en termes stirnerians. La pràctica de les tesis neomalthusianes implica deixar de delegar en construcions intel·lectuals, com ara la religó i la seva moral, una decisió tan transcendental com la de la reproducció. I això, evidentment representa un atac directe a les convencions derivades de la moral tradicional, basada essencialment en la religió cristiana i en el seu substrat filosòfic. Bulffi, a més, persegueix amb les seves idees, emancipar la dona del control ideològic excercit -en molta major mesura que als homes- per l'església catòlica[12]. Denúncies contra la sacralització de la virginitat o contra la doble moral imperant entre una societat poc sincera en temes referents a la sexualitat, a banda d'acostar el seu discurs amb l'anarquisme, acabaran de complementar una obra de dinamitació contra els fonaments morals de la societat burgesa.

Una segona conseqüència que assumirà íntegrament el discurs sexual individualista serà que el neomalthusianisme separarà definitivament la sexualitat de la reproducció. Reconeixerà el dret al gaudi sexual en plenitud -d'acord amb les concepcions armandianes- i dotarà d'identitat sexual a homes i dones, en equitat.

Evidentment, les tesis malthusianes, les idees recollides al pamflet de Bulffi van ser considerades com a idees subversives que calia perseguir i neutralitzar pel poder establert, ja

---

aportació molt important de l'anarquisme espanyol, tal com parla, en un capítol de la seva tesi, Eduard Masjuan; Masjuan, (2000), pp.331-368

[12] *Íbid*, p. 263

fos aquest polític o moral. Així, la trajectòria del neomalthusianisme i dels neomalthusians espanyols, de *Salud y Fuerza* i el seu director, com hem explicat, va estar marcada per la implacable pressió, la persecució i els sovintejats silenciaments.

Aquesta repressió contra el neomalthusianisme defermat per les autoritats, es va accentuar especialment des que el 1909 el nucli de la *Lliga* i *Salud y Fuerza* participés activament en la lluita antimilitarista, anticolonialista i antireligiosa que va desembocar a la Setmana Tràgica. A partir d'aquest moment la força del moviment va decaure fins que el 1914, any de l'inici de la Gran Guerra, la revista deixès de publicar-se i el grup abandonès la seva activitat pública[13].

És aleshores quan s'entra en un parèntesi de nou anys -1914 a 1923- caracteritzats per l'embranzida i protagonisme de l'anarcosindicalisme en el panorama anarquista, amb l'enfortiment de l'anarco-sindicalisme de la CNT, i la dialèctica entre reivindicació obrera i repressió policial, especialment entre els conflictius anys de 1917-1923. En aquest procés es dilueix el debat més teòric i s'aposta més per la mobilització, sovint amb l'entrada d'una espiral de violència. Si bé en aquest lapse de temps no es publicarà cap organ de propaganda neomalthusiana, en canvi, Masjuan, a partir de dades ofertes per fonts dels poblacionistes, prova que els efectes de la propaganda neomalthusiana es fan notar, especialment allà on més s'havia difòs, i precisament, aquesta preocupació pel que consideren una lepra neomalthusiana, els sectors més catòlics pressionaran l'estat, especialment durant la dictadura de Primo de Rivera per tal d'impedir la seva difusió[14].

Tanmateix, a partir de 1923, tot just l'any en què s'interromp el sistema constitucional per passar a un règim autoritari, apareixerà un nou òrgan que esdevindrà l'hereu de *Salud y Fuerza*. A partir d'un nucli reduït de la ciutat d'Alcoi, sorgirà la revista *Generación Consciente*[15], editada per Juan José Pastor, Agustín Gibanel i el metge alabès Isaac Puente. Sorgida del diari *Redención*, *Generación Consciente*, que prendrà el nom de l'òrgan neomalthusià francès dirigit per Eugène Humbert abans de la guerra del 14, i que donarà també lloc a l'órgan neomalthusià argentí[16], la pressió governativa farà canviar el títol pel d'*Estudios*, a finals de 1927, tot mantenint-ne la numeració correlativa. Tant *Generación*

[13] Masjuan, (2000), p. 315
[14] *Íbid*, pp. 371-375
[15] La revista i la seva trajectòria històrica ha estat investigada per José Navarro Moneris *; Generación Consciente. Sexualidad y Control de Natalidad en la cultura revolucionaria española*. Asociación Cultural Alzina. Alacant, 1988.
[16] La revista *Generación Consciente*, publicada a Buenos Aires des de 1929, estava dirigida per Julio J. Centenari i tenia com a col·laboradors a Juan Lazarte, Gabriela Mistral, Clemente Onelli, Higinio Noja Ruiz, David Díaz, Xavier Pi, Manuel Arquès, Ramon Vaquer, Han Ryner, Isaac Puente, José Bibermann, o César

Consciente, com *Ética*, *Iniciales* i *Al Margen*, assumit el seu component neomalthusià, continuaran difonent aquestes tesis. I en aquest sentit, es pot afirmar amb rotunditat que l'individualisme espanyol, com el francès, és neomalthusià, i que aquestes idees esdevindran una de les principals bases d'aquest pensament.

Lligat estretament al neomalthusianisme trobarem el discurs eugenista. La irrupció de l'eugenisme i els seus postulats, d'altra banda, generaran un fort debat i controvèrsia entre els medis anarquistes. Aquesta teoria es podria definir com a la ciència de la selecció artificial per a la millora de l'espècie humana. Bàsicament consistiria en aplicar les lleis de la selecció biològica artificial de Mendel sota la influència del concepte de selecció natural de Darwin. Això comportaria un doble vessant. D'una banda, l'afavoriment de la reproducció d'individus sans, i a l'altra cara de la moneda, l'impediment de la reproducció d'individus considerats com a no aptes -eugenisme restrictiu-. D'una banda, tractava de propiciar els factors eugènics, és a dir, els que potencien la condició física i intel·lectual dels individus; la vida a l'aire lliure, l'esport, una alimentació sana -sovint vegetariana- o la pràctica del naturisme, i de l'altra, de neutralitzar-ne els disgènics; l'alcohol, el tabac, les malaties venèries,... En aquest context, les qüestions associades a la sexualitat resultaven fonamentals. Si el neomalthusianisme es preocupava de la quantitat, l'eugenisme buscava qualitat en la descendència. Així, la reproducció esdevenia un acte de responsabilitat, i l'educació sexual, un dels eixos bàsics per a la millora de l'espècie -segons s'explicava amb la seva retòrica-.

De la mateixa manera que el neomalthusianisme, amb qui comparteix molts elements, l'eugenisme provenia de les concepcions racistes d'acadèmis i científics, majoritàriament provinents del món anglo-saxó. Les seves tesis ja van ser formulades per Francis Galton (1822-1911)[17] al darrer terç del segle XIX. La influència d'aquest pensament lligat al positivisme cientifista va ultrapassar l'àmbit ideològic per esdevenir una pràctica legislativa al llarg dels anys vint i trenta, a estats com Dinamarca, Suècia o Finlàndia,i tal com es va poder comprovar des de 1933, a l'Alemanya nazi, amb tota la perversitat imaginable[18].

Sobre aquest conjunt de teories d'apariència cientifista, l'adaptació que va elaborar l'anarquisme va seguir un model similar al que es va produir amb el neomalthusianisme. Si el control de la natalitat incrementava els recursos disponibles per a les famílies pobres, i això

Juarros. A banda de compartir alguns noms, l'estructura temàtica i l'orientació de la revista era molt similar a la valenciana homònima, posteriorment anomenada *Estudios.*

[17] Bibliografia sobre Francis Galton i l'eugenisme la podem trobar a Raquel Alvarez Peláez*; Sir Francis Galton, padre de la eugenesia*. CSIC, Madrid, 1985, i de la mateixa autora; "Eugenesia y darwinismo social en el pensamiento anarquista " a Hofman, B, Joan i Tous, P. i Tietz, M. (eds.*); El anarquismo español y sus tradiciones culturales*. Vevuert - Iberoamericana, Frankfurt - Madrid, 1995, pp. 29-40

permetia gaudir de millors condicions en una societat dominada pel capitalisme, la pràctica de l'eugenisme podia propiciar un enfortiment del proletariat com a classe social. I un proletariat més fort està en millors condicions per preparar i executar la tan anhelada revolució social.

A diferència de l'eugenisme restrictiu, seguit des d'alguns països, i que consistia en impedir la reproducció, mitjançant l'esterilització d'aquells a qui arbitràriament no es consideraven aptes, tot i existir un discurs variat i polièdric, com veurem, els individualistes, molt especialment des d'*Ética* i *Iniciales* eren més partidaris d'un eugenisme més preventiu, consistent a neutralitzar els factors disgènics, o perjudicials per a la salut; tabac, alcohol, drogues, malalties venèries, condicions d'habitatge insalubres, excés de treball,... i potenciar els eugènics; naturisme, activitat física, bona alimentació,... Evidentment, des d'una òptica netament anarquista el principal element disgènic és la misèria. I el capitalisme és el sistema que la produeix. Per tant, si cal esterilitzar quelcom és el sistema d'explotació econòmica[19].

Així, neomalthusianisme i eugenisme, aquest darrer amb el seu portaveu, la revista *Eugenia*, de Barcelona seran adoptades i adaptades per bona part de l'anarquisme espanyol, i utilitzades especialment en el discurs individualista, un discurs, com veurem complex i polièdric, en algunes qüestions contradictori, encara que original i especialment subversiu si considerem el context històric en què es desenvolupa.

[18] Sobre l'eugenisme i l'extensió de les societats eugèniques a Europa; Jacques Testard*; Le Désir du gène.* Flammarion, París 1994

[19] Masjuan, (2000), p. 285 considera, tot contradint Nash,, (1984), p. 319 que en cap cas, els neomalthusians espanyols i iberoamericans, a diferència dels nord-americans, toleren l'esterilització, una mesura èticament abominable. Masjuan reprodueix un text de *Salud y Fuerza* per corroborar-lo; "La eugenesia, que pretende ser una ciencia no es más que una estupidez y una tiranía, no puede dar el resultado que esperan sus partidarios (..) No es posible que la eugenesia contribuya a la regeneración humana. Con los procedimientos eugenésicos ningún resultado práctico puede conseguirse. Porque no se trata de suprimir las múltiples causas de degeneración que en la sociedad existen. No se trata de fomentar el bienestar entre los trabajadores, lo que sería racional y eficaz puesto que la prinipal causa de la degeneración de la especie es la miseria" (...) *Salud y Fuerza*, 57, 1914, pp. 321-322. Tot i estar bàsicament d'acord amb l'historiador de Sabadell, més endavant farem algunes matisacions sobre aquest punt.

7.2. L'alliberament sexual armandià com a alliberament individual.

> "Sexualidad no es dolor. Es belleza, plasmación armónica de nuestros sentimientos. Es deificación del sexo (...) Sigamos, camarada, nuestra ruta tan amplia y luminosa. Acaso nosotros vivimos una de las fases más íntimas y decisivas de la liberación humana: la liberación sexual" [20]

La llibertat, en abstracte, és la màxima aspiració anarquista. Llibertat com a antònim d'opressió, ja sigui econòmica, política, cultural, personal o sexual. Entre els individualistes, per als quals resulta primordial la praxi quotidiana, la independència personal íntima, la llibertat, implica desfer-se d'uns prejudicis en matèria de moral sexual que poden romandre insospitadament arrelats entre les seves pròpies consciències, fruit inherent del propi bagatge cultural. El sintagma nominal *amor lliure* feia temps que circulava amb una definició imprecisa. En la retòrica lliurepensadora i anarquista de la segona meitat del segle XIX, solia definir a aquella unió estable, monògama i heterosexual que no estava reconeguda per la llei, al marge del dret i de l'església, encara que sovint podia adaptar altres formes en què la fidelitat no resultava una condició necessària. Tanmateix, a partir de la dècada dels vint, des del moment en què la influència de l'individualisme francès es farà notar amb força, l'expressió, amb un contingut més ric en matisos, s'utilitzarà abastament a la premsa llibertària més cultural i en l'estrictament individualista. L'amor lliure, amb accepcions diferents, apareixerà a *Generación Consciente, La Revista Blanca, Estudios, Ética, Iniciales* o *Al Margen*. Tot plegat, des d'aquest premsa es propiciarà un debat obert que en molts casos reivindica obertament la necessitat de crear una nova moral sexual. I això es farà molt especialment des de les barcelonines *Ética* i *Iniciales*.

El discurs alliberador sorgeix des de la crítica a l'ordre moral vigent. La moral dominant, la defensada des de l'Església i l'Estat, nega la possibilitat d'ultrapassar la funció reproductiva del coit i impedeix donar-ne un contingut lúdic, especialment a una sexualitat femenina encara més reprimida. Els dogmes religiosos imperants sobre el paper de la dona, el sexe o la família en el sí de la societat continuen, en aquesta època, regits per un rigorisme que nega el dret a la propietat del propi cos, al plaer, o a prendre decisions sobre els aspectes relacionats amb la reproducció.

La moral d'inspiració catòlica s'esdevé, doncs, un obsessiu enemic per als individualistes. Tanmateix es tracta d'un adversari poderós. En el context dels anys vint els ordres religiosos mantenien un elevat grau de control, directe o indirecte, sobre les

[20] Santana Calero, L. "La tragedia de los sexos" *Iniciales*, 8/4, abril 1936, p. 14

institucions educatives i d'assistència social, i per tant, gaudien d'un canal privilegiat de transmissió i control d'idees i valors. En segon lloc, tal com indiquen els estudis de Mary Nash, la influència de l'església entre les dones actuava com a fre per a una transformació significativa en els valors ètico-sexuals i en els comportaments quotidians[21].

Per la seva banda, el govern espanyol, especialment durant la dictadura de Primo de Rivera, com bona part dels governs europeus, influïts per les concepcions nacionalistes que associaven força geopolítica amb recursos demogràfics, eren partidaris de polítiques poblacionistes[22]. Això significava que els instruments del govern podien restringir qualsevol informació que pogués influir negativament en la taxa de natalitat. La censura i les suspensions eren els instruments més freqüentment emprats pel règim del general per silenciar òrgans de premsa desafectes. De la mateixa manera, s'impedia la fabricació, venda i distribució de qualsevol mena de dispositiu contraceptiu. L'educació sexual, en les institucions educatives formals era del tot inexistent. En aquestes circumstàncies, i malgrat que en alguns casos, hom es podia salvar aquestes limitacions per canals mèdics, la influència dels valors morals dominants condicionaven estretament les idees i les pràctiques de les diferents classes socials a l'entorn del sexe.

Davant d'aquest conjunt de carències, la premsa neomalthusiana i la individualista no van deixar de lluitar contra aquesta situació. Això, en part, explicaria l'èxit de revistes com *Generación Consciente -Estudios*, que, malgrat aquest context advers, malgrat suspensions, canvis de nom i censures, no van deixar d'escolar informacions sobre aquests temes en un període caracteritzat per l'absència d'uns canals de comunicació fluïts i eficaços. La informació clara rigorosa i assequible esdevindrà una condició necessària per al sexe sense perill. En aquesta tasca la premsa cultural anarquista, especialment *Iniciales* realitzarà un esforç editorial divulgador i educador que permetrà compensar els dèficits formatius del seu públic.

Una de les idees defensades des de les planes d'*Iniciales* és que la sexualitat representa una funció corporal natural i una necessitat orgànica. Reprimir-la és desencadenar greus desequilibris físics i mentals, perquè és anar contra la naturalesa de les coses.

> "Hay hambre de macho y hembra, no ya en el instinto, sino en ese aspecto que definió Aristóteles. "El amor es un alma con dos cuerpos"

[21] Nash, (1983), pp. 11-60; 125-274 i 363-368

[22] Per a l'oposició de la dreta, de l'església catòlica i els projectes pro-natalistes provinents de la burgesia, Masjuan, (2000), pp. 244-256; 270-282

> ¡Hambre!...¡Siempre hambre! Y la vida se desliza entre la clorosis y la tristeza, entre la masturbación y la homosexualidad...
>
> Las mujeres sufren esa monstruosa aberración del axioma rutinario. "Querer es esperar." Y aunque es paradójico esperan, quizá porque no saben querer...
>
> ¡Esperar! He aquí la tragedia sexual de todos los tiempos. ¡Esperar a tener la casa puesta con cama, mesas, sillas y unos cuadros representando unos mamarrachos religiosos o unos amanerados "bodegones" o paisajes para comenzar seguidamente la dramática fabricación de carne de burdel, cañón, de presidio industrial.
>
> Mujeres parideras, desgreñadas y sucias. Arrugas prematuras. Moral antilógica (...)
>
> Y la moral no se rebela. Y el hombre contribuye con su perversidad o inconsciencia a sostenerla en su esclavitud milenaria. Y la mujer subasta su himen, esa membrana antihigiénica y desmoralizadora que, como un sarcasnmo, ha sacrificado la vida de infinitas mujeres ¡Camarada! La humanidad sufre. Tú lo sabes. Acaso lo estúpido de este sufrimiento tal lanzó como a mi, como a tantos otros a esa lucha en pos de la emancipación sexual... Y ante nosotros han aparecido, con toda su miseria física y moral que se refleja en la palidez de las vírgenes-locas, del encorvamiento del joven o en la barriga disforme de la mujer paridora.
>
> Estas frases son duras. Tal vez por la sensibilidad. Apasionado por la consecución de la plena libertad sexual... En su triunfo está sintentizado el bienestar de la mujer y el hombre. En el sexualismo revolucionario está la dignificación de los seres, lejos de la tiranía oculta de la actual familia."[23]

A aquesta identificació obsessiva entre religió i obscurantisme, ignorància i superstició, els individualistes contraposen la imatge del món clàssic, pagà i racional, escenari predilecte de Han Ryner per desenvolupar les seves narracions de contingut ètic. Així, en el seu discurs, es crea una mena de dualitat maniquea, expressada sovint iconogràficament, entre el món llòbrec, medieval, absolutista i irracional que caracteritza el catolicisme, i la llum, la filosofia, la llibertat, la raó que representa el món de l'antiga Grècia. Els editors d'*Iniciales* intenten il·lustrar aquest antagonisme des de la diferent consideració que mereix l'exhibició dels òrgans sexuals. Si bé el catolicisme tractava d'impedir-la i associava el nu amb el pecat, en el seu idealitzat món grecoromà es retia culte al cos. En aquesta premissa es basaven per defensar la superioritat ètica del nudisme respecte de l'ascetisme corporal d'inspiració cristiana[24].

[23] Santana Calero, L. "La tragedia de los sexos" *Iniciales*, 8/4, abril 1936, pp. 12-14

[24] Hi ha una interessant reflexió de Rafael Pérez-Ledesma sobre aquesta mena de visions dicotòmiques que bé podria aplicar-se a la percepció dels adversaris socials per part de l'anarquisme; Manuel Pérez Ledesma; " 'Ricos y Pobres; Pueblo y Oligarquía; Explotadores y Explotados'. Las imágenes dicotómicas en el siglo XIX español", *Revista del Centro de Estudios Constitucionales*, n. 10, Madrid, 1991, pp. 59-88.

> "Mientras que en los tiempos más remotos el hombre divinizaba su sexo, en los tiempos modernos, en esos siglos monacales, los órganos generativos hanse llegado a considerar como miembros repugnantes y fueron calificados como instrumentos de pecado. (...)
> Las religiones y las morales establecieron su dominio sobre la base de una concepción inferior de la vida sexual que ha repercutido en la existencia entera, haciéndola semejar a la muerte, condenándola a la inmovilidad. (...)
> El horror a los órganos sexuales, legalizado y codificado, es el eje alrededor del cual gira toda la civilización contemporánea."[25]

Amb aquests arguments, no resulta, doncs estrany l'ús i abús del mite de la felicitat del bon salvatge per diferenciar-lo de la neurosi d'un home civilitzat a partir de l'ètica difosa des dels missioners cristians.

> Los hombres de las cavernas no gastaban tantos requisitos para unirse. Para ellos la cuestión sexual no existía, y no se preocupaban por pequeñeces como las nuestras. Preferían vivr íntegramente a enfrascarse en discusiones ociosas en pro o en contra de la virginidad, favorables o adversas a la castidad, a la fidelidad y otras entelequias por el estilo. Sus amores estaban exentos de hipocresía. Desconocían el vicio y la virtud. Eran seres felices.[26]

Aquesta idealització dels homes primitius no resulta estranya en la ideologia política de l'anarquisme. Forma part del naturalisme propi del moviment llibertari i és tothora present a la seva estètica i iconografia[27]. El que resulta, sens dubte més interessant és la seva idea essencial. Amor i sexe han de ser considerats com a fets naturals, biològics i necessaris, i que en canvi, són frenats, de manera sistemàtica per un conjunt d'obstacles culturals; el culte a la virginitat, la consideració moral del sexe com a tabú o pecat, la institució matrimonial, la monogàmia,... inspirats o dirigits per les forces obscurantistes de la religió o la tradició. I això propicia hipocresia i doble moral, en el sentit que existeix incoherència entre l'obligació pública del respecte als principis socialment acceptats i la realitat de la seva transgressió sistemàtica. I aquesta contradicció és generadora de desequilibris mentals. Es denuncia que els matrimonis –l'accés a una vida sexual estable- atès el caràcter, essencialment econòmic

[25] Lacaze Duthiers, Gerardo de; "Los prejuicios en materia sexual" *Iniciales*, 4/5, maig 1932, p. 2
[26] *Íbid*, p. 2
[27] Ja hem comentat abans el capítol dedicat a aquest punt per Álvarez Junco; (1976), pp. 43-64. Pel que fa a la iconografia, Litvak. L.; (1988), recull les referències constants a una mena d'arcàdia on comunitats d'éssers lliures encara no han estat contaminats per la *civilització*. Un altre punt de vista interessant és l'anàlisi realitzat sobre la literatura populari llibertària realitzat per Marisa Siguán Boehmer; (1981), especialment en la classificació dels seus arguments tipus, on, per exemple, els impulsos primitius de l'home han de defensar-se de l'acció reproductora de l'home. Resulta interessant consultar algunes de les trames argumentals descrites en aquest llibre, que encaixen a la perfecció amb aquesta idea

d'aquesta institució, són celebrats a una edat massa tardana, després d'un llarg període de festeig en què, en teoria, tota activitat sexual resulta il·lícita. El costum d'"esperar" a assolir una situació material òptima resulta el principal factor de retard en l'inici del contacte sexual regular, i això, seguint en la línia de la psiquiatria freudiana, representa un factor pertorbador que, segons els col·laboradors de la premsa individualista, provocaria en les dones histerisme, i en els homes l'addicció a la masturbació i el foment de les relacions sexuals amb prostitutes. En segon lloc, la relació monogàmica, basada en la mútua fidelitat -un fet cultural que els col·laboradors de la revista consideren més teòric que pràctic -, representa una limitació opressora de la llibertat individual dels cònjuges. En tercer lloc, i derivat del caràcter patrimonial que manté la família, el culte simbòlic a la virginitat no és més que el precinte que garanteix que la transmissió de l'herència patrimonial recau en l'individu adequat.

Aquesta darrera qüestió, la importància de la fidelitat com a preservadora del patrimoni serà una idea molt arrelada en la consciència social. El matrimoni serà considerat pels individualistes anarquistes com a una institució essencialment burgesa que totes les classes socials tractaran d'emular, i que en la seva opinió, el que es caldria seria superar aquest caràcter patrimonialista de la institució i minar la seva estructura. Per superar aquest model, els col·laboradors d'*Iniciales*, *Ética* o *Al Margen* apostaran per emancipar el sexe del matrimoni. La relació sexual ha d'ésser a una activitat natural i lúdica, una font de plaer, desvinculada de l'economia, la procreació i la moral.

Aquest posicionament, clar i contundent, favorable a emancipar el sexe dels prejudicis, del matrimoni i de la reproducció, els comporta algunes crítiques directes entre sectors aliens a l'individualisme. Tot seguint el substrat neomalthusià, consideraran aquestes dissidències com a fruit del pes de la moral tradicional i les criticaran durament.. Per posar un exemple, a finals de 1934, un grup naturista procedent de Mèxic va protestar contra aquesta permanent campanya en favor dels mitjans contraconceptius. Els seus arguments no diferien gaire dels defensats pel naturisme eutrofològic afí a la revista *Pentalfa.* Consideraven que l'ús d'anticonceptius, a més d'anar contra la natura i d'ésser agressius per a l'organisme, representava un atemptat contra la dignitat femenina que posaria les dones a l'alçada de les prostitutes en el sentit que serien utilitzades com a mers instruments de plaer. La resposta que ofereixen els editors de la revista *Iniciales* resulta molt il·lustrativa.

> "Leo en INICIALES de enero del pasado año la réplica de una Sociedad naturista mejicana contra los artificios anticoncepcionales, y de la que esta revista se defiende bastante acertadamente. (...) Este grupo de naturistas mejicanos se jacta de limitar su vida sexual a las uniones fecundas (...)

> Los preceptores sexuales de la vanguardia anarquista prescriben la abstención y la castidad absolutas fuera del coito fecundo. Y un gran sector anarquista femenino conceptúa la entrega de la hembra al acto sexual como un sacrifico.
>
> Unos y otros pretenden apoyar sus argumentos en principio científicos. Estos naturistas mejicanos que califican de vicio al coito intrascendente, hablan de estados psiquiátricos de locura, de histerismo por el simple uso de unos pesarios. (...) Todo este sector de anarquistas, naturistas... mantenedores de la restricción sexual, deberían leer las vidas de los santos (...)
>
> Estos señores deberían molestarse en hacer un balance, al repasar la prensa diaria, de las causas de los crímenes, locuras, delitos en general y hallarían que casi todas tienen su origen en la represión sexual y los prejuicios contra el sensualismo.
>
> Ni el sexo es vergonzoso ni su satisfacción es vicio. De que el hombre se pueda pasar en algunos casos -no en todos- en una absoluta castidad, no hay derecho a deducir que el placer sexual es un lujo, como pretende un doctor muy jaleado de por aquí[28]. En este orden de lujos podríamos incluir la mayor parte de nuestras necesidades. (...)
>
> ...hoy, que nos sabemos monopolizados por el sexo, que conocemos la trascendencia de su represión, que le elevamos a la categoría de la más noble función fisiológica, que conocemos la eugenesia y las leyes de su herencia, y los procedimientos anticonceptivos, y las técnicas esterilizadoras; y empezamos a paladear a la moral universal, que dignifica el sexo en lugar de denigrarle; hoy que tenemos ya medios suficientes para dignificarnos en una vida integral, la represión sexual ni se concibe, ni tiene justificación.(...)
>
> A mi me chocan esos revolucionarios dados a resolver todas las cuestiones económicas y hasta fisiológicas sobre principios libertarios, y que quedan con la moral más absurda que puede concebirse; con la moral sexual. Esa moral que rodea el sexo de paradojas y a fuerza de restricciones lo convierte en ídolo. Y hablan de las buenas costumbres, y de las ofensas al pudor, y de mujeres deshonradas, y de un cúmulo de sandeces tradicionales ligadas a la concepción del pecado sexual dando una importancia social inconcebible a las cosas del sexo. De aquí a llorar y hacer casi una revolución porque han robado la cruz de Caravaca no hay más que un paso. (...) Mientras no echéis por la borda el lastre de la moral sexual no podéis llamaros revolucionarios."[29]

Com sembla clar, almenys així ho manifesta Llauradó, per a molts, fins i tot anarquistes, el fet de desvincular sexualitat de reproducció pot resultar massa escandalós i fer sortir a la llum els prejudicis inconscients de persones nominalment conscienciades. De fet, aquest posicionament agressiu palesa el revolucionari dels seus plantejaments. Això pot explicar, d'altra banda, les recances i suspicàcies que els individualistes podien aixecar entre la resta de famílies anarquistes.

Tanmateix, com es pot percebre, topem amb reaccions contràries respecte d'aquestes provocadores idees. Alguns grups vinculats al naturisme mantenen unes concepcions

[28] Probablement es refereix al doctor Nicolás Capo, director de la revista naturista *Pentalfa*.

ascètiques a l'entorn de la sexualitat, i no resulta fàcil superar determinats prejudicis morals. Mariano Gallardo[30], un dels escriptors més destacats i radicalitzats sobre aquesta temàtica publicarà, a *Iniciales*, un article per rebatre les idees tèbies -al seu entendre- sobre sexualitat expressades a la revista naturista *Pentalfa.*

> "Eso de que se diga en "Pentalfa", que la libertad sexual, los medios de evitar el embarazo y la libertad del amor son preconizaciones fruto de la sangre morbosa de los carnívoros; que esas teorías "libresonantes" han hecho más daño a los anarquistas y a sus hijos, que las novelas picarescas a los niños; y que el hombre y la mujer sólo deben cohabitar cuando se propongan engendrar un hijo, más que razonamientos científicos de Naturismo racional, me parecen puntos de fe de algún Dogma irracional y nocivo.(...)
>
> No es cierto que quienes preconizamos la libertad sexual seamos seres patológicos contaminados por el morbo; ni que propagar el amor libre surta iguales o peores efectos que sembrar porquerías pornográficas.
>
> Sólo un canalla o un imbécil - cosa que no creo sean el prof. Capo y sus compañeros, que los tengo por personas dignas - es capaz de confundir la libertad con el vicio, la belleza diamantina del amor anárquico, libre, con el estiércol pestífero de los vicios sexuales (...)
>
> La libertad sexual es la satisfacción racional, sin trabas ni limitaciones, de los imperativos sexuales reclamados por el poderoso instinto genésico, que yo llamaría "Instinto de la Especie"."[31]

Si els anarquistes individualistes separen l'amor del sexe, caldria aproximar-nos al que pensen del primer. En el pensament anarquista, de la mateixa manera que succeeix en la nostra cultura, la relació sexual no pot considerar-se com a un contacte carnal establert entre dos individus sense cap mena d'afinitat personal. Cal que prèviament, existeixin uns sentiments d'afecte recíprocs. En alguns casos, aquesta mena de relació pot anar al marge de qualsevol contacte sexual. Es tractaria de l'amor platònic, o allò que Han Ryner denominaria; amor filosòfic.

Quina és la idea que l'individualisme manté sobre aquest sentiment aïllat de la relació sexual?. Com sovint passa entre els seus conceptes, permanentment en construcció i revisió, existeix una gran quantitat d'ambigüitats, i una impossibilitat de mostrar una definició clara i

---

[29] Llauradó, A.G. "Sobre sensualismo" *Iniciales* 7/6, juliol 1.936, pp. 9-12

[30] Mariano Gallardo va ser un escriptor anarquista andalús, col·laborador habitual de les revistes anarquistes -sobretot a *Estuidios* i *Iniciales*-, durant els anys trenta. Va publicar també alguns llibres que esmentem a la bibliografia. Tot i no conèixer exactament la seva data de naixement, l'historiador Abel Paz, el qual el va tractar personalment, afirmava que per aquesta època devia d'ésser jove. El mateix Abel Paz va afirmar en una entrevista (16 gener 1999) que, després de la guerra civil es va exiliar a França on va ésser internat en un dels camps de concentració del departament dels Pirineus Orientals. Posteriorment, segons Federico Arcos, (entrevista 10 de gener de 2002) amb qui va mantenir correspodència, es va instal·lar a París, on va col·laborar amb *Tierra y Libertad* , de Tolosa de Llenguadoc fins a la seva mort, a la dècada dels setanta.

[31] Gallardo, Mariano; "Sexualismo y naturismo" *Iniciales* 6/6, juny 1934. p. 10

tancada. Si bé, en principi l’amor, com qualsevol altra construcció intel·lectual abstracta hauria de tenir una consideració nul·la, criticable, com a un absurd artificial, alguns individualistes, en la seva ambigüitat no es poden sostreure a la tradició romàntica i sentimentalista pròpia, també, de l’anarquisme. En alguns casos, pot ser elevat a la màxima categoria i considerat com a un sentiment superior. En altres, és criticat i menyspreat, per ser antinatural, fruit de romanticismes decimonònics i de la sublimació per la frustracio sexual. Es pot dir que existeixen tants corrents ideològics al voltant d'aquesta qüestió com individualistes existeixen. En tot cas, podem conèixer les idees de l'escriptor i filòsof més respectat i reconegut a l'hora de parlar d'aquesta mena de sentiment; Han Ryner.

Per al narrador francès, l'amor filosòfic[32] seria una relació d'afinitat espiritual entre dues persones, de diferent sexe, basada en l'equitat, la reciprocitat, la tolerància, el respecte mutu, i despossseït de qualsevol sentiment d'exclusivisme. Tot i això, Ryner no nega el doble component de la relació amorosa; el físic i l'espiritual. I el fruit d'aquest amor lliura dues menes de plaer totalment compatibles; un plaer material, l'associat al gaudi sexual, i un plaer intel·lectual, associat a l'afinitat espiritual. De fet, l'amor filosòfic no deixaria d'ésser una fórmula d'amistat elevada a un estadi superior. En aquest sentit, l’individualista respectat per tothom rebutjarà contundentment l’acusació a l'amor platònic d'ésser succedani d'una relació autèntica, amb una càrrega fortament eròtica.

> "Muchos opinan que el amor platónico es propio de cretinos y decadentes, que es antinatural, anormal, antifísico.
>
> Que afirmen eso los reaccionarios, los miopes del pensamiento y de la idea, tiene pase, pero que lo hagan los avanzados, me produce casi vergüenza. (...)
>
> No niego que el amor platónico es un poco cerebral, os lo concedo; pero ahora, tened la bondad de explicarme, oh enemigos del platonismo, si mi cerebro es menos natural que mi sexo y por qué las voluptuosidades que descienden de aquél tienen que ser más condenables que las que de éste suben (...)
>
> Vosotros mismos reconocéis que en el amor hay un goce, un placer físico y otro sentimental. Ante esto, pregunto ingenuamente ¿qué nombre le dais al placer cuando solo es sentimental? Permitidme que yo le llame platónico"[33]

En tota relació sentimental, l’exclusivisme és percebut com a una anomalia, una reminiscència de la família patrimonialista, un desig sublimat del propietarisme burgès. Tota

[32] Han Ryner, Ivonne Estassy; *Polémica sobre el casamiento filosófico*. Ed. Somo Barcelona, 1929. El terme *amor filosòfic* està extret d'un article publicat en aquest mateix any; Ryner, Han; "El amor filosófico" *Ética* 23, desembre 1928. p. 1

relació afectiva establerta, bé en una parella, bé en un grup d'afinitat més extens, ha d'ésser despullada de qualsevol sentiment egoista, de qualsevol anhel de possessió i de pertinença. La gelosia i els egoismes, les relacions asimètriques entre individus, no resulten, doncs, tolerables. Els textos individualistes condemnen aquestes actituds convencionament acceptades. I en això, Ryner, continua essent un model de gran influència entre tota la literatura individualista.

> "Solo me repugna el amor que se hace exclusivo y celoso, aplastante para el ser amado y feroz contra los extraños"[34]

> "Nuestro amor es demasiado grande para conocer los celos"[35]

I tota l'hostilitat contra aquests sentiments de possessió, d'exclusivisme, de conservació, tenen el seu contrapunt en l'admiració retuda a aquelles persones que mostren generositat de sentiments davant les infidelitats de les seves parelles. En un context en què les reaccions violentes en cas d'infidelitats són acceptades socialment, s'espera dels anarquistes una actitud ben diferent, allunyada d'aquesta mena de convencions socials o de qualsevol mena d'idea similar a la del guardià de l'honor. Tot aquell militant que mostra una actitud repressora o violenta contra les seves parelles serà durament criticat.. Un dels personatges tipus que descriu Marisa Siguán pel que fa a la literatura anarquista de la *Novela Ideal* és el de l'heroi àcrata, amb superioritat moral respecte dels seus antagonistes, el qual no s'altera en absolut quan és víctima d'una situació d'adulteri[36] i sempre expressa una actitud comprensiva i positiva respecte a les persones que l'han enganyat.

Com a mostra, la pedagoga naturista i col·laboradora habitual d'*Ética, Generación Consciente Estudios* o *Iniciales* Antonia Maymon, descriu una situació que serviria per exemplificar el que es consideraria una actitud positiva i generosa, una idea de superioritat moral basada en la ponderació dels sentiments.

> "Un soldado que se dió por muerto en la Gran Guerra y que sólo fue hecho prisionero por los alemanes, se ha encontrado a su vuelta con su mujer casada con otro y madre de dos niños. Calladamente ha desaparecido, enviando a su mujer la siguiente carta y una respetable cantidad de dinero.

---

[33] Ryner, Han; "Amor platónico" *Iniciales* 1/8 octubre 1929. pp. 129-130
[34] *Íbid*., pp. 130
[35] Ryner, Han; "El amor filosófico" *Ética* 23, desembre 1928, p. 1
[36] Siguán, (1981), especialment pp. 106 a 120.

"Querida esposa mía: después de muchos años de ausencia, he venido a interrumpir tu vida. Mi historia ha sido como sigue: en los últimos años de guerra, fui hecho prisionero por los alemanes. Cuando se firmó el armisticio, fui puesto en libertad; logré llegar a Antwrp, donde tomé un barco con destino al Congo. Hice la travesía como camarero. Cuando llegué al punto de destino compré una pequeña parcela de tierra con una relativa cantidad de dinero que llevaba escondido en las botas. Logré ganar algún dinero y entonces regresé para unir mi vida a la tuya.

Te mando el dinero ganado que debes emplear en la educación de tus hijos. Yo ya no tengo derecho a intervenir en tu vida. Por eso te pido que no te acuerdes más de que vive tu primer marido, del cual no volverás a oír en tu vida. Se despide de ti para siempre, tu esposo".

He aquí un caso de los más significativos en cuestiones amorosas. En tanto unos tienen a la mujer como una esclava o como instrumento de placer, un hombre que de la libertad amorosa y de la maternidad tiene el más alto concepto se aleja para siempre de la mujer amada y le da el dinero ganado con la ilusión de vivir reunidos, para que con él atienda la educación de sus hijos, no considerándose con derecho a estropear y perturbar un hogar en el cual reinaba la felicidad. (...)

El derecho de propiedad que supone la mujer y los hijos en el matrimonio, ha quedado en este caso en el lugar que le corresponde, según las modernas concepciones de estos asuntos; ante la ley, el segundo matrimonio es nulo; ante el sentido común, es el verdadero y sólo podría anularlo la mujer, si su deseo era volver con el primer marido, si ella era feliz y además madre de dos niños, la solución era la dada por ese hombre bueno, que, careciendo de hijos, dedica lo ganado a que la mujer amada eduque los suyos."[37]

7.3. El pluralisme amorós

Un dels grans mites anarquistes ha estat el de l'*amor lliure*. I, com tots els mites, el problema rau en calibrar el seu abast, desentrellar el seu significat real. Per als orígens anarquistes, i fins a la primera dècada d'aquest segle, Álvarez Junco[38] va tractar d'aclarir aquest concepte i va trobar un contingut més modest de l'existent en la imaginació dels seus adversaris. Sota aquesta denominació han existit una gran varietat de models familiars, sovint incompatibles i contradictoris, encara que, en la major part dels casos acabava reproduint uns

[37] Maymon, Antonia; "Amor" *Iniciales* 2/4, agost 1930, p. 29
[38] Álvarez Junco; (1976), pp. 294- 302

patrons clàssics de famílies nuclears monògames, en situació d'alegalitat, o fins i tot en forma de matrimoni civil.

En contraposició, la influència de l'individualisme francès, especialment l'excercida per Armand o figures com Albert Libertad es deixarà anar sentint en les primeres dècades del segle XX, quan comencin a aparèixer les primeres traduccions del director de *L'En Dehors* -especialment mercè a M. Costa Iscar-. Les concepcions armandianes sobre l'amor lliure i la sexualitat ja han estat descrites, a grans trets, en capítols anteriors. El caràcter iconoclasta del seu pensament impactarà en el món anarquista i causarà polèmica, amb posicionaments favorables o contraris entre els diversos sectors llibertaris. Així, per exemple, les revistes individualistes més estirnerianes -*Ética, Iniciales* - *Al Margen* l'acolliran amb entusiasme, i molts dels seus col·laboradors, com Mariano Gallardo el tractaran d'emular, i en altres, com *La Revista Blanca*, tot i publicar algunes de les seves col·laboracions, no se l'acabarà d'acceptar. De tota manera, una cosa restarà clara. L'individualista francès serà considerat com al principal teòric de l'amor lliure i la sexualitat anarquista.

Armand fonamentarà part del seu discurs en l'atac al model de família occidental convencional, monogàmica i nuclear. Aquesta crítica, tanmateix, no serà cap novetat en el panorama del pensament anarquista. Tampoc ho serà la defensa de models més flexibles i oberts a la promiscuïtat. Tanmateix, el que marca diferències en el context social i polític del període analitzat serà la intensitat del debat i la quantitat i qualitat de literatura teòrica elaborada a l'entorn d'aquesta qüestió, en el sentit que aquestes noves aportacions permeten codificar, amb major precisió, aquests paradigmes familiars alternatius[39].

Armand, a banda de l'expressió reiterada de les seves idees s'havia dedicat a relatar les diverses experiències històriques alternatives a la família tradicional[40]. Ell mateix va participar en algunes experiències de comunes individualistes en què la promiscuïtat sexual, segons confessava el propi autor, era generalitzada, de la mateixa manera que, com hem explicat en capítols anteriors, el director de *L'En Dehors* havia protagonitzat diversos intents de crear una xarxa d'intercanvis sexuals entre afins individualistes[41]. Des del seu punt de vista, la família tradicional esdevenia una transposició de la cultura judeo-cristiana, derivada de la família autoritària recollida a la Bíblia. I el món bíblic reflectia i ensalçava una estructura social patriarcal, que necessitava institucions que ajudessin a assegurar l'estabilitat

[39] Consulteu annexos. Bibliografia; fonts primàries.

[40] Especialment E Armand; *Historia de las experiencias de vida en común sin estado ni autoridad*. Orto, València 1934. (Existeix una reedició facsímil a Hacer, Barcelona 1982). Textos reelaborats similars a *Libertinaje y prostitución; grandes prostitutas y famosos libertinos: influencia del hecho sexual en la vida política y social del hombre*. Orto, València, s/d. (anys 30).

de jerarquies. La família tradicional, per tant, simbolitzava la societat desigualitària a la vida quotidiana, incompatible, per tant, amb l'esperit llibertari i mereixedora de ser destruïda. En segon lloc, el matrimoni, institució monogàmica, basada en la mútua fidelitat, mantenia un caràcter intrínsecament limitador de la llibertat individual, fet que es contradiu amb l'instint natural de cada persona, tendent a la promiscuïtat, segons l'anarquista francès. La fidelitat conjugal, fonament de la família, esdevenia per tant, un element a anul·lar en la relació entre sexes.

> Fue preciso que surgiese la dominación cristiana -monoteísta- para que la monogamia apareciese en la sociedad como un ideal religioso y social. (…) una reproducción en miniatura de la comunidad cristiana. (...)
>
> En la sociedad cristiana (...) la mujer y los hijos obedecen al marido como la Iglesia obedece a su jefe espiritual (...) Servidores, sed sumisos a vuestros amos; mujeres someteos a vuestros maridos; niños obedeced ciegamente a vuestros padres. Este es el ideal cristiano (…) cuyos códigos, (…) reflejan esta concepción religiosa de las consecuencias de la unión monógama. (...)
>
> Queda entendido que, para examinar el problema de la monogamia, los individualistas anarquistas se sitúan en un punto de vista completamente distinto del de la sociedad, toda ella saturada de un espíritu judaico-cristiano
>
> Para un conglomerado a base del hecho individual, el acaparamiento o exclusivismo monogámico es un rapto o un robo: *de ningún modo puede ser factor de sociabilidad*. Desde el momento mismo en que uno de los componentes del medio individualista aliene su autonomía sentimental o sexual a uno de sus coasociados, se convierte en un extraño en un tránsfuga con relación a los otros. (...)
>
> Es innegable que la monogamia tiende constantemente a sacrificar a uno de los elementos de la pareja en aras del otro, ora a la mujer, ora al hombre (...) De manera que los individualistas anarquistas no yerran al sospechar a la monogamia el que implique *abstención, restricción, retroceso y resignación*"[42].

De manera que la monogàmia suposaria un contracte coercitiu que imposaria la restricció sexual als seus cosignants. Armand pot arribar a comprendre que dues persones pactin una relació exclusivista. El que no sembla disposat és a compartir la idea.

En una línia més radical s'expressa Mariano Gallardo. Des de la base ideològica d'Armand, i amb la influència misògina i nihilista de l'escriptor colombià Vargas Vila elabora una crítica destructiva del matrimoni, com a institució i com a concepte. Equipara l'estat matrimonial a la prostitució generalitzada, i la seva celebració ritual com a una fira sexual.

[41] Manfredonia, G; (2000), pp. 6-8
[42] Armand, E.; "Monoandria-monogamia-La pareja"; *Iniciales* 4/7, juliol 1932. pp. 5-7

Aquestes idees es basarien en la desigual condició de sexes que fa que l'home busqui en la institució unes relacions sexuals satistactòries, amb una dona amb disponibilitat sexual exclusiva, i una criada. Per la seva banda, la dona, amb la seva mentalitat servil i subsidiària cercaria una estabilitat i seguretat econòmica i un home al qual obeir, en el context d'una escala de valors que minimitza el seu rol, i que la fa depenent, tant des del punt de vista econòmic com psicològic. Per tot això, la pròpia cerimònia del matrimoni, segons l'autor, seria comparable a una fira de bestiar, on compradors i venedors tractessin d'associar els seus interessos materials.

El to iconoclasta dels comentaris de Mariano Gallardo vénen a reflectir la coneguda aversió individualista als convencionalismes socials. En aquest sentit, la crítica del matrimoni enllaça amb els postulats clàssics de l'anarquisme sobre la institució, quan aquesta només suposa una comunió d'interessos materials i utilitaristes sense l'existència de sentiments afectius compartits. Per a Gallardo, el matrimoni és un mecanisme en què els implicats s'utilitzen mútuament en benefici propi, en què l'un se n'aprofita de l'altre asimètricament. La cruesa amb què l'escriptor l'ataca pot interpretar-se com a una fórmula global de rebuig vers un sistema basat en la hipocresia en les relacions de parella, sovint molt marcades per les desigualtats; desigualtat mental, material i moral, i especialment la referent en el desigual valor atorgat a la relació sexual entre home i dona.

> "Eso es el matrimonio: una feria sexual, en la cual el hombre y la mujer no buscan más que la satisfacción de una necesidad, sin amor y sin atracción mutua, salvo rarísimos casos.
>
> El hombre busca en la feria sexual, la satisfacción de su lujuria de un modo más práctico y barato que recurriendo a las prostitutas. Y la mujer busca en el matrimonio, el buscarse un amo que le asegure el lleno diario del estómago, a cambio de ponerse en posición horizontal cada vez que el marido lo solicite.
>
> El hombre no toma esposa, ni va al casamiento, por amor ni por encegamiento sentimental, sino que adquiere una mujer por la misma razón que compra una vaca o se hace de una cabra: porque necesita acompañarse de animales útiles. (...)
>
> El hombre adquiere una vaca, por ejemplo, para sacarle el pringue trabajando, Adquiere una cabra, para ordeñarla y aprovecharse de su leche. Y adquiere una mujer para darse placer y estrujarla haciéndole hijos.
>
> La mujer se echa marido, para tener un amo que la eche buenos cachos de pan y la convierta en esclava suya, útil para el trabajo y para el catre.
>
> Tan pronto como se realiza "un trato" en la feria sexual, el marido llama a la hembra "mi mujer", y la esposa llama "mi hombre", a su comprador: Cada uno de los dos presume de ser el propietario del otro, el cual es una propiedad (...)

> En el matrimonio, el hombre adquiere la hembra al por mayor, como los almacenistas adquieren los jamones o el trigo, o los feriantes los burros y las vacas. Y las mujeres se venden de un golpe, de una sola vez.
>
> En cambio, en la prostitución, las mujeres se venden por entregas, a cachos, como las novelas de Luis de Val (...)
>
> La prostitución y el matrimonio son repugnantes: ambas son instituciones sexuales del amor mercantlizado y servil, bestial y despótico.
>
> Tanto la esposa como las prostitutas son despreciables y dignas de compasión y odio. Ambas venden sus caricias al hombre por el percibo de un mendrugo y un plato de desperdicios.
>
> Sólo el amor libre, los besos de amor nacidos del corazón entre hombres y mujeres, es la única realización sexual propia de personas limpias de servilismo y tiranías, de miseria y de embrutecimiento":[43]

Una vegada destruïda intel·lectualment la institució matrimonial, cal construir-ne alternatives. Tradicionalment, la denominació *amor lliure* havia servit per combatre la família patriarcal. És clar que aquest sintagma nominal no resultava prou precís per dibuixar una alternativa clara als models convencionals Armand i els seus seguidors intentaran elaborar-les. La teoria de la *camaraderia amorosa* serà la primera modalitat formulada. Segons aquesta idea, una vegada abolida la monogàmia com a factor restrictiu de la llibertat amorosa, seria la lliure concurrència sexual d'homes i dones, sense cap mena de restricció moral, compromís, exclusivitat, fidelitat, ni temporalitat, la que marcaria el camí a seguir. La llibertat individual de mantenir relacions obertament, quan, quant i amb qui es vulgui, dins d'una comunitat on estigui absent tot sentiment de pertinença, seria l'única norma[44].

És clar que el mateix Armand reconeix les limitacions existents per arribar al seu ideal. Ell mateix ho va comprovar en les seves fracassades experiències a les colònies individualistes[45]. Ignorar el bagatge moral comú d'uns individus marcats pels principis de la societat capitalista, en què la idea de propietat exclusivista representa un dels principals fonaments, i sota l'influx d'una formació moral cristiana, constituïa una seriosa dificultat. La idea d'exclusivitat afectiva estava massa arrelada en les consciències de tothom, i per tant resultava difícil lluitar contra aquesta mena de conviccions. D'altra banda, no es pot obviar la desigualtat de gènere, la qual, en el període analitzat, condicionava o impedia la independència econòmica, psicològica, i per tant, individual de les dones. La possibilitat d'embarassos no desitjats era una qüestió, com hem pogut veure, superable en la teoria, encara

[43] Gallardo, Mariano; "La feria sexual" *Iniciales* 7/6, juny 1.935. P. 13
[44] Armand, E. *La camaradería amorosa*. Sarmiento, Buenos Aires, s/d (193?) Fragments recollits a *Individualismo anarquista y camaradería amorosa* DDEE, Barcelona, 2000, pp. 45-59
[45] Maitron, (1975) Vol I, pp 382-408

que no del tot en la pràctica donat el desigual accés als mitjans contraceptius o les incomoditats del seu ús. Tot plegat esdevenia un conjunt de limitacions, sovint insalvables, per poder posar en pràctica, a gran escala, la seva idea de *camaraderia amorosa*.

Per tant, el que defensa Armand i els seus seguidors espanyols és, amb totes les contradiccions i matisacions que calgui, el de la promiscuïtat sexual, el de l'amor sense exclusivismes ni limitacions, el de l'amor desvinculat del fet material, amb l'afecte -o sense!- com a únic lligam, amor sense adverbis de temps que el condicionin. Tot parafrasejant Oscar Wilde; *l'amor per l'amor*.

Si bé *camaraderia amorosa* seria un concepte referit principalment als intercanvis sexuals que es generen en el context d'un nucli d'afinitat més o menys tancat, -una comunitat o colònia-, més enllà d'aquesta fórmula que s'utilitzaria posteriorment entre bona part del moviment *hippie*, trobaríem la idea de *pluralisme amorós.* A diferència de la primera expressió, centrada en grups concrets i més o menys tancats, el pluralisme actuaria com a una forma de promiscuïtat en xarxes més àmplies o obertes. Per explicar-ho en altres paraules; el pluralisme seria la pràctica generalitzada d'intercanvis sexuals variats i simultanis amb diverses persones no necessàriament properes o vinculades estretament al nucli de pertinença de l'individu. Aquesta expressió, tanmateix, no seria nova. A partir del coneixement de l'individualisme nordamericà, Armand se l'apropia, de la mateixa manera que en fa seu el contingut. Mostra d'això és un vell article de la revista *Free Society,* de Chicago que l'individualista francès recupera, i que serveix d'excel·lent resum per entendre la seva concepció sobre aquesta qüestió[46]. Segons aquest article, del lliurepensador nordamericà F.A. Barnard, es pot aplicar el concepte decimonònic de progrés en les relacions personals. La sexualitat seria precisament un marc de relacions personals en què es podria derivar envers la fraternitat universal que s'esperava, en va, per al segle XX.

> ¿"(...)Por qué ha de sustraerse el amor a la ley general del progreso? ¿Por qué no ha de someterse a las investigaciones y búsquedas a que se sujetan todos los fenómenos de la vida social?(...)
>
> Transportado a la esfera del amor, el progreso traería como consecuencia la desaparición de las aberraciones que convierten actualmente las relaciones sexuales en una depravación. Aludirse, entre otras, a esa locura que nos induce a aceptar una moral doble, una para exclusivo uso de los hombres, la otra destinada a la mujer; a ese intolerable espionaje que aquellos ejercen sobre ésta; a los celos; a

[46] Armand, en una nota a peu de pàgina, informa als lectors; "Este estudio apareció en "Free Society" de Chicago, fundado en 1897, y que fué uno de los periódicos comunistas anárquicos más vibrantes, más amplios y mejor documentados que han existido. En él se resume el punto de vista que el comunismo anarquista ha

> la prostitución dentro y fuera del matrimonio; (...) a la violencia que tan a menudo reemplaza a la voluntad en las relaciones sexuales; a la hipocresía entre amantes; a esa corrupción del cuerpo y del espíritu que es la resultante del silencio tácitamente consentido por todos, acerca de lo que atañe al aspecto físico del amor. Tales cosas deben desaparecer, por medio del progreso que ha de realizarse en las relaciones amorosas; (...) consiste en pasar de la estrechez de las restricciones, de los nudos y de todo cuanto dificulta u obstaculiza las manifestaciones libres y normales de la vida, a un estado de cosas amplio, abierto, ilimitado; en una palabra, a la *pluralidad* que la libertad trae consigo.
>
> Pero, admitida la pluralidad en todo aquello que afecta al amor, ¿cuál sería la consecuencia inmediata? Una evolución en armonía con la complejidad de una vida generalmente progresiva, la desaparición del amor *monógamo* (…)
>
> Supongamos una existencia evolucionada, (…) los males inherentes al amor monógamo habrían desaparecido. Las restricciones que encadenan las emociones amorosas habríanse desvanecido (...) Las ideas de propiedad que desfiguran una relación social tan hermosa, cuando es normal, dejarán el sitio a uniones o cópulas absolutamente voluntarias (...)
>
> En un régimen de amor variado o plural, una mujer podría amar a varios hombres; a éste porque es benévolo y simpático, a aquél porque es un músico notable, y al de más allá porque es un sabio eminente. Estos hombres a su vez, amarían a otras mujeres, las que serían asimismo amadas por otros hombres, y así sucesivamente. De ello resultaría una sociabilidad en la que, gracias a la influencia bienhechora del volumen o de la cantidad del amor, los celos habrían desaparecido totalmente de la faz del globo."[47]

La idea de la naturalitat o la no naturalitat de la promiscüitat entre les persones es decanta, en la majoria de col·laboracions, en la primera opció. La monogàmia, almenys a la teoria, sempre serà tractada com a un indicador de l'escassa evolució de l'individu. En aquest sentit, l'adulteri pot ser digne d'una valoració positiva pel seu valor transgressor contra les normes establertes, com a un atemptat contra un ordre social basat en el sentit de la propietat.

> "Yo no concibo el adulterio en el amor, este para mi no existe. Quien busca las caricias que no posee, quien va en pos de satisfacer una necesidad fisiológica, una necesidad tan imprescindible como el comer y el dormir, como otra necesidad cualquiera, no comete adulterio. El adulterio es un eslabón que forma parte de la cadena con que se quiere y se tiene atado el amor.
>
> ¡Ay del que se resigna a la fidelidad en el amor!. Este es un sediento que nunca calmará su sed."[48]

Evidentment, un dels principals defensors del *pluralisme amorós* i la promiscuïtat sexual serà Mariano Gallardo. L'escriptor, no únicament considerarà com a *naturals* aquestes

---

considerado siempre como un natural derivado de sus doctrinas. Y así fué en todo momento hasta llegar a esa inexplicable regresión, en materia sexual, que trajo a nuestras ideas la Gran Guerra". Ref. nota posterior.

[47] Barnard, P.A.; "La pluralidad en el amor". *Iniciales* 4/11, novembre 1932, pp 3-5.

fórmules de relació, sinó que, a més les reivindicarà activament. Com també ve a ser habitual, l'anarcoindividualista espanyol ens sorprendrà amb els seus plantejaments; farà una encesa defensa del *pluralisme amorós* i el considerarà menys depravat que una relació monògama intensament sexual.

> "La moral sexual monógama impuesta durante muchos siglos por el cristianismo ha dado por resultado, en los países cristianos, estimar como vicio el pluralismo sexual (...)
>
> Leyendo el otro día, un número atrasado de *"L'en Dehors"*, revista francesa de sexualismo, tropecé con la réplica que E. Armand dio a Maria Lacerda de Moura sobre el pluralismo sexual.
>
> Porque una muchacha afecta a la camaradería amorosa decía que había tenido 300 amantes María Lacerda calificó el caso de "monstruosidad" y degeneración; reprochando a los que practican el comunismo sexual libremente aceptado, el cambiar de amantes como de camisa.
>
> A mi juicio, Armand, contestó debidamente a eso "Reflexionando bien -dice- no veo qué diferencia cuantitativa hay entre una mujer que practica el acto sexual cada semana con el mismo hombre y una mujer que realiza el acto sexual cada semana con un hombre diferente"
>
> Estoy al lado de Armand. Y puestos a considerar que en el acto sexual hay vicio, yo estimo que el hombre que copula 14 veces en la semana con la misma mujer, es más vicioso que el hombre, que copula una vez cada semana con una mujer diferente".[49]

El mateix autor assumeix el seu nihilisme en matèria sexual. Probablement aquest sentiment de negativitat podria ser motivat per la contradicció entre desig i realitat, la discordança entre la utopia sexual anarco-individualista i la prosaica realitat quotidiana. De fet, la retòrica extrema i radical, fins i tot nietzscheana de Gallardo, pot interpretar-se com a mostra de les greus dificultats per posar en pràctica la tesi del *pluralisme amorós*. I el context social i sexual en el qual es genera aquest discurs portaria envers un sentiment de frustració a l'hora de dibuixar un anhelat panorama més lliure i desinhibit. No obstant això, les crides per assolir un utòpic alliberament sexual presenten un aspecte de sublimació freudiana.

> "Yo soy nihilista en todos sentidos. También en el sexual. No creo en nada ni en nadie (...). No me vuelco por entero en ninguna fórmula de realización sexual. Las admito todas y no creo en ninguna. ¡Es tan compleja la personalidad humana!...
>
> Defiendo el amor plural porque creo que está más en consonancia con nuestra naturaleza antropológica que el amor único. (...) Estamos tan empachados de tradición y rutina, que hemos perdido la noción natural de la verdadera sexualidad humana. Creemos que lo natural es el amor único, pero no queremos ver que lo contrario es lo verdadero (...)

---

[48] Miró, M. "Pluralismo amoroso", *Iniciales* 2/3, abril 1930, p. 32
[49] Gallardo, Mariano; "El amor plural no es vicio" *Iniciales* 7/8, juliol 1935, pp. 6-7

> Que no haya confusiones: llamo amor plural a la relación erótica poliforme entre todos los individuos que se gusten, con diferencia de la camaradería amorosa, en que el elemento espiritual y la elección psicológica no entran en juego (...)
>
> ¿Qué inconvenientes puede tener el amor plural? ¿Es preferible la camaradería amorosa, con miras a hacer más sincera y más amplia la fraternidad y la amistad entre camaradas? ¿Conviene anteponer el placer psico-sexual del amor plural sobre el individuo, a la intensidad de los lazos colectivos de la camaradería amorosa? ¿Cómo practicar amor plural los individuos aislados que no pueden concurrir a los grupos ni a las colonias? (...)
>
> Si esto cristaliza en hechos creo se demostrará que los hombres libres no dejan la revolución sólo para cuando la Humanidad quiera redimirse y libertarse.
>
> No debemos hacer el imbécil voceando por vivir una vida que nadie sabe cuándo los demás estarán en condiciones de vivirla.
>
> Queremos vivir el hoy tan libre e intensamente como podamos, no sea que el mañana venga cuando ya estemos en condiciones de no precisar nada.
>
> Además, que aunque en España o en otra nación de instaure un régimen avanzado, nosotros continuaríamos esperando la revolución. ¡Siempre habrá masa, y la masa nunca dejará de ser una manada de esclavos"![50]

Després de puntualitzar les diferències que ell arriba a entendre entre aquest concepte elaborat per Armand, i el que ell considera de la relació sexual lliure, llegim el seu pessimisme individualista en el seu concepte de revolució; una societat pot canviar, fer una revolució com la soviètica. Tanmateix un fet així sempre esdevindrà intrínsecament superficial, amb transformacions insubstancials. La revolució clàssica no canvia res. Només les revolucions individuals, les que s'experimenten en la vida quotidiana, destruint les velles convencions a les quals tothom resta lligat, resulten significatives. I en una qüestió tan simbòlica com la sexualitat, i en unes circumstàncies com les que envolta l'autor, això resulta gairebé impossible de portar a la pràctica.

7.4. Neomalthusianisme i eugenisme

En apartats anteriors, hem esmentat la presència del neomalthusianisme en el si, de l'anarquisme de principis del segle XX. Acabada l'experiència de *Salud y Fuerza*, per pressions de les autoritats i dels poders fàctics en el mateix moment de l'esclat de la Gran Guerra, nou anys després, arran de la iniciativa particular d'un nucli d'Alcoi, es reprendrà l'esforç per difondre i debatre les tesis neomalthusianes.

El 1923, quan comença la dictadura de Primo de Rivera, una revista anarcosindicalista, *Redención,* inicia la publicació d'un suplement neomalthusià, amb el significatiu títol de *Generación Consciente,* nom d'una destacada revista neomalthusiana francesa dirigida per Eugène Humbert. La iniciativa, que corresponia essencialment a J. Juan Pastor i al Dr. Isaac Puente, vinculats al naturisme, va encetar-se amb una reedició del pamflet de Luis Bulffi, *Huelga de Vientres*[51].

La nova revista, que no triga a emancipar-se de *Redención*, i a acumular un bon nombre de lectors, es reivindicava com a continuadora de la barcelonina *Salud y Fuerza*. Com a mostra, reproduïen alguns articles de la que consideraven la seva predecessora. Tanmateix, les circumstàncies tampoc no resultaven propícies. L'acció de la censura, en un context de suspensió de garanties constitucionals, marcava de molt a prop totes les publicacions sospitoses de ser properes al moviment anarquista i prohibia explícitament la propaganda favorable al control de la natalitat. Els editors, doncs, especialment en els primers anys del nou règim, tractaven d'enfocar o amagar el seu discurs neomalthusià vers la prevenció de les malalties sexuals, de malformacions o disminucions en el procés biològic de la reproducció, o a fer campanyes contra els factors disgènics com l'alcohol o el tabac. Una altra fórmula de poder esquivar l'acció del censor era la distribució de fulls annexos a la revista, sense formar-ne part, en els quals es publicitaven mètodes de prevenció d'embarassos[52].

Paral·lelament es va iniciar una activitat editora en què, a banda del conegut títol de Bulffi, es traduïen llibres, especialment del francès, sobre aspectes relacionats amb la sexualitat o l'educació sexual[53] Posteriorment, aquesta activitat seria de gran transcendència i s'acumularia un fons editorial de diversos centenars de llibres, alguns dels quals de gran èxit.

---

[50] Gallardo, Mariano "Llamamiento"; *Iniciales* 8/5; maig 1936, pp. 12-14

[51] Navarro Moneris, J. (1988)

[52] Masjuan, (2000), pp. 380-381

[53] A banda d la reedició del ja esmentat de Bulffi, *Huelga de Vientres* (1923 i 1930) trobarem, entre molts d'altres; Devaldès, M.; *La materinidad consciente* (1929) i *Papel de la mujer en el mejoramiento de la raza* (1930); Hardy, G.; *Medios para evitar el embarazo* (1932) i *El exceso de población y el problema sexual* (1933); Huerta, L; *Eugénica* (1930) Marestan; J.; *La educación sexual* (1930); Remartínez, R.; *La Calipedia (Sobre el*

Ética, el 1927 i la seva continuadora *Iniciales*, el 1929 s'afegirien a la difusió del discurs neomalthusià i eugenèsic des de Barcelona, paral·lelament al canvi de capçalera que el 1928, per pressió de la censura, va suposar la desaparició de l'explícita denominació *Generación Consciente* per la més innòcua d'*Estudios*. Malgrat aquests canvis, i el poliedrisme de les opinions dels seus col·laboradors, podem parlar d'un acord generalitzat entre aquestes publicacions periòdiques de reivindicar neomalthusianisme i eugenisme com a principis irrenunciables, que en el cas de les revistes individualistes barcelonines, esdevindrà element inherent al discurs individualista.

Entre els col·laboradors assidus d'aquests òrgans trobarem Jeanne Humbert, dona d'Eugène Humbert, estret col·laborador de Paul Robin[54], Gabriel Hardy i Mary Stopes, destacats neomalthusians britànics, a banda d'anarquistes i individualistes, coneguts partidaris d'aquestes tesis, com S. Fauré o E. Armand.

Si bé entre tot aquest conjunt de publicacions el seu públic accepta majoritàriament el discurs neomalthusià, no passarà el mateix amb la qüestió èticament més controvertida de l'eugenèsia. Per a Eduard Masjuan, que l'analitza a la ja esmentada obra *La ecología humana en el anarquismo ibérico*, l'eugenisme present i divulgat entre els medis anarquistes era molt diferent al que es venia aplicant en alguns països, amb criteris ètics més que discutibles. Recordem que, des de finals del segle XIX, l'eugenisme serà una tendència acadèmica en el camp de la biologia, i en alguns casos, lligat a la renovació de la criminologia que arribarà a influir en les esferes de poder. Així, alguns governs, influïts per un cert darwinisme social, assumiran els principis racials de l'eugenisme i els començaran a aplicar de forma similar als mecanismes emprats en la selecció artificial dels animals[55].

Al llarg dels anys vint i trenta, a alguns estats d'Amèrica del Nord, a Suècia, Austràlia, i sobretot l'Alemanya posterior a 1933 es van engegar algunes campanyes d'esterilitzacions, més o menys voluntàries o forçoses. La temptació, per part d'alguns governs, d'eliminar individus o grups considerats com a inferiors o perillosos, en un context cultural en què el racisme s'acceptava amb una considerable naturalitat, i enmig de la generalització d'un sentiment de decadència, era irresistible. L'esterilització d'aborígens, malalts i deficients

---

arte de concebir hijos sanos y bellos. (1936); Robin, P; *Generación voluntaria* (1932); Stopes, M.; *Contracepción* (1930); Sutor, F.; *Generación Consciente*, (1930). Un índex més extens a Navarro (1997), pp. 250-251

[54] Jeanne Humbert; *Eugène Humbert. La vie et l'ouvre d'un néo-malthusien*. La Grande Reforme. París, 1947. Navarro (1997), p. 89 esmenta, a més que l'IISG d'Amsterdam conserva els arxius personals de la família Humbert, en els quals hi ha una gran quantitat de dades sobre el moviment neomalthusià.

[55] Sobre aquesta qüestió; Enric Ucelay da Cal; "The influence of animal breeding on political racism"; *History of European Ideas*. Vol. 15, Núm. 4 6. 1992, pp. 717-725.

mentals, o de membres de determinades ètnies marginades, esdevenia la conseqüència lògica d'una qüestó que de seguida provocarà un gran debat ètic.

Segons Masjuan, tot citant Félix Martí Ibáñez, l'eugenisme anarquista, a diferència de l'acadèmic, no apostaria per la restricció, sinó que el consideraria com a la via per la qual es pot aconseguir una bona procreació, una millora progressiva i un perfeccionament integral de tots els individus

> "El neomalthusianismo ha destruído al malthusianismo y la Eugenesia proporciona a todo el mundo los recursos para usar libremente de su sexo, en condiciones tales que no resulte de él el prejuicio alguno para los amantes, y para hacerlo de la base de que no debe tenerse en cuenta el estado civil ni religioso de los amantes, debiendo ponerse a su disposición todos los recursos anticoncepcionales sin condición alguna, puesto que las relaciones sexuales no pueden ser consideradas como puestas fatalmente al servicio de la procreación, sino como un medio que se justifica a sí mismo como tal (...)"[56]

És a dir, que en aquest cas, Masjuan consideraria que l'eugenisme anarquista tindria quatre components - biològic, mèdic, sociològic i de pedagogia sexual - que el separarien de l'acadèmic, exclusivament mèdic, en el sentit que l'objectiu d'aquest darrer seria neutralitzar les patologies físiques i mentals, i que en tot cas, incorporarien un discurs socialista, en el sentit que consideraria un dels principals factors disgènics les condicions de vida i treball del proletariat.[57]

Aquest darrer element, el de pedagogia sexual, esdevindria, al nostre entendre, el factor clau. Almenys així ho entenia Fèlix Martí Ibáñez quan va redactar els principis de la *Associació d'Idealistes Pràctics*, un grup de discussió juvenil naturista i lliurepensador, a Barcelona, el 1935. Per al metge sexòleg, l'ideal eugènic esdevenia una ciència que podia servir per establir una nova moral sexual que en la transformació revolucionària de la societat, acabaria amb la hipocresia i incomunicació entre homes i dones, i crearia una nova moral, acompanyada d'un marc social més just i equitatiu[58]. De manera similar, encara que en la dècada anterior, l'associació *Amics del Sol,* del barceloní barri del Clot utilitzava el discurs eugènic per plantejar, com a objectiu final, el perfeccionament de l'individu.[59]

Tanmateix, una observació més detallada, sense pretendre qüestionar les afirmacions de Masjuan, permetrien adonar-nos d'alguns matisos. És evident que l'eugenisme anarquista

[56] Martí Ibáñez, esmentat a Masjuan, (2000), p. 421
[57] Masjuan, (2000), p. 421
[58] *Íbid*, p. 425
[59] *Íbid*, p. 427

no pot ser equiparable al que aplicaven alguns estats, del qual s'expressen abastament recels. Tanmateix, les revistes anarquistes i individualistes expressen un ampli ventall d'opinions on podem trobar de tot, des d'enceses reivindicacions fins a crítiques ferotges a les esterilitzacions. Sí es pot constatar un cert punt d'inflexió, un abans i un després en les opinions, just a partir de la proclamació de les Lleis eugèniques de Nüremberg a Alemanya, pocs mesos després que Hitler hagués arribat al poder

Malgrat aquestes diferències, hi haurà una acord general entre els medis individualistes anarquistes a l'hora de valorar diversos elements ideològics. El primer i fonamental serà el de la *generació conscient*. Per comprendre'l millor, hauríem de pensar en una lectura inversa. La *generació inconscient*, indiscriminada, sense mitjans materials ni intel·lectuals per controlar la fertilitat, serà durament criticada. Es presentarà com a sinònim de primitivisme, de degeneració física i mental. Les imatges de famílies prolífiques seran associades indefectiblement al lumpenproletariat, a individus que no disposaran ni dels mitjans ni de la voluntat d’oferir una atenció adient a la seva descendència. Gana, misèria, malaltia, mort. Així és presentat tot aquell qui no segueix els consells en matèria de reproducció de la revista.

El següent element té a veure amb el paper assignat a la dona en aquesta qüestió. L'adaptació individualista del discurs neomalthusià la feia propietària del seu propi cos, fet que li negava l'estat o la religió. La maternitat conscient implicava la sobirania femenina a l’hora de decidir amb qui, quan, i quants fills volia engendrar. La procreació voluntària esdevenia una condició necessària perquè les noves generacions posseïssin una doble virtut imprescindible per a la revolució; una bona condició física i una millor condició moral i cultural.

Aquestes serien les idees que expressaria Jeanne Humbert, companya del neomalthusià francès Eugène Humbert. Des d'un discurs positiu sobre la maternitat, -tot i que amb una crítica explícita a les dones que voluntàriament renunciessin a tenir fills - reclamaria un canvi radical en la situació i percepció d'aquesta funció.

> "No obstante, la mujer que por varias razones imperiosas -miseria, enfermedad, deshonor, abandono- rehusa a la maternidad, siendo solamente lamentable cuando lo hace por otros motivos, como de estética, conveniencias mundanas o de egoísmo estrecho. La mujer incompleta, voluntariamente o no, no es más que una realización incompleta y el amor más pasional, como todos los otros sentimientos, no pueden igualar al amor maternal, el sólo puro y durable.

> Por esto la maternidad deberá considerarse, en una sociedad bien organizada, como una función social, y en todos los casos, altamente honorable ¿Qué puede haber más feroz y más bestial que el oprobio de que son víctimas las desgraciadas jóvenes madres?
>
> La Iglesia, santificando la virginidad, ha injuriado gravemente a la naturaleza y a la raza (...) En vez de considerar a la maternidad como un penoso "deber" sería más justo considerarlo como un "derecho" razonado (...)
>
> Además la mujer consciente del papel sublime para el cual la ha dotado la naturaleza, se revela contra esta esclavitud que la asemeja al ganado. Solo ella es juez y dueña del suceso más grande de su vida y, por mucho que desee ser madre, no quiere comprometer, por esto, hasta la vida de su hijo. No es convirtiéndose en hembra inconsciente, en indigna ponedora, como la mujer desempeñara su función de generatriz, sino siendo verdaderamente humana, dotada de razón, de sensibilidad y de afección y cuidando de llevar su noble tarea a bien, sabiendo escoger, no solamente el padre del hijo en cual piensa antes de concebirlo, sino también el momento favorable a la buena evolución del germen humano. Cuando el cuerpo de la mujer esté sano, su corazón quieto, y su hogar dichoso, será cuando ella pensará en dar satisfacción a su deseo de maternidad (...)
>
> Al contrario de nuestros adversarios, que nos tratan de "despobladores sistemáticos", nosotros ensayamos poblar inteligentemente y, por tanto, más aprovechable para la sociedad. Porque amamos a los hijos -no como egoístas o aprovechadores- es por lo que queremos que nazcan mejores, física y moralmente. (...)
>
> Los padres que procrean sin percatarse de todos sus verdaderos deberes no son dignos de su misión
>
> Los partidarios de la superpoblación -¡actualmente ya se ve a dónde nos conduce el excesivo aumento de seres humanos!- que se eximen totalmente del deber elemental de asegurar, en primer término, a la madre obrera de la vida, la existencia apacible y confortable precisa, una buena gestación, y en cambio exigen de ella un aumento de reproducción bastante elevado, me parecen bastante delincuentes o atacados de una ceguera incurable".[60]

Entre el moviment anarquista individualista existia la creença, compartida per altres grups, que la reproducció descontrolada, especialment en l'insà ambient de les ciutats industrialitzades, provocava una degeneració creixent, una minva constant en la qualitat física i intel·lectual del proletariat. És aquesta una idea amb molts adeptes arreu de les societats industrialitzades, i es basava més en el coneixement empíric que des del camp científic. La iconografia suburbial, amb prolífiques famílies pertanyents al lumpenproletariat esdevenen la imatge tòpica que defineix l'objecte a canviar mitjançant l'aplicació de l'eugenèsia. Vet aquí una mostra;

[60] Humbert, Juana; "Maternidad consciente", *Iniciales* 4/5, abril 1933, pp. 2 i 15.

"Un día le ocurrió al sabio misántropo visitar un pueblecillo inmediato, (...) cuando entró, lo primero que vio fue el cuadro que formaban unos niños sucios y harapientos de rostros tétricos y macilentos que chillaban mucho y gritaban maldiciones, hiriendo los oídos de un modo doloroso. Más adelante lo mismo: niños que reñían, ahítos de miseria, de malignidad y odio. Luego dio con una multitud asquerosa de hombres que miraban a sus hijos, aquellos pobres niños que debían vivir siempre enfermizos (...) antes de irse, paróse ante un grupo de mujeres que estaban amamantando a unos pequeñuelos que parecían estar muertos (...)

-¡Oh! ¡Ignorancia! -gritó el sabio. Angelitos monstruosos, víctimas de madres execrables (...) ¡Qué vergüenza! Esas madres, por un placer bestial sólo han creado vicio, odio y maldad en sus hijos. Que no hablen de respeto porque serán siempre irrespetables. (...) Apartaos, ¡oh pseudo madres!, apartaos. Vuestros hijos serán siempre rastreros. No vivirán bien ni un instante. Pues nacieron para poblar el vacío del abismo de la muerte. Vuestros hijos sonríen sin candor. No creéis más vidas así, madres ignaras. Apartaos, no sembréis más la enfermedad y el horror. Yo os desprecio. Sois impuras (...)"[61]

Aquest fragment pot donar una idea de la percepció del problema de la *generació inconscient* per part d'individualistes conscienciats. Expressa i ressumeix el sentiment de rebuig per tota aquella gran massa proletaritzada que arriba al medi urbà i ha d'ocupar els llocs pitjor considerats i remunerats, i amb greus dificultats d'adaptació a una nova cultura ciutadana. Ja sigui des de narracions més o menys literàries, ja sigui des d'editorials, articles d'opinió o científics, amb un to gairebé milenarista, es persisteix en la crítica furibunda dels principis natalistes reclamats des del púlpit o des de les polítiques públiques;

"¿Y es que lo que hace la humanidad para ponerse en condiciones racionales para engendrar una generación consciente que lleve en sí el germen de la salud, de la bondad y de la sabiduría? (…) fuera de unos pocos humanos poseídos de una inquebrantable voluntad y que por encima de todos los vicios y todas las debildades hacen prevalecer la razón, los demás, lo único que hacen es revolcarse en el fango de las pasiones derrochando su espíritu, para más tarde, en momentos de lujuria y de locura engendrar un ser, que al venir al mundo llevará en sí, el peso insoportable del dolor, que le hará de su vida una tempestad, que le azotará bárbaramente hasta que un día destrozado su cuerpo y muerto su espíritu, encontrará en la muerte su liberación. (...)"

"¡Oh! esto es criminal en todos estos seres sin dignidad, sin conocimientos que se prestan a todas las bajezas y a todas las injusticias; pero ¡oh! pero aun es cien veces más criminal para aquellos seres que llevan desde su nacimiento el germen de un vicio y después por ignorancia de los padres son colocados en un ambiente propicio para su desarrollo, llegando este vicio por el agotamiento nervioso a apoderarse del individuo tiranizándolo cruelmente. Y si entonces recobra la razón siente un profundo dolor al ver que mientras su razón le dice, que tiene que ser puro, que tiene que ser voluntarioso y libre,

[61] Corazón de Lirio; "El misántropo". *Ética*, 24., gener 1929, p. 39

la bestia creada por la lujuria criminal de sus padres y alimentada por esta falsa civilización, le arrastran con una fuerza invencible, hacia el vicio (...)."[62]

De la mateixa manera, en un context històric caracteritzat per la crisi del 29, la qual suposa un extraordinari increment de la desocupació, s'insisteix en l'argument moral de regular conscientment la descendència, per evitar un excés de nombre que agreugi la divisió de la riquesa i estengui la multiplicació de la misèria.

"¡Parejas proletarias! Si, en toda la tierra existen infinidad de seres, cada día, en aumento, cada día en paro forzoso, que no tienen que llevarse la boca, que han de roerse los puños de hambre; si cada día son más numerosos los niños que miserablemente vegetan en el arroyo, pasando hambre y sin escuela, ¿por qué seguís pariendo hijos? Cometéis un crimen al traer al mundo un hijo -que no os ha pedido nacer- para que sufra las calamidades inherentes a la miseria.

¡Madres proletarias! No parid más hijos para la guerra, para la explotación, para el hospital, para el hambre, en una palabra, para el DOLOR. Si estáis en condiciones económicas y de salud para tener un hijo sano, educarlo y alimentarlo bien, tenedlo; pero que vuestro vientre no se abra para arrojar inocentes criaturas sobre un mundo hecho miserable por la ignorancia de unos y la maldad de otros"[63].

Des de les revistes influïdes pel neomalthusianisme, especialment *Iniciales*, es reitera la idea que el proletariat s'ha de reforçar tant des d'un punt de vista físic com intel·lectual. Així es podrà engendrar una nova generació de fills forts i educats, amb capacitat de combatre amb èxit la societat de classes. L'acceptació i el seguiment de les pràctiques eugèniques, s'esdevenen, doncs, una condició necessària per a l'èxit de la revolució. No sense una càrrega ideològica darwinista, es considera que només els membres d'una classe proletària forta poden lluitar, en bones condicions, contra una burgesia, que si bé és presentada iconogràficament com a decadent, és posseïdora d'una condició física, i sobretot una formació educativa que els permet dominar la classe obrera.

"¡Parejas proletarias! no arrojad más criaturas miserables sobre el mundo. Luchad más bien por mejorar vuestro estado económico y vuestra salud (...)

Excepto en caso de enfermedad incurable no pretendemos la supresión de nacimientos proletarios, sino su limitación, la limitación que cada pareja precise para criar hijos sin penurias económicas, con salud, con instrucción y con educación. De ninguna manera pretendemos que solo procreen los burgueses, que solo los vientres de la infamia se abran para arrojar al mundo probables

[62] Belda, Agustín; "Generación Consciente". *Ética*, 11, novembre 1927. p. 25
[63] Redacció; "Quicio" *Iniciales* 4/12, desembre 1932, p. 1

> canallas o tiranos, sino que haya pocos niños sanos e instruidos, en vez de muchos enfermos o analfabetos. Es preferible la calidad a la cantidad.
>
> Para conseguir una humanidad más fuerte y más libre, ninguna pareja, antes de procrear, debe ignorar las medidas eugénicas ni los medios científicos no perjudiciales para evitar el embarazo no deseado."[64]

Aquest missatge en clau positiva, no està exempt, en canvi, d'una virulenta censura contra aquells que es reprodueixen sense control. És probable que sentiments de menyspreu tan viscerals puguin estar motivats per la percepció directa d'una realitat desagradable. Des del context d'una època en què existeix un important èxode rural, en què milers de camperols amb les seves tradicions culturals i patrons de reproducció propis tracten d'instal·lar-se a les grans ciutats, resultava evident que es devien produir importants xocs culturals. Les obres motivades per l'Exposició Universal de Barcelona el 1929 poden servir de marc per aquest procés i conflicte ideològic. L'observació d'aquells prolífics immigrants, als ulls d'uns polititzats anarquistes, partidaris del neomalthusianisme, devia provocar reaccions de rebuig.

> "Unos criminales son los padres de todos esos niños que, mugrientos y famélicos, pululan por el arroyo. Y unos criminales son también los padres de todas esas criaturas escrofulosas, de todos esos detritus humanos lanzados a las casas de anormales o que arrastran su cuerpo maltrecho, miserable, por las calles. Criminales, tal vez por ignorantes, pero criminales al fin." [65]

Similars plantejaments trobaríem en Maria Huot, en un text posteriorment recollit i editat com a opuscle a les edicions d'*Iniciales*. *Procreación y paro forzoso* seria l'adaptació de la teoria neomalthusiana a una conjuntura econòmica depressiva, la propiciada per la crisi econòmica posterior al *crash* d'octubre de 1929, amb la greu conseqüència de la generació d'una desocupació de llarga durada. Segons l'autora, la reproducció dels pobres només beneficia als rics perquè, d'aquesta manera, poden disposar permanentment d'un excedent d'oferta de mà d'obra, per poder imposar condicions de treball i remuneracions favorables als seus interessos. A més, en cas de conflicte d'interesos internacionals, resulta molt útil. disposar d'abundosa carn de canó. L'ombra de la gran guerra i l'onada pacifista posterior planava poderosament en el pensament anarquista. Huot veu l'atac a les tesis malthusianes, per part de l'església, el nacionalisme i els defensors del capitalisme, com a un acte de doble

[64] *Íbid*.
[65] *Íbid*.

moral, un exercici d'alta hipocresia. En la seva opinió, el control de la natalitat, esdevé doncs, una arma revolucionària perquè podria aconseguir anivellar els desequilibris socials.

> "Concibo también que los burgueses combatan a este teorizante que vino a socavar los cimientos de su riqueza [es refereix a Malthus]. Aun cuando la burguesía practique las teorías mallthusianas de alcoba para dentro, no quiere que tal costumbre sea adoptada por el proletariado, que proporciona siervos a la gleba e ilotas al capital.
>
> El capitalismo se da perfecta cuenta de que la esterilidad del pueblo acarrearía precipitadamente el alza de los salarios, disminuiría el lujo, nivela las posiciones y obligaría muy pronto a los poseedores de capital a viv ir como artesanos y no ya como parásitos.".[66]

El neomalthusianisme d *Iniciales*, així com el d'*Estudios* o *Al Margen* és adaptat a les idees anarquistes, i per tant, crític amb un Malthus que no qüestionava l'ordre social, en el sentit només admetia els perills que podia ocasionar la sobrepoblació i que proposava l'abstenció sexual com a mitjà per reduir la fertilitat. És en aquesta sentit que cal entendre l'aliniament de la revista amb els postulats de la neomalthisiana *Lliga per a la Reforma Sexual*. La redacció de la revista *Iniciales*, al carrer Premià de Barcelona, servia com a seu de la secció espanyola. Així, la revista informarà puntualment de les seves activitats i congressos i farà publicitat de les seves idees. Els principis que inspiren la *Lliga* queden recollits als estatuts. I aquests principis que resumeixen les idees fonamentals dels anarcoindividualistes sobre la sexualitat, són recollits decàleg que reproduirà en diverses ocasions[67].

> "1. -Igualdad política económica y sexual de los hombres y las mujeres.
>
> 2. -Emancipación del matrimonio, especialmente del divorcio, de las reglas tiránicas de la Iglesia y del Estado.
>
> 3. -Control de la concepción de tal forma que la procreación sea consentida deliberadamente y con un sentido exacto de las responsabilidades.
>
> 4. -Mejoramento de la raza por la aplicación de los métodos eugénicos y de la puericultura.
>
> 5. -Protección a las jóvenes madres y a los hijos ilegítimos.
>
> 6. -Conducción humana y racional de los anormales sexuales -hombres y mujeres- los fetichistas, los exhibicionistas, etc.
>
> 7. -Prevención de la prostitución y de las enfermedades venéreas.

[66] Huot, Maria; "Procreación y paro forzoso". *Iniciales* 4/2, febrer 1932, pp. 7 a 10

[67] A *Iniciales* 2/5, corresponent a desembre de 1930 i a 4/10, corresponent a octubre de 1932. Així mateix, es fan ressò dels problemes legals amb que l'esmentada associació ha de fer front, i en algun cas, a renunciar a establir les seves reunions periòdiques.

> 8. -Incorporación de las turbaciones debidas a la impulsión sexual a la clase de fenómenos de orden patológico, y no considerarlas, como se viene haciendo, como a los crímenes, a los vicios o a los pecados.
>
> 9. - Sólo podrán ser considerados como criminales los actos sexuales que atenten contra la libertad o los derechos de otro. Las relaciones sexuales entre adultos responsables y consentidas mutuamente, deben ser respetadas como si fuesen actos privados que no obligan más que a sus personas.
>
> 10. - Educación sexual sistemática, en el sentido de la más amplia libertad y del respeto de sí y de otro."[68]

La gran defensora de les tesis eugèniques, a nivell internacional, la Dra. Mary Stopes intervindria també en la formació del discurs mercè a la participació en la revista individualista *Iniciales*. Des de les seves pàgines criticaria les polítiques natalistes que practiquen alguns estats europeus i associaria la idea de control de la natalitat amb civilització. A més de repetir les conegudes argumentacions sobre les equivalències entre fertilitat i necessitat material; *a major nombre de fills, més pobresa,* creu urgent que la medicina oficial faci una aposta valenta per tal que investigui, difongui, i defensi els mitjans contraceptius. Al final, la seva defensa radical de l'eugenisme, en referència a aquesta pretesa *degeneració creixent de la raça* fa que arribi a afirmar que, *el mundo ha de tener más miedo a la cigüeña que del águila o del buitre.*[69]

Com hem comentat abans, la percepció sobre neomalthusianisme i eugenèsia varia a mesura que passen els anys. A finals de la dècada dels vint i a principis dels trenta resulta més habitual trobar enceses defenses de l'esterilització com a sistema eugènic que amb posterioritat a les lleis de Nüremberg. El llenguatge utilitzat, amb termes com *degenerats,* mostra que serà precisament aquesta l'època en què l'anarquisme participa més d'un eugenisme radical, de vegades difícil de diferenciar de l'acadèmic. L'individualista francès Manuel Devaldès s'expressarà així;

> "La ausencia, en los tiempos pasados, de una eugénica inexistente (…) dado la ignorancia en que se encontraban los individuos respecto al mecanismo de la herencia, y la insignificancia de la eugénica aplicada hoy relativamente (…), han acarreado la existencia actual en el mundo de una cantidad de degenerados físicos y mentales (...) Además, el sostenimiento necesario por la colectividad de una parte de estos degenerados representa una carga sobre el trabajo y un perjuicio para la población

[68] Redacció; "Noticias y datos" *Iniciales* 4/10, octubre 1932. p. 12

> válida y normal. (...) Lo peor es que estos degenerados, que no han perdido el poder de engendrar, se reproducen, cuando están en libertad, con una rapidez extraordinaria, transmitiendo sus taras a su descendencia (...) Estos subhumanos son sordos para toda palabra de ideal. Son el excremento de la sociedad. (...) Indiferentes a su propia suerte, sabiendo perfectamente que ya no pueden caer más bajo, que han alcanzado el fondo del maëlstrom (vorágine) social y que la caridad pública y su resto de industria mendicante bastará para cubrir sus necesidades y las de su familia, se preocupan poco del número y cualidad de su progenie y del porvenir que les está reservado. Y, como dice el otro, "sólo tienen eso para divertirse" (...)
>
> Por penoso que esto pueda parecer al amante de la libertad individual, es necesario reconocer que tales individuos deben a veces ser separados del resto de la sociedad y que deberían ser esterilizados al dejarles en libertad. (...) Cuando no es posible el internado, la esterilización es el medio más eficaz para purgar al mundo de estas escorias. Es también practicada en los citados Estados [es refereix a alguns dels estats dels USA], pero en proporción muy restringida, tímidamente. La esterilización, después de haber sido aplicada grandemente durante cierto período, se convertiría por efecto acumulativo de sus resultados al correr del tiempo en menos necesaria cada día, a condición de que se ejerciera al mismo tiempo una debida educación sexual integral, es decir, que comprendiera también el eugenismo, y se divulgara en todo el medio social, que se emprendiera una lucha seria contra el alcoholismo, las enfermedades venéreas y demás fuentes de herencia mórbida"[70].

Aquest, de tota manera, resulta un posicionament extrem que no representa l'opinió general expressada a les publicacions individualistes. La qüestió de l'esterilització no tornarà a comptar amb defenses tan radicals, i les recances ètiques, a l'hora de tractar-les seran moltes. Els anarco-individualistes semblen d'acord amb l'objectiu dels ideals eugènics, no pas amb els mètodes. Editors i col·laboradors a d'*Iniciales* discreparien de Devaldès. La llibertat individual no pot ser limitada ni sacrificada per cap ideal absolut, per atractiu que sigui. Lleis obligatòries que coartin la llibertat individual aniran en contra dels seus principis. Només la conscienciació davant del problema, l'educació, l'autoaprenentatge, tenen la capacitat, al seu entendre, de transformar la societat i la condició física i intel·lectual dels seus components. A tall d'exemple, la col·laboradora Maria Burle no acceptaria els certificats d'idoneïtat eugènica dels quals es parla -i s'aplicarà a l'Alemanya nazi-, per permetre que un home i una dona puguin contraure matrimoni.

> "¿Certificado prenupcial? ¡No! No queremos que se remache, con nuevas aportaciones, la terrible y formidable cadena que nos esforzamos en romper desde mucho tiempo: la esclavitud sexual.

---

[69] Stopes, Dra. M. "Probar la anticoncepción es una necesidad urgente (I i II), *Iniciales* 5/6 -5/7, juny i juliol de 1933.pp. 10-11, i 13

[70] Devaldés, Manuel; "La esterilización" *Ética* 24, gener 1929, pp. 20-21

> Y es que nosotros creemos firmemente que existen medios de salvaguardar y mejorar la raza sin disminuir la libertad del individuo. Somos partidarios de la siguiente fórmula; hay que obtener una raza fuerte y libre, pero no por medio de leyes obligatorias y restrictivas, sino por medio de la libertad, el bienestar y la instrucción[71]".

La constatació que a molts estats recorrien a les esterilitzacions com a mètodes eugènics, i sobretot l'impacte de les lleis de Nüremberg aplicades a Alemanya poques setmanes després d'haver arribat Hitler al poder va propiciar, entre molts col·laboradors de la premsa individualista a replantejar-se les seves opinions. Si bé molts estaven d'acord, com hem dit, d'aconseguir una societat en què es limités o eliminés tota malaltia hereditària, tot defecte genètic, la pràctica de mesures eugenèsiques tan radicals i restrictives els semblava una aberració ètica. L'aplicació generalitzada de tècniques biològico-genètiques concebudes per a la selecció de plantes i animals, en la reproducció humana resultava incompatible amb el conjunt del seu pensament. Esdevenia un exemple de com la ciència pot ser utilitzada de manera perversa. D'acord amb Masjuan, l'eugenisme anarquista, en canvi, estava més motivat en treballar els factors eugènics com el naturisme o la millora de les condicions de vida dels individus, en la pràctica de la restricció de naixements voluntària, i en potenciar una autèntica educació sexual.

> "Procurar generaciones sanas espiritual y corporalmente, impedir la degeneración biológica de las razas, tal es el fin de la eugenesia, que, al decir de Bertrand Russell, es de dos clases: positiva y negativa. La primera tiene por objeto el fomento de las buenas razas y la segunda la extinción de las malas.
>
> Médicos, juristas, sociólogos y estadistas se preocupan del problema, que podemos decir ha tomado carta de naturalización en todos los países, los que pretenden por medio de reglas y leyes procurar mejores generaciones.
>
> Se piensa que, así como los animales y plantas son susceptibles de mejorar aplicándoles principios científicos, los hombres están en posibilidad de recurrir a tales procedimientos para engendrar descendientes bien dotados; pero no podemos menos de rechazar la idea de convertir al mundo en una cuadra o invernadero dominado por la ciencia, pues tan absurdos sueños, además de ser deprimentes, van en contra de la naturaleza humana. (...)
>
> Tratando de resolver y esperando con ello destruir los gérmenes nocivos de la sociedad, algunos países han implantado prácticas esterilizadoras, adoptadas, primero, en el año de 1907 por el estado de Indiana y, después, por veintiséis Estados de la Unión Americana, en los que, según estadística hasta el primero de enero de 1933, su práctica arrojaba un total de 16.066 casos.

[71] Burle, Maria; "El certificado prenupcial" *Iniciales* 4/3, març 1932, p. 4

> Alemania, Suiza, Dinamarca, Suecia y numerosos países, o bien las han aceptado en sus legislaciones, o discuten proyectos para implantarlas (...) Sin embargo, como afirma con razón Jiménez de Asúa, los problemas de la herencia no nos han entregado aún todos sus misterios y sería, además de injusto, inhumano esterilizar como piensan numerosos eugenistas y criminólogos, a todos aquellos que presentan taras corporales y físicas[72]".

Per poder excercir amb confiança aquest alliberament sexual, per posar en pràctica els valors neomalthusians i eugènics, resulta indispensable emancipar la sexualitat de la reproducció. Per aquest motiu, la difusió dels mètodes artificials i naturals per a l'anticoncepció esdevé una de les prioritats. Aquesta va ser una de les prioritats *de Salud y Fuerza*, i també ho serà posteriorment de *Generación Consciente*, *Estudios*, *Ética* i *Iniciales*.

En la cronologia en la qual situem la nostra investigació s'havien fet alguns avenços científics en el camp reproductiu. Espermicides, dispositius intrauterins o preservatius de fibres plàstiques es comercialitzaven tímidament per aquesta època, i esdevenien l'evolució tècnica d'altres productes més antics. Anteriorment ja es coneixien velles tècniques naturals o artificials que tractaven d'evitar la fecundació, encara que el seu grau de fiabilitat resultava molt inferior. Aquesta escassa seguretat, afegit a les restriccions legals en el seu ús esdevenia un obstacle considerable a tot intent d'alliberar de temors la relació sexual. Tanmateix, als anys trenta, es produeix un salt qualitatiu en el camp de la prevenció de la natalitat. L'adveniment de la República, durant la qual es permet la publicitat obertament d'aquests productes i es tolera la seva venda, suposarà una conjuntura de llibertat per a la seva difusió, distribució i ús.

En aquest moment, trobarem anticonceptius artificials i naturals. Els artificials seran els preservatius -reutlitzables, cars i poc segurs-, espermicides a base d'agressius productes químics i, finalment, dispositius intrauterins. Els mètodes naturals serien els anomenats calendaris de fertilitat, -mètode Ogino-, i que no resultaven totalment segurs.

Les revistes esmentades, de manera coherent amb els seus principis, divulgaven i educaven sobre aquests mètodes. Els doctors Isaac Puente, Mary Stopes, Fèlix Martí Ibáñez o Roberto Remartínez exercien des de les seves plans aquesta funció orientadora. De fet, aquesta premsa esdevenia un gabinet sexològic obert.

[72] Cárdenas, Raúl F.; "Esterilización y eugenesia". *Iniciales* 7/9, setembre 1935, pp. 9-11

> "Se nos hace frecuentemente la pregunta de cual es el sistema anticoncepcional más recomendable. La contestación no puede ser uniforme, pues ha de variar conforme a diversas circunstancias particulares. Estos pueden concretarse en los siguientes casos.
>
> Relaciones circunstanciales: El medio más aconsejable es el preservativo, que puede servir al mismo tiempo para prevenir el contagio de afecciones venéreas.
>
> Relaciones matrimoniales: Por lo fácil que resulta el tener descuidos y omitir precauciones cuando las ocasiones se prodigan (...) debe preferirse un medio que no precise atención momentánea y que pueda llevarse de modo permanente o adoptado con suficiente antelación. Entre los diversos medios protectores que, con este fin han sido propuestos, el más recomendable hasta la fecha es el pesario modelo Tarakaope, construido en lámina delgada de plata (...)" [73]

Si bé els problemes tècnics, havien dificultat el sexe sense riscos, fins la dècada dels trenta, les traves legals n'havien impedit la seva publicitat. Fer apologia pública de contraceptius, al llarg de la dictadura primorriverista hauria suposat el segrest o suspensió de la revista, tal era el grau de susceptibilitat en matèria sexual de la dictadura. La llibertat de premsa, a partir de 1931, i les transformacions del context social al llarg del període republicà, havien possibilitat la difusió ràpida i oberta sobre aquestes qüestions. Des de les mateixes revistes, tanmateix, no es limitaran a fer aquesta funció orientadora, sinó que les seves redaccions serviran de centrals de distribució de dispositius anticonceptius, preservatius, o calendaris Ogino Així, per exemple, la revista *Iniciales* els podia suministrar per correu o es podien comprar directament a la seva seu, al carrer Premià de Barcelona. De la mateixa manera, les seves pàgines servien per fer consultes sobre aspectes relacionats amb la contracepció, com pot ser el cas del consultori psíquic-sexual del Dr. Félix Martí Ibàñez a *Estudios*[74] o bé s'oferia la possibilitat d'acudir directament als gabinets mèdics dels doctors Isaac Puente o Roberto Remartínez.

D'altra banda, una de les conseqüències de l'ús d'anticonceptius és el de l'anivellament de gènere. Per a les dones, el dret a gaudir de la sexualitat només és possible si aquesta s'emancipa de la reproducció. Si, des de l'individualisme, una de les primordials aspiracions és la de ser propietari de sí mateix, incondicionalment, només el control absolut sobre la voluntat d'utilitzar el sexe i la reproducció en benefici propi la pot assegurar. Tal com va succeir en algunes societats occidentals a la dècada dels seixanta del segle XX, quan es va popularitzar la píndola, l'alliberament sexual i l'emancipació femenina van esdevenir processos històrics paral·lels i interdependents. La contracepció i el discurs alliberador de la sexualitat transmès

[73] Puente, Isaac; "Medios anticoncepcionales". *Iniciales* 5/5, maig de 1933, p. 12
[74] Ignacio Vidal*; Consultorio Psíquico-Sexual; Dr. Fèlix Martí Ibáñez*. Tusquets Editores. Barcelona 1975

per l'individualisme anarquista van possibilitar generar una identitat sexual pròpia, i un major grau d'equitat en la relació entre sexes. I això s'ha de demostrar, fins i tot, en el fet de compartir les incomoditats inherents en l'ús dels mètodes contraceptius.

> "Errónea es la demasiado prevaleciente idea de que en el coito es la mujer un instrumento pasivo, y el hombre culpable de buscar su solo gusto y satisfacer su naturaleza inferior. De esta falsa e insensata idea derivan incalculables daños para la humanidad. Es indispensable afirmar explícitamente que el coito es una muy compleja función conyugal en que tanto la mujer com el hombre son agentes activos, y del que si lo cumplen plena y debidamente obtienen ambos beneficios físico, mental y espiritual.
>
> Acaso algunos creen necesario demostrar que la mujer ha de ser un "activo" y "gozoso" agente en el acto del coito, porque aun hay médicos que lo niegan.
>
> Sin embargo, antes de discutir inteligentemente los contraconceptivos, es preciso aceptar por verdad axiomática que toda mujer sana tiene una activa vida sexual con exigencias diferentes pero no del todo incompatiles con las del hombre (...)
>
> Los medios anticoncepcionales deben ser usados unas veces por el hombre y otras por la mujer; pues no es justo que la mujer cargue siempre con esta molestia"[75].

L'avortament era una qüestió èticament controvertida. En el debat públic, no tenia la consideració de mètode de control de natalitat, de fet, un dels arguments favorables a l'ús d'anticonceptius venia precisament motivada per evitar la interrupció artificial de l'embaràs, un fet percebut com a desagradable, i des del punt de vista estrictament sanitari, perillós.

Tanmateix, en el context analitzat, marcat per la restricció femenina a l'educació sexual, a l'accés d'anticonceptius segurs, còmodes i eficaços, i en què la pressió social estigmatitzava les mares solteres, l'avortament, tot i que silenciat, resultava un fet gens inhabitual. La seva consideració penal de delicte, a més, condemnava tota intervenció a la clandestinitat, realitzada per persones sovint sense qualificació sanitària, en condicions de precarietat, la qual cosa comportava en aquesta traumàtica experiència, un elevat risc.

Mary Nash assenyala un dels principals problemes a l'hora de tractar la problemàtica inherent a la interrupció artificial de l'embaràs. Segons aquesta historiadora, el debat generat al llarg de la dècada dels trenta mantenia una important connotació de gènere, en el sentit que era des del món masculí, polític i acadèmic, des del qual es discutia i es legislava sobre aquesta qüestió. Les dones, restaven excloses i al marge de tota discussió, recloses a l'àmbit de la seva privacitat. Es fa difícil, per tant, valorar ponderadament tot aquest debat. Segons

[75] Redacció; "Noticias y datos". *Iniciales* 4/10, octubre 1932, p. 12

Nash, el debat públic entre metges i polítics i la realitat privada de l'avortament clandestí a mans d'algunes llevadores anaven paral·lels sense arribar mai a convergir.[76]

Tot admetent aquesta idea, i tot corroborant l'escassa presència femenina en un debat especialment dominat pel món mèdic, fins i tot entre els medis anarquistes, el fet és que a les publicacions analitzades es pot copsar entre els llibertaris un cert rebuig intel·lectual Tanmateix, la dona que avortava podia ser mereixedora de pietat o comprensió, en un paper de víctima de la societat que havia de passar per aquesta amargant experiència per salvar l'honor o no haver de patir el menyspreu d'una societat essencialment hipòcrita. D'altra banda, la influència eugenista, permetia justificar l'avortament com a una mesura potser dramàtica, encara que preferible èticament a la de les esterilitzacions, o quan les mesures contraceptives no havien funcionat. Per tant, tot i considerar l'avortament com a un fet rebutjable, es considera legítima la seva despenalització.

Tanmateix, les referències directes a l'avortament són poques en la premsa propera a l'individualisme. Apareixen en algunes narracions o són comentades de manera indirecta, sempre associades a imatges sòrdides, amb la icona tòpica de la dona sola que ha de recórrer a una operació clandestina. Només trobem tres articles en què es debat obertament sobre la qüestió. Tots tres són signats per professionals de la medicina, i tots tres, per homes.

Al segon número d'*Ética*, en plena dictadura, -amb la qual cosa cal pensar en què els editors hauran posat prou cura per no ferir les sensibilitats del censor- el doctor A. Forel hi fa el primer. Amb un estil força prudent, destaca el controvertit perfil ètic de la qüestió i es mostra partidari de restringir la seva execució en casos molt determinats.

> -" Una cuestión extremadamente difícil es la de saber hasta dónde puede llegar el derecho de la mujer para disponer del embrión que lleva en sus entrañas, y dónde empiezan los deberes de la sociedad en este asunto. Ésta última tiene ciertamente el deber de proteger al niño desde que nace. En esto, las leyes no serán nunca bastante severas para poner a los niños al abrigo de muchos padres indignos.
>
> Pero la cuestión más difícil es la del embrión antes del nacimiento. ¿Puede y debe la ley prohibir el aborto artificial? Son varias las opiniones a este respecto. He dicho ya que en los casos de violación o de embarazo forzado, debería concedérsele a la mujer el derecho al aborto artificial. Creo, al contrario, que debería prohibirse en principio cuando el coito fecundador ha sido voluntario por ambos lados y cuando ninguna razón médica justifica semejante medida."[77]

[76] Mary Nash; "Género, cambio social y la problemática del aborto" *Historia Social* Núm. 2. Pp. 19-35. De la mateixa autora; "El neomalthusianismo anarquista y los conocimientos populares sobre el control dela natalidad en España" a *Presencia y portagonismo. Aspectos de la vida de la mujer*. Ed. Serbal. Barcelona 1984

[77] Forel, Dr. Augusto; "El aborto artificial" *Ética* 3, març 1927, p. 7

En aquesta darrera frase trobem, de nou, la raó eugènica per justificar l'avortament. Les tares hereditàries no s'han de transmetre, i la possibilitat d'engendrar persones no sanes, no s'ha de permetre. Per aconseguir aquest objectiu eugènic, segons l'autor, tot s'hi val, àdhuc l'avortament.

> Por otro lado, debía concederse numerosas excepciones a esta regla y los médicos no deben mostrarse demasiado severos, ya que serán ellos quienes deberán decidir la mayoría de los casos si el aborto artificial es o no lícito. Ciertos embarazos son una verdadera desgracia para los padres y para su producto cuando la salud corporal o mental de la madre o del niño, hasta de ambos, está en peligro. Cuando un alienado o un idiota, casado o no, embaraza a una mujer, debería practicarse el aborto artificial. Debería hacerse lo mismo siempre que una mujer idiota, epiléptica o loca esté encinta.[78]

A continuació, el doctor, tot i mostrar-se intel·lectualment en contra de l'avortament, i expressar que només està disposat a acceptar-lo com a mal menor, creu que gran part d'aquestes situacions es podrien prevenir afavorint la lliure unió sexual entre persones joves, desvinculada del matrimoni, amb la supressió de tota trava legal sobre matèria d'anticonceptius, promoure l'eugenisme, acabar amb la moral dominant que censura les mares solteres, establir una autèntica croada contra les malalties venèries, i finalment, promulgar una llei seca a l'estil de les que coetàniament -i sense gaire sort- s'aplicaven a Finlàndia i els Estats Units, és a dir, crear una nova moral sexual més lliure i fer una política preventiva d'inspiració eugenista.

Plantejaments més radicals i iconoclastes trobem en l'eugenista Gabriel Hardy. Tot i compartir la el rebuig intel·lectual davant d'aquest acte, l'avortament podria solucionar les falles dels anticonceptius. És a dir, ho consideraria com a una perllongació dels instruments artificials per a la prevenció dels embarassos no desitjats. La dimensió ètica d'aquesta qüestió, a diferència de Forel, aquí resulta més lleugera. La voluntat lliure de la dona és el factor essencial que s'imposa sobre qualsevol altra consideració. La propietat i sobirania individual de cada dona preval sobre qualsevol altra opció. L'autor, tot i ésser conscient que la seva opinió és molt minoritària creu que l'avortament, no només no resulta censurable, sinó que en alguns casos pot resultar beneficiós. Hardy utilitza també la tàctica de justificar aquest fet en la doble moral imperant a la societat, en la qual es defensen opcions que després no respecten els guardians de la moral. El neomalthusianisme, no oblidem que Hardy és un dels seus màxims defensors, resulta també un altre justificant en aquesta polèmica qüestió.

[78] *Íbid*, p. 8

Evidentment, l'autor defensa, com ho farà tothom en aquest òrgan de premsa, la seva despenalització.

> "Sostengo contra la opinión general que, salvo violencia, el aborto no es un crimen. Estoy seguro que el buen sentido terminará por triunfar. La operación abortiva, efectuada por un práctico, en las mejores condiciones de seguridad e higiene, terminará por ser mirado como beneficioso, hasta en el caso que la mujer, sorprendida por una preñez no deseada, invoque simplemente, sin otra razón, su voluntad de evitar el hijo, su deseo de no ser madre.
>
> La mayor parte de damas ricas y ociosas se desembarazan fácilmente de embriones superfluos. No siendo más que una virtud banal, aristocrática o burguesa, y hasta popular lanzar anatemas contra las mujeres enloquecidas de la clase pobre que ignoran el arte de librarse de los abominables rigores legales que no disponen de los medios necesarios.(...)
>
> No me cansaré de repetirlo, el aborto, hasta ejecutado con perfección, no es más que un mal paso, al cual hay que recurrir muy a pesar nuestro como paliativo de la imperfección de los medios anticoncepcionales. (Véase anuncio de un nuevo pesario en otra parte de esta revista)
>
> El lector equitativo convendrá además que al publicar estos trabajos, por encima de todo, lo que deseo es propagar la limitación de nacimientos como una solución al problema de la miseria y del paro forzoso."[79]

Després, al llarg de dos mesos, el doctor Hardy es dedicarà a exposar de forma didàctica i científica els procediments abortius i a descriure els riscos als quals s'exposen les dones que el porten a la pràctica. La seva recomanació bàsica és que aquestes operacions es duguin a terme en hospitals i clíniques amb un personal sanitari qualificat, i defugir totalment els avortaments clandestins fets per persones sense formació sanitària, per a la qual cosa cal disposar d'una legislació plenament permissiva que permeti avortar legalment. Evidentment, aquestes no són les condicions legals ni pràctiques entre les quals es mouen les dones que decideixen avortar.

Aquesta posició seria la que s'acabaria imposant des del ministeri de sanitat republicà, al llarg del la guerra. La reforma eugènica elaborada pel doctor Fèlix Martí Ibáñez es promulgaria al territori republicà, tot i que només s'aplicaria a Catalunya. Tanmateix, tot i ésser una legislació molt avançada en la seva època -a petició de la dona fins a un nombre de setmanes determinat- tal com Mary Nash assenyala, aquesta experiència resultaria un fracàs per l'hostilitat mèdica, la poca confiança en els espais físics on es produïa, els reduït accés a la

[79] Hardy, Dr. "El aborto". *Iniciales* 5/4, abril 1933. P. 9.

informació i la persistència de continuïtats culturals arrelades. Això propiciaria la persistència en la pràctica de l'avortament clandestí.[80]

7.5. Els conceptes de normalitat i anomalia sexual

Probablement, per als detractors de l'anarquisme, que tendien a deformar la imatge de *l'amor lliure,* el contingut real del model defensat pels individualistes devia resultar força decebedor. Contràriament al que succeïa en la imaginació de molts moralistes conservadors, la idea d'una vida sexual sana es basava en el coit heterosexual, entre dues persones i en condicions d'equitat -sense dominants ni dominats-. Com hem comentat anteriorment, tot contacte sexual havia d'ésser considerat com a natural, sense artefactes culturals que hi interferissin. Els punts més polèmics, els més iconoclastes tenien a veure amb el reconeixement de la funció lúdica de la relació sexual, la seva emancipació respecte de la reproducció, i l'assumpció que aquesta podia ultrapassar els límits marcats per la monogàmia i monoàndria. Coherentment amb els principis estirnerians, cada individu esdevenia propietari de sí mateix, i per a sí mateix calia conquerir la pròpia llibertat. I el cos era arrabassat a conceptes absoluts com la teologia o la moral, una teologia i una moral que calia destruir amb l'exemple personal.

Tanmateix, l'anhel per destruir la moral dominant, no implica la renúncia a disposar d'uns principis implícits que puguin guiar o orientar el comportament individualista. De fet, si fins ara hem descrit breument el que seria la normalitat en matèria de sexe, tot allò que sortís d'aquests límits no seria vist amb bons ulls, esdevindria una anomalia. I com veurem, les anomalies seran força nombroses

Cap a 1932, l'individualista francès André Lorulot tractarà d'enumerar i sintetitzar aquells comportaments sexuals que ell considerarà anòmals. Es tractarà d'una col·laboració llarga, que en certa mesura recollirà el pensament assumit almenys pel nucli individualista al voltant d'*Iniciales*, perquè així s'expressa pels comentaris elogiosos realitzats des de la redacció de la revista. L'article es publicarà, en quatre parts, entre abril i setembre. Al llarg

[80] Nash, (1988) "Género, cambio social..."pp. 32-35

d'aquest període, narra i analitza allò que ell denominarà; *Perversiones y desviaciones del instinto genital*.

Tanmateix, en les seves opinions, tampoc no podem parlar d'un pensament individualista original sobre aquesta qüestió. Lorulot tampoc serà precisament sexòleg. Tractarà, més aviat de sintetitzar aquell pensament exposat des de la literatura sexològica francesa que en aquell moment o en períodes anteriors es venia publicant, com les obres de Jean Marestan[81], el Dr. Mayoux[82], o pel que fa al cas espanyol, del Dr. Marañón, que, tant *Iniciales* com *Estudios* tindran al seu catàleg.

Els articles publicats a *Iniciales* sobre l'anormalitat sexual vénen a afirmar que qualsevol conducta desviada serà fonamentada en desequilibris psicològics, motivats, al seu torn, per l'allunyament de l'individu d'unes condicions en les quals pogués desenvolupar la seva sexualitat amb naturalitat. La religió, la doble moral burgesa, o uns prejudicis en matèria sexual molt arrelats seran els tres factors causals d'aquests transtorns. A tot això cal afegir la crítica als referents culturals -el culte a la virginitat, l'exaltació de determinats rols sexuals,...- que acaben de dibuixar un context hostil al normal desenvolupament de la identitat sexual individual. Les argumentacions antropològiques no seran estranyes en els textos publicats a la revista. Sovintejaran comparacions entre societats primitives i modernes. Així, al seu entendre, entre societats més primitives l'individu no trobaria tants impediments per desenvolupar una vida sexual natural, i per tant, trobaríem menys desviacions. En canvi, en societats més complexes, més diferenciades socialment, seria més lògic trobar construccions intel·lectuals o artefactes culturals que aboquessin molts individus a conductes sexuals contràries a la natura. Així, una persona que visqui en una societat on la religió, o els valors morals acceptats contradiguin les seves necessitats en matèria sexual, tendiran a crear un major nombre de degenerats.

Així, quan parla del fetitxisme, provocador d'excitacions morboses, Lorulot, tot citant alguns exemples d'estudis de psicologia o sexologia, afirmarà que aquestes anomalies són produïdes per la neurosi generada per la repressió sexual. Per il·lustrar-ho, esmenta un exemple molt significatiu.

"Havelock Ellis relata el siguiente caso observado por un médico de Nueva York;

[81] Marestan, J. *La educación sexual*. Biblioteca Estudios. València 1930
[82] Dr. Mayoux; *La educación sexual de los jóvenes*. Biblioteca Estudios, València 1931

> "...Es muy devota y no se permite jamás pensar sexualmente en los hombres, pero se masturba todas las mañanas ante su espejo frotándose en la llave del cajón de su cómoda. Nunca ningún hombre logró excitar sus sentidos, pero la sola vista de una llave la pone en erección""[83].

Similars causes i conseqüències podem trobar en l'exhibicionisme. Quan els òrgans sexuals són considerats com a vergonyosos i amagats per defensar la moral pública, es crea una situació morbosa que produeix, entre determinades persones, ànsies de transgressió de la norma. Els exhibicionistes, serien també el fruit de la repressió sexual, desequilibrats que troben plaer morbós en impressionar el seu públic. I quant més impressionable pugui ésser la seva víctima, major plaer n'obtindrà.

Per a Lorulot, els exhibicionistes són, simplement, trastornats que agreujaran la seva malaltia en la mesura en què s'intensifiqui la repressió. Les solucions al problema serien dues; que el poder públic considerés els exhibicionistes com a malalts, no com a delinqüents, i que les seves víctimes potencials no hi concedissin la més mínima atenció. Mostrar els òrgans genitals no hauria de tenir cap mena de transcendència. Per a l'escriptor francès, si hi hagués més persones que practiquessin el nudisme, i la societat s'habitués a la presència pública del cos nu, hi hauria més possibilitats de guarir aquesta degeneració mental, entre altres coses, perquè els exhibicionistes es quedarien sense públic[84].

Pitjor consideració mereix, en canvi, el sadisme i masoquisme. En aquest cas per a Lorulot -i això pot fer-se extensible a l'individualisme- resulta una autèntica aberració psíquica i sexual. Els sàdics serien aquells neuròpates que trobarien plaer en la brutalitat. En certa mesura, Lorulot explicaria el sadisme com a una reminiscència de societats primitives, com a una regressió imperdonable, associada a malalties psíquiques produides per l'alcoholisme. Evidentment, el pensament àcrata individualista, amb la seva preocupació per la no violència, concebirà aquesta pràctica com a un fet intolerable. Per la seva banda, el masoquisme, seria considerat com a una malaltia associada al culte al sacrifici generat des de la teologia catòlica i potenciada per determinats ritus religiosos, com ara flagelacions o penitències.[85]

La sodomia heterosexual -de l'homosexual en parlarem més endavant- és contextualitzada amb arguments antropològics. Serà contemplada com a una pràctica utilitzada en algunes societats allunyades de les occidentals, i amb connotacions diferents segons l'àrea cultural on es duu a la pràctica. És de ressaltar tot aquest esforç de relativització

[83] Lorulot, André; "Perversiones y desviaciones del instinto genital" *Iniciales* 4/6, juny 1932. P. 2
[84] *Íbid*, p. 3
[85] Lorulot, André; "Perversiones y desviaciones del instinto genital (II). *Iniciales* 4/7, pp. 2-4

cultural que s'empra sovint a *Iniciales*. Aquesta idea permetria oferir una opinió ponderada sobre la qüestió. Per a l'autor francès es tractaria d'una activitat de masturbació mútua, que en ocasions es feia servir com a mètode anticonceptiu.

El mateix passaria amb el sexe oral. Les mateixes apreciacions ètiques i la mateixa opinió; és positiu sempre i quan es tracti d'una pràctica sexual preliminar, amb la intenció d'excitar la parella, considerat normal sempre i quan es passi, i es culmini la relació, amb un coit tradicional.

> "He aquí mi humilde y personal opinión. Mientras las caricias y los besos, *sean cuales fueran*, tengan como finalidad *aumentar* el placer del coito, son normales y naturales puesto que las bestias nos dan de ello muchos ejemplos. Pero es preciso que el coito termine de *manera natural*, es decir, por la intromisión y la eyaculación dentro de la vagina[86]"

En cas contrari, la relació es consideraria antinatural, i per tant, censurable, especialment perquè això podria ser generador de trastorns psicològics posteriors, en el sentit que acabarien per donar la impressió d'una insatisfacció permanent. Com podem veure, malgrat l'stirnerisme, i malgrat les acusacions formulades contra ells, els individualistes no deixen d'incloure, en el seu discurs, unes certes dosis de moralisme.

> "Si la conclusión de las caricias citadas es distinta, si los amantes escapan a la terminación lógica del orgasmo, entonces el coito es contra natura. Expone al hombre y a la mujer al desequilibrio nervioso, a la insatisfacción, a la repetición exagerada del acto y al agotamiento enfermizo que es la última consecuencia.
>
> Muchos hombres practican el coito bucal completo para evitarse la carga de la paternidad. Otros lo practican con las prostitutas, imaginándose que así se ponen al abrigo del contacto venéreo (...)
>
> Esta práctica es, indiscutiblemente repugnante, porque es fruto de la venalidad y no tiene como atenuante la fuerza de un sentimiento recíproco o el arrebato de una pasión vehemente.[87]

La qüestió de com es considera l'homosexualitat des de l'anarquisme ja ha estat analitzada recentment per l'historiador britànic Richard Cleminson, el qual ha analitzat el discurs generat sobre aquesta qüestió entre la premsa llibertària. Cleminson, professor de la Universitat de Bradford arriba a dues conclusions contradictòries; en l'hostil context homofòbic dels anys vint i trenta, els anarquistes mostren una major comprensió i sensibilitat respecte l'homosexualitat. Paral·lelament, i influenciats pel seu entorn i pels seus referents

[86] Lorulot, André; Perversiones y desviaciones del istinto genital (IV) *Iniciales* 4/9, setembre de 1.932, p. 4
[87] *Íbid.*

culturals no poden dissimular recel i prevenció contra el que, en el fons, perceben com a una anormalitat[88].

I aquest recel i prevenció es donarà precisament en el tractament donat des de les revistes individualistes. L'homosexualitat no serà tractada de mamera oberta. A molts articles apareix de forma soterrada, amb eufemismes, o simplement silenciada. Una mostra d'això la podríem trobar a un article aparegut a *Ética* corresponent a novembre de 1927. Oscar Wilde ha estat tradicionalment proper als postulats individualistes i les seves obres ocupen un lloc destacat dels seus catàlegs literaris. No es pot negar una gran afinitat entre les idees que es desprenen de la seva obra literària amb l'escala de valors anarco-individualista. En aquest número, es reprodueix una petita narració de l'escriptor irlandès, encapçalat per una síntesi biogràfica. Enlloc apareix cap indici que posi de relleu la seva opció sexual. Eufemísticament se'ns fa referència al procés judicial que el va portar a la presó, i, en canvi, se silencia deliberadament la seva condició homosexual.

> "Los manejos de sus enemigos dieron sus resultados cuando consiguieron que su celebridad decayese por completo con motivo de un incidente que tuvo con el marqués de Queensbery, quien en un tiempo había sido muy amigo suyo y protector, quien le mandó a la cárcel. No sabemos los motivos que indujeron a Wilde a aceptar casi estoicamente su perdición."[89]

Cleminson, en la seva anàlisi, utilitza precisament l'article d'André Lorulot esmentat amb anterioritat[90]. És una de les poques ocasions en què el tema és abordat de forma directa. El mateix fet que l'individualista francès l'inclogui sota el títol de *perversiones y desviaciones del instinto genital* resulta significatiu.

De la mateixa manera que passava amb la sodomia heterosexual, Lorulot farà un esforç per contextualitzar i relativitzar aquesta pràctica amb argumentacions antropològiques. Exposa la desigual percepció de l'homosexualitat segons l'espai geogràfico-cultural, el moment històric o el context particular i això permet que el lector pugui ponderar la seva opinió. El coneixement que aquest fenomen pogués ésser percebut positivament a l'època clàssica, o que fos una pràctica admesa entre joves magribins podia oferir elements als lectors per desfer-se de prejucicis i assolir majors graus de tolerància. El teòric francès explica, a més, que l'arrel del rebuig a l'homosexualitatr es fonamenta als textos bíblics, i per tant, sorgeixen de la cultura associada a la religió cristiana.

---

[88] Richard Cleminson; *Anarquismo y homosexualidad*. Huerga y Fierro, Madrid. 1995. Especialment a les conclusions; pp. 140 a 151

[89] Redacció; "Oscar Wilde". *Ética*, 11. novembre 1927, p. 6

Malgrat aquests raonaments favorables a la tolerància, una acurada anàlisi lingüística ens podria oferir mostres de les connotacions negatives que acompanyen les seves opinions.

> "Hemos llegado al homosexualismo. Es esta, con toda seguridad, una de las más comunes desviaciones sexuales.
>
> El *homosexual* es el individuo que busca el goce erótico en compañía de un individuo del mismo sexo (por oposición se llama heterosexual el coito efectuado entre dos individuos de sexo diferente y por lo tanto, al coito normal)[91]"

És obvi, doncs, que per a Lorulot el coit homosexual és *anormal*.

L'autor estableix una classificació entre dues menes d'homosexuals; els congènits i els qui han adquirit l'hàbit. Aquests darrers farien servir la pràctica com a succedani del coit *normal*. I això succeiria en àmbits tancats, amb presència exclusiva de persones del mateix sexe; vaixells, casernes, presons o convents.[92]

Les connotacions lèxiques negatives es repeteixen en tot moment; *contra natura, amor al revés, inversión sexual*,...i això resulta molt significatiu perquè ens recorda constantment la categoria d'anomalia atorgada a la pràctica homosexual. Malgrat tot, no pot negar-se una actitud constructiva i un missatge positiu. Encara que Lorulot pensi que l'homosexualitat innata sigui una desviació o degeneració, reconeix que pot donar-se en individus totalment normals, i no afectar el més mínim en la seva vida personal o professional, i fins i tot en alguns casos, estar associada a una extremada sensibilitat que produeix genis artístics.

En canvi, l'autor critica durament aquesta pràctica quan és associada als comportaments esnobistes d'algunes persones que fan de l'homosexualitat, l'alcohol i les drogues, un estil de vida decadent, o simplement, un negoci. La imatge del burgès esnob, de vida dissipada esdevenia un personatge recurrent en l'imaginari negatiu del moviment obrer, potenciat per un creixent sentiment col·lectiu de decadència que es respirava al món occidental al llarg dels anys trenta..

> "Es cierto que la pederastia ha progresado enormemente en Francia y en España después de la guerra (…). Es uno de los frutos de la decadencia general. El homosexualismo corre pareja con la opiomanía, cocainomanía y todas las demás alteraciones presentes. Hay individuos que son homosexuales por esnobismo, por vanidad, por ser originales o para darse publicidad. Estos individuos no van empujados por el instinto o por una fuerza morbosa, sino por el deseo de saborear una sensación

[90] El reprodueix per complet a Cleminson; (1995); pp. 69-90
[91] Lorulot, André; "Perversiones y desviaciones del instinto genital" *Iniciales* (III) 4/8, agost 1932, p. 2
[92] Íbid

nueva y picante, o con otros deseos y cálculos completamente inconfesables, ya que existe una turba de profesionales y de prostituidos homosexuales, parásitos y *maestros cantores*. "[93]

Si un article tan complet i extens com el que escriu André Lorulot està carregat d'ambigüitats ens podem fer una idea aproximada de l'estat de confusió que afecta els individualistes. Poden arribar a creure les afirmacions mèdiques descrites segons les quals l'homosexualitat podria tenir origen en una alteració cerebral, i alhora, reconeixen, i admiren nombrosos homosexuals.

"El doctor Pouillet declara que los sujetos machos que sienten invencible repulsión hacia la mujer, tienen generalemente el encéfalo más o menos afectado. Tal cosa puede ser una realidad por lo que atañe a algunos homosexuales muy degenerados, pero es preciso convenir en que existe un crecido número de uranistas cuyas funciones mentales son absolutamente cuerdas. Miguel Ángel, Condé (el vencedor de Rocroi) Winckelmann, Walt Withman, Oscar Wilde, etc., etc., además de homosexuales eran hombres de valor"[94]

D'això podem deduir que, si bé no semblen apreciar l'homosexualitat com a opció vàlida, la toleren i creuen que no mereix cap mena de persecució, càstig o censura. Des de principis anarquistes, resultaria una greu incoherència desitjar una política repressiva, i encara menys en el terreny de la privacitat. La idea del respecte a la pròpia llibertat individual, sempre i quan no es perjudiqui ningú és un principi al qual no es pot renunciar. I si dues persones mantenen de forma consentida relacions homosexuals, ningú no hauria de tenir el dret d'immiscuir-se.

En canvi sí es percep un rebuig al proselitisme. Recordem que tot allò que anava contra el seu concepte de normalitat resulta moralment censurable i no sembla admissible, doncs fer-hi apologia, pels efectes d'extensió del fenomen que es podria propiciar. Lorulot admet que pot existir una gran quantitat d'homosexuals potencials que podrien caure en l'anomalia per l'exemple públic d'altres. Tanmateix, en cap cas no es parla de repressió. En certa mesura, l'autor es demana a sí mateix, quin sentit té condemnar algú per ser tal com és?. Si l'homosexualitat és innata, resultaria injust i absurd el càstig o la censura.

"No es nada raro que las personas normales sientan legítima repugnancia por toda clase de amores contra naturaleza. La idea de un seudo coito entre machos debe inspirar, forzosamente, gran aversión a todo hombre bien constituído. Pero, ¿debemos reprimir tales actos?

[93] *Íbid* p. 4

> Opino que no. El homosexualismo está mucho más extendido en Alemania que en los demás países y, sin embargo, se considera entre los germanos como un delito. La represión contra esta tendencia - como la represión de una tendencia cualquiera, política, filosófica y hasta religiosa - sólo puede favorecer las tentaciones de chantaje y las odiosas soplonerías (...)
>
> ...En el fondo, el gran peligro, el único peligro del homosexualismo es el proselitismo. Ya hemos dicho que no puede ser homosexual todo el que quiere, pero si bien es cierto que se precisan predisposiciones, no lo es menos que hay muchos grados en tales predisposiciones. Muchos invertidos latentes, permanecerían en este estado latente toda su vida y podrían llevar una vida normal si no se interpusiera en su camino la tentación del ejemplo (...)
>
> En el prólogo vibrante y bellísimo que Emilio Zola escribió para el libro del doctor Lapis expresábase el fundador de la escuela realista en los siguientes términos; "No podemos condenar a un jorobado de nacimiento por el hecho de serlo. ¿Por qué, pues, debemos despreciar a un hombre que se comporta como una mujer, si ha nacido mujer a medias?"
>
> Si el invertido es un enfermo (o un degenerado, que en el fondo es lo mismo), no sólo no es adecuado el castigo, sino que constituye un intolerable acto de injusticia, una escandalosa inquidad. No puede considerarse a un individuo responsable de un estado de cosas que no ha creado.
>
> De modo que la sociedad deberá limitarse a tomar medidas preservativas. Impídase la propaganda pública de tales prácticas, la publicidad desmoralizadora, pero respétese la libertad individual, puesto que cada individuo tiene derecho, en su vida privada, como mejor le parezca, a condición, claro está, de no perjudicar a otro."[95]

Lorulot es mostra més comprensiu amb l'homosexualitat femenina. Interpreta que, en aquest cas, la dona pot buscar una relació sexual menys brutal que la que podria obtenir en una relació heterosexual. L'anarquista francès, tot i que dedica menys extensió per tractar aquesta qüestió, es mostra més predisposat a comprendre els motius que poden portar moltes dones a preferir una relació íntima amb persones del mateix sexe. Posa de relleu que, en el context de societats sense una informació o educació sexual adients, la relació heterosexual pot caracteritzar-se per un instint de dominació sexual no exempt de violència, en la qual l'únic objectiu fos la satisfacció masculina i la possessió de la dona. Seria aquest el motiu que portaria a Lorulot a tenir una millor opinió del lesbianisme que de l'homosexualisme.

> "Queda entendido que el homosexualismo existe también entre las mujeres. También entre ellas encontramos a la homosexualista verdadera que obedece a un instinto imperioso. Le repugnan los hombres; sólo le atrae la mujer (cierto tipo de mujer). Estas uniones presentan todas las características del amor y la invertida prodiga a su amiga todas las atenciones de un amor intenso, rodeándola de caricias, de prevenciones y de besos, y pidiendo a su vez las más íntimas expresiones amorosas.(…)

[94] *Íbid*
[95] *Íbid*. p. 2

> Muchas lesbias buscan en el amor sáfico un derivativo al coito de los machos demasiado brutales. Encuentran en el ejercicio lésbico caricias más refinadas, un estremecimiento a la vez más delicado y más profundo de su sexualidad (...) A pesar de todo es probable que la homosexualidad femenina constituye una tara degeneradora menos profunda y menos grave que el uranismo masculino y es indudable, además, que sus repercusiones en la vida normal y fisiológica del individuo son mucho menos importantes[96]."

Malgrat aquest exercici de tolerància, minoritari respecte l'aclaparadora majoria social, queda clara, en el lèxic emprat en els articles, l'animadversió per aquesta opció sexual. I això, no deixa d'ésser un reflex del refús generalitzat de la societat d'aquesta època per tots els practicants de l'amor homosexual[97].

La prostitució ha constituït un dels temes més recurrents en el discurs àcrata, un element constant de la seva iconografia, segons Lily Litvak[98]. Álvarez Junco afirma que aquesta qüestió ja havia preocupat els primers ideòlegs anarquistes des del segle anterior. Esdevenia, pel seu caràcter de compensador de la manca de llibertat sexual, una conseqüència de la hipocresia moral imperant, i, atesa l'extracció social proletària de les prostitutes, resultava alhora una fórmula d'explotació, corrupció i d'humiliació social per part de la burgesia[99]. La seva presència pública esdevenia indispensable en un context de repressió sexual accentuada.[100]

---

[96] Íbid

[97] Cleminson, (1995), pp. 135 a 144

[98] Bàsicament com a una conseqüència de l'explotació burgesa que corromp el proletariat, o que empeny moltes dones, per necessitat econòmica, a aquest camp. Litvak (1988), pp. 48-50 i 84-85

[99] Álvarez Junco (1976), p. 292; "Y finalmente, la mayor de las llagas sexuales de esta sociedad, lo que R. Costa llama la "válvula de escape" imprescindible para que pueda mantenerse en pie el mundo de la familia monogámica y de la reglamentación del amor: la prostitución. Problema al que los anarquistas hispanos son especialmente sensibles por añadirse a la herida inflingida a su puritanismo por una moral sexual hipócrita y libertina la que inflige a su sensibilidad social el hecho de que las prostitutas sean, por definición, "hijas del pueblo", obreras explotadas en forma especialmente humillante por la burguesía. Sobre la prostitución publican los anarquistas artículos y folletos sinnúmero, originales y traducidos, desde requisitorias morales hasta escritos higiénico-estadísticos, insistiendo siempre en las causas sociales del problema."

[100] Sobre la qüestió de la prostitució Mary Nash; (1983) descriu molt bé aquesta situació per al període 1876-1936 –pp. 29-39, on recull part del discurs anarquista sobre aquesta qüestió; de nou la denúncia pel seu paper de compensació familiar i de fórmula d'explotació burgesa. Inclou, a més una interessant recopilació de diferents articles, des de diferents òptiques polítiques i de reglamentacions; pp 255-298. D'altra banda, des d'una òptica més assatgística i menys rigorosa, resulta interessant la lectura dels capítols 9 i 10 de Núñez Roldán, Francisco; *Mujeres públicas. Historia de la prostitución en España*. Temas de Hoy. Historia de la España sorprendente. Madrid, 1995, pp. 147-186. Altra bibliografia general sobre la qüestió la trobem a Rafaël Carrasco (Ed.) *La prostitution en Espagne de l'époque des Rois Catholiques à la IIe République*, Paris, Les Belles Lettres (Annales Littéraires de l'Université de Besançon, 526), 1994 o José María Lidón "La reglamentación de la prostitución en España durante los siglos XIX y XX", a *Estudios de Deusto* n. 69, Bilbao, Julio-Diciembre 1982, pp. 452-456.

En l'imaginari anarquista, la prostituta ha gaudit tradicionalment de la consideració de víctima d'una societat injusta. Existeixen unes importants connotacions socials en l'explotació sexual i econòmica de les prostitutes, i unes històries personals de misèria força similars. Això provocava un sentiment d'empatia que es podia traduir en compassió per aquestes víctimes d'una activitat concebuda com a degradant i marginadora, en el marc d'una solidaritat entre oprimits[101].

Malgrat aquest sentiment compassiu resultava molt habitual l'associació estreta entre la prostitució i la degradació moral i el vici. Aquesta pràctica resultava incompatible amb la rigidesa moral mostrada sovint per la filosofia anarquista. Repugnava aquest intercanvi entre sexe i diners, primer, pel que representa quant a activitat econòmica, i després, pel que suposa de banalització en les relacions humanes. En el discurs anarco-individualista, la relació home-dona havia d'ésser franca, igualitària, en confiança i allunyada d'artificialitat. L'equiparació de les prostitutes com a obreres sexuals, explotades pels clients, repugnava èticament els anarquistes. Si lluitaven per l'emancipació de la humanitat, calia que les dones que excercien aquesta activitat fossin redimides. Per totes aquestes qüestions, i per molta compassió que poguessin sentir per les prostitutes, consideraven negativa la seva existència. De fet, interpretaven aquesta activitat com a una fórmula més d'explotació capitalista. Molts anarquistes creien que, amb l'esclat de la revolució, es propiciaria una situació en què es generalitzaria l'amor lliure, les necessitats sexuals individuals quedarien satisfetes, i per tant, la prostitució s'estingiria. És en aquest context en què hem d'interpretar la creació, duta a la pràctica pel doctor Fèlix Martí Ibàñez dels *liberatorios de prostitución* i altres iniciatives similars en els primers mesos de la guerra civil[102].

Tanmateix, aquestes idees, convencionals respecte l'ortodòxia del pensament anarquista, sovint eren contestades, des de punts de vista alternatius per alguns col·laboradors de les revistes individualistes. Amb arguments radicals, i des d'una interpretació més antropològica que sociològica trobem les idees que aporta un iconoclasta Mariano Gallardo molt influenciat pel nihilisme sexual de l'escriptor colombià Vargas Vila. El seu punt de partença seria que tothom està prostituït d'una manera o d'una altra, físicament,

[101] Un exemple el trobaríem a la narració Brandao, Raúl; "Navidad de los pobres (Cuento)". *Ética*, 24, gener 1929, pp.10-11

[102] En el context del ministeri de sanitat, controlat pels anarquistes els primers mesos de la guerra civil, l'abolició de l'activitat de la prostitució tingué com a compensació els anomenats "liberatorios", o una mena de tallers ocupacionals que tenien com a objectiu donar a les prostitutes una formació professional que els permetés canviar d'activitat. Vegeu Vidal, (1975), pp. 22-27. D'altra banda, Antonio Rabinad va escriure la novela *Libertarias*. Barcelona 1996, i sobre la qual, Vicente Aranda va realitzar, el mateix any, una pel·lícula homònima. La mateixa novel·la és basada en un treball anterior de Rabinad, *La monja libertaria*. Planeta, Barcelona 1981

intel·lectualment, o amb el seu treball. Això alleugereix l'estatus de prostituït i frena tot sentiment de compassió. La segona idea important que transmet trenca amb l'utopisme expressat al paràgraf anterior; la prostitució és una activitat necessària, i gairebé impossible d'erradicar. Els homes, que tenen necessitats sexuals superiors a les de les dones, segons Gallardo, recorren al sexe de pagament quan no poden satisfer les seves ànsies de forma gratuïta, i encara que així ho fos, en molts casos hi acudirien igualment per obtenir satisfaccions que la seva parella no pot li oferir[103]

> "No es la mujer la que se prostituye. Es el hombre quien la convierte en prostituta. El hombre compra a la mujer cuando no puede obtenerla gratis. Y es innegable que es más fácil conseguir mujeres comprándolas, que conseguirlas porque ellas se den gustosamente."[104]

Per a Mariano Gallardo, les causes de la prostitució serien degudes a allò que ell consideraria superioritat sexual masculina, pensament reiterat al llarg de la seva obra[105]. Segons l'autor, l'home té una vida sexual que el mouria a la recerca permanent d'aparellament amb el màxim nombre de femelles disponibles. Sobre aquest principi, i pensant, no pas en la visió utòpica d'una situació revolucionària, sinó des de l'observació de la realitat quotidiana, la conclusió és que resulta gairebé impossible l'extinció d'aquesta activitat.

> " La causa inicial en virtud de la cual el hombre prostituye a su hembra, está en que el hombre tiene necesidades sexuales apremiantes e ineludibles.
>
> El hombre no encuentra una solución franca y satisfactoria a su problema sexual en el matrimonio, ni tampoco en la castidad, con la subsiguiete transmutación de su energía erótica en otra actividad humana cualquiera[106]".

La seva opció radical, molt en la línia de la *camaraderia amorosa* proposada per E. Armand el portaria a descartar totalment la monogàmia pel que fa a les relacions sexuals. La prostitució, per tant, seria la conseqüència lògica en una societat on, tot limitant l'*instint natural masculí* s'exigeix castedat i fidelitat a les dones.

> "El matrimonio en la actualidad tampoco resuleve plenamente el problema sexual del hombre. En primer término porque el casamiento se realiza muy tarde; dando con ello lugar y causa para que el

[103] Gran part de les seves idees, més ampliades, les trobarem a Gallardo, Mariano; *El sexo, la prostitución y el amor*. Ediciones Universo. Toulouse s/d, Pp. 29 a 40
[104] Gallardo, Mariano; "La prostitución sexual" *Iniciales* 9/2, maig 1937, p. 7
[105] Gallardo; Mariano; *El sexo, la prostitución*...recolliria la major part d'aquestes concepcions radicals.
[106] Gallardo, Mariano; "La prostitución sexual" *Iniciales* 9/2, maig 1937, p. 7.

> hombre busque en la prostitución la satisfacción de sus necesidades fisiológicas de tipo sexual. Y en segundo lugar, porque el matrimonio no es una institución fundamentalmente erótica, sino que esencialmente económica.
>
> Hay quien dice que el hombre es monógamo; pero lo cierto es que mientras exista el matrimonio al modo actual, el "adulterio" es inevitable y la prostitución también.
>
> Pocos hombres se conforman con conocer durante su vida a una sola mujer. El que lo hace, o es un sabio o un imbécil de remate. Martin de Lucenay afirma que el deseo de variación sexual no es un vicio, sino que es una necesidad biológica del hombre[107]".

Aquest to dur emprat per Gallardo, tracta d'oferir una anàlisi més profunda de les raons de l'existència del fenomen. El seu argument bàsic seria que l'oferta de prostitutes existirà mentre persisteixi la demanda. I en una societat on domina una mentalitat molt allunyada dels seus postulats sexuals, la doble moral farà endèmica aquesta activitat. Gallardo despulla de compassió i romanticisme de fulletó el paper reservat a les prostitutes. I la duresa de la seva exposició, en realitat pot amagar l'anhel per una revolució en els hàbits quotidians, per un món amb relacions humanes més lliures i sinceres, per un alliberament dels prejudicis sexuals. El seu individualisme pretèn destruir la moral convencional, i ell és prou realista per adonar-se que això difícilment serà possible malgrat la retòrica revolucionària, perquè la majoria d'individus continuaran marcats de manera profunda per uns referents morals estrictes amb la sexualitat.

Gallardo descarta l'econòmica com a causa fonamental que impel·leix les dones a la prostitució. Creu que, per acabar amb ella, l'única solució rau en la creació d'una nova ètica, basada en la lliure concurrència sexual, sense prejudicis, vergonyes ni lligams, molt en la línia, de l'ètica sexual *hippie* de trenta anys després. I això, tal com ho veu l'autor, especialment després d'observar la realitat coetània que l'envolta, resulta virtualment impossible.

> "La cuestión económica acentúa la prostitución. Pero no la motiva. Las mujeres se venden porque los hombres las empujan a ello para satisfacer sus necesidades íntimas. Si la mujer tuviese su vida económica asegurada, la mayoría de las veces que se vende, se daría.
>
> Hay que tener también en cuenta el caso de muchas mujeres que, no obstante contar con una ocupación para vivir, acaban prostituyéndose. Sin duda porque esa actividad les es más fácil y menos penosa que su oficio o profesión habitual.
>
> La prostitución se acabaría poniendo en juego varios factores de difícil realización. Primero, modificando el matrimonio y llevándolo a cabo más tempranamente. Segundo, poniendo en práctica una libertad sexual amplia y juiciosa. Tercero, procurando a la mujer iguales medios de vida que al hombre.

> Y por último, educando moral y científicamente a la mujer y al hombre con miradas a construir una ética sexual nueva, en la cual el hombre no sea tan maligno para la mujer ni ésta tan estúpida para el hombre". [108]

7.6. Educació sexual

Ja hem destacat el paper pedagògic de la premsa cultural individualista. Les generacions de joves lectors anarquistes mostren un insaciable interès sobre aspectes relacionats amb la sexualitat. Senten la necessitat d'omplir els seus buits formatius. Emissors i receptors aspiren mútuament a donar i rebre una educació integral per uns canals alternatius als oficials, sense intermediaris ni censures, sense el control de l'església, l'estat o famílies condicionades per la tradició. La informació sobre sexualitat a la qual es podia accedir en aquest context era deficitària en qualitat i quantitat. El grau d'escolarització i alfabetització, tal com assenyalen els estudis de Pere Solà, no permetien assolir les condicions necessàries per obtenir coneixements òptims en aquesta matèria, i d'altra banda, l'ensenyament, s'havia convertit, al llarg de la Restauració i la dictadura, en un quasi monopoli d'unes ordres religioses obsessionades per demonitzar el sexe. Les classes populars urbanes no disposaven, tret de les iniciatives ja esmentades de l'Escola Moderna o experiències educatives afins[109], dels instruments necessaris per superar aquest desert formatiu. Únicament es podia comptar amb un conjunt de creences populars, solucions casolanes i coneixements empírics i rudimentaris sobre tècniques de control de natalitat. El sexe esdevenia un tabú del qual no se'n podia parlar obertament. En aquestes condicions, la relació sexual era voltada de perills; malalties venèries, embarassos no desitjats, avortaments induïts, o alta mortalitat entre dones gestants.

La informació sexual, objectiva, verídica i despullada de càrrega moralista havia anat esdevenint un anhel compartit entre sectors cada vegada més amplis d'una societat en procés d'urbanització i secularització. Entre els anarcoindividualistes, que feien de la cultura

---

[107] *Íbid*
[108] *Íbid*. p. 8
[109] Pere Solà, (1976); *Francesc Ferrer i Guàrdia i l'Escola Moderna.* Curial, Barcelona 1978. També DDAA; *Francesc Ferrer i Guàrdia i l'escola moderna*. Ateneu Enciclopèdic Popular. Barcelona 1991.

científico-laica una filosofia compartida, en què educació i alliberament constituïa una estreta associació, aquesta esdevenia una necessitat urgent. És per això, que l'anarquisme va ser el primer moviment polític preocupat de divulgar a gran escala els nous descobriments científics en el camp de la sexologia de les darreres dècades del segle XIX i primeres del XX..

Al llarg d'aquest capítol hem descrit breument els processos de penetració d'alguns corrents de pensament científic en aquest camp. Hem comentat les dificultats i recels amb què es van anar assumint les idees neomalthusianes i eugèniques. Les revistes, des del principi, esdevenien els instruments de difusió i educació necessaris per compensar aquest dèficit formatiu. Els contactes internacionals dels llibertaris -especialment amb una Tercera República francesa laïcitzada on aquestes informacions circulaven amb major fluïdesa o, en tot cas, eren l'origen directe d'aquests nous corrents filosòfico-científics- permetien afavorir la circulació d'idees i textos. *Generación Consciente, Ética, Estudios* o *Iniciales*, de la mateixa manera que vint anys abans *Salud y Fuerza*, servia als seus lectors per accedir a aquestes idees i coneixements. I aquestes informacions eren, en molts casos, l'origen dels segrests i sancions imposades per la censura, especialment al llarg de la dictadura primoriverista.[110]

Si bé la censura podia limitar la propaganda sobre aquests avenços en el camp de la sexualitat, l'obstacle més important, segons els individualistes, eren els prejudicis arrelats a les mentalitats. Per als editors de les revistes individualistes, moltes famílies, fins i tot afins a l'anarquisme, estaven massa marcades per la moral convencional i religiosa, i per tant no servien per excercir la funció educadora de la sexualitat que es podria exigir

> "-Los padres causan un gran daño no preocupándose de la educación sexual de sus hijos. Tan grande que llego a preguntarme, cuando sé del nacimiento de un ser, cuando en la casa de cualquiera llega esta ventura o este accidente, si son dignos los padres de tal acontecimiento.(...).
>
> -Si, los padres deben abrazar la idea de la educación sexual *necesaria* para sus hijos: una educación sana, lógica, y al mismo tiempo, *moral*, como todo lo que está de acuerdo con la naturaleza pura y si rodeos. (...)"[111]

La versió radicalitzada d'aquesta mateixa idea ens l'ofereix la prosa agressiva de Mariano Gallardo;

> "España es el país dónde más se está señoreando aún la barbarie sexual y católica.

---

[110] Per posar un exemple, Navarro, J. (1997) esmenta el cas de la censura imposada al Primer Curs Eugènic de Madrid de 1928 sobre el qual, la censura impideix d'esmentar. pp. 40-41

[111] Dorcy, Christian; "Ana Armandy nos habla de la educación sexual" *Iniciales* 1/5, agost 1929, p. 101.

> Aquí haya hipócritas a montones, tartufos a puñados. Los padres hacen cuanto pueden por que sus hijos no sepan nada sobre lo que ocuerre cuando una mujer y un hombre *duermen* juntos.
>
> Se muestran reservadísimos ante los niños cuando sobre el amor hablan o hacen. Creen que con callarse ellos, los niños no sabrán nada relativo al fisiologismo de los sexos. (…)
>
> "En cuanto al hipócrita silencio -dice Marestán- que se guarda con el pueblos para que no conozca los medios de evitar la materndidad, declaramos que, como eficacia, tiene la misma que la ignorancia con qué se quiere tener a los niños de los secretos de la alcoba""[112]

Existeix, a més, la creença que aquesta ocultació d'informació, o en tot cas, la presència d'interferències morals sobre un fet considerat natural, seria una de les causes fonamentals de comportaments sexuals anòmals. Els eufemismes, el pudor a l'hora de tractar de temes relacionats amb la sexualitat desvetllarien sentiments desequilibradors de morbositat.

> "-La educación sexual es por tanto absolutamente necesaria. El hábito que hay que disimular a los niños ciertas funciones *naturales* desarrolla en ellos, por poco precoces e imaginativos que sean, un gusto perverso por las cosas malsanas, una curiosidad enfermiza, extravíos e inversiones(…)
>
> -La hipocresía engendra degenerados que se degeneran aun más al amparo de las leyes de esta vieja dama de mirada baja, con los mil velos que oculta sus placeres viciosos, con los numerososos perfumes esclavizantes de la podredumbre..."[113]

Les revistes properes a l'individualisme, prioritzaran l'aparició d'articles informatius sobre mitjans de contracepció, signats de manera majoritària per metges, i crearan un consultori mèdic, en què els lectors formularan consultes en matèria sexual de manera oberta. El millor exemple serà el protagonitzat pel sexòleg i lliurepensador Fèlix Martí Ibáñez, el qual, des de la revista *Estudios*, respondrà obertament totes les preguntes que els lectors li facin en matèria sexual a la seva secció fixa *Consultorio psíquico-sexual*. Les seves respostes, amb un llenguatge desprovist d'eufemismes, i el seu enfocament, obert i directe, en la direcció d'oblidar qualsevol prejudici, marcarà tot un estil innovador d'abordar la sexologia a Espanya[114]. Paral·lelament, tot i que a un nivell més modest, a la revista *Iniciales* apareixerà un consultori similar, encara que no exclusiu sobre aspectes relacionats amb la sexualitat. El doctor Honorio Giménez, l'encarregat de la secció, no farà contestes tan extenses i expressives com les del sexòleg català, ni la seva secció ocuparà tant d'espai, ni, tindrà tanta anomenada.

[112] Gallardo, Mariano; "La sexualidad de los niños". *Iniciales* 7/7, juliol 1935, p. 12
[113] Dorcy, Christian; "Ana Armandy nos habla de la educación sexual" *Iniciales* 1/5, agost 1929, p. 101
[114] Vidal (1975), pp.15-22. El llibre compta amb una recopilació de consultes sexuals aparegudes a la revista *Estudios*; Navarro, (1997) pp. 50-52.

En canvi, podem afirmar que el to general, el tipus de resposta, i sobretot els valors morals defensats a les contestes són equiparables a la línia de Martí Ibáñez, deshinibidora i natural.

8. ELS COMPLEMENTS TEÒRICS; ANNACIONALISME, ANTIMILITARISME I NATURISME

8.1. Elements satèl·lits en una filosofia de vida

Els diversos grups de tendència individualista, a banda del seu discurs específic, compartien altres elements teòrics, sovint exògens al cos teòric de l'anarquisme, encara que afins a la seva filosofia, i hi participaven activament en ells.

Aquest serà el cas del seu internacionalisme, en el sentit que es tracta d'eliminar les barreres nacionals i culturals i la creació d'una comunitat d'individus lliures i afins, més enllà de tota frontera política. Tal com hem anat comentant al llarg d'aquesta investigació, trobarem xarxes d'afinitat creades entre els diversos nuclis individualistes que mantenen com a nexe d'unió les redaccions de les revistes, la relació a distància mitjançant la correspondència o les visites i acolliments temporals de persones afins en la ideologia i llunyanes en la geografia. Això s'expressa sovint des de la pràctica i l'aprenentatge de les llengües planificades com l'esperanto o la seva variant simplificada, l'ido, que com veurem, serà una de les activitats importants entre grups com l'Ateneu Naturista Eclèctic i el seu òrgan, *Ètica*.

De la mateixa manera, i associat estretament amb el seu sentit internacionalista, alguns dels nuclis associats a les revistes participaran activament del moviment pacifista de l'època d'entreguerres i de l'antimilitarisme que, si bé ja és preexistent en el component ideològic de l'anarquisme, s'accentuarà a l'ombra de la gran guerra, i a mesura que s'incrementi el militarisme i la imminència d'un nou conflicte mundial al llarg de la dècada dels trenta.

Molts grups amb un fort component anarco-individualista tindran el seu origen en nuclis de naturistes, els quals passaran per un procés de diferenciació paulatina respecte de la resta d'heterogènies tendències del moviment associatiu. El naturisme, doncs, com a filosofia de vida i com a pràctica quotidiana restarà sovint associat als diversos nuclis d'afinitat i present, com veurem, en el seu discurs.

En tots tres casos; internacionalisme, antimilitarisme, naturisme, es tractarà de corrents, tendències i moviments preexistents i amb una llarga tradició anterior a la cronologia estudiada. L'anarquisme individualista, doncs, el que farà serà un procés d'adopció, adaptació i diferenciació d'aquestes idees. Seguint el principi individualista que les idees han de ser un instrument al servei a l'individu i no a l'inrevès, es tractarà d'apropiar-se d'elements ideològics de procedència diversa per utilitzar-los en benefici propi. Això explicarà, per exemple, que els individualistes mantinguin la seva identitat específica i diferenciada en la seva participació en

l'heterogeni univers dels moviments naturistes, sovint enfrontats directament a la resta de tendències, o que mantinguin una certa singularitat en el discurs antimilitarista.

Tot plegat, tot aquest component plural i divers representa una filosofia de vida que podríem considerar alternativa als cànons existents en la societat, una filosofia conformada a partir de referents alternatius als oficials, en una mena de cultura específica, diferenciada i pròpia[1].

L'individualisme, amb la seva càrrega iconoclasta, antiintel·lectual, antiteista, que carrega contra totes les idees o valors sacralitzats comporta, per tant, una filosofia de vida que podríem considerar de reacció enfront als déus sagrats de la societat capitalista. Contra la idea de nació, oposa el seu internacionalisme. Contra l'exaltació de l'autoritat encarnada en la institució militar, oposa el seu antimilitarisme. Contra el concepte de civilització industrial, oposa la seva visió naturista.

Així, l'annacionalisme, o la seva idea de superació del concepte de nació perseguirà emancipar l'individu de la comunitat cultural i/o administrativa a la qual ha estat adscrit, de manera arbitrària i obligatòria, mercè a l'esforç dels nacionalismes, una ideologia, en la seva opinió d'origen burgès i de conseqüències catastròfiques -conflictes bèl·lics, recerca d'espais ètnicament purs, repressió contra la dissidència,...- . En aquest sentit, l'anarquisme -no estrictament individualista- rebutjarà de forma clara el discurs nacionalista *per se*, encara que l'ombra de la guerra mundial, el detonant de la qual, a Sarajevo, va ser precisament un conflicte nacional, va pesar per accentuar l'antinacionalisme amb més força al llarg de les dècades dels vint i dels trenta. D'altra banda, la influència de l'individualisme francès va resultar molt important en aquest sentit. Armand, Ryner, o el neomalthusian Humbert van assistir molt de prop la febre patriotera de principis de segle, responsable, en part de la terrible guerra del 14.

En un àmbit més proper, les experiències del nacionalisme també van influir en l'actitud dels nuclis individualistes. Malgrat les reiterades desfetes colonials i la fallida política dels successius governs de la restauració, la retòrica patriotera espanyola no deixava de créixer, sobretot associada als sectors més reaccionaris de l'exèrcit. Lògicament el seu substrat internacionalista acumulava elements per refusar qualsevol indici de nacionalisme, ja fos nacional o perifèric.

[1] En aquest sentit resulten interessants els conceptes de cultura elaborats per Jacques Maurice; "Présentation. Un nouveau regard" a *Peuple, mouvement ouvrier, culture dans l'Espagne contemporaine. Cultures pupulaires, cultures ouvrières en Espagne de 1840 à 1936*. Presses Universitaires de Vincennes, Université Paris VIII, 1990 o Roger Chartier; *El Mundo como Representación. Historia Cultural: entre práctica y representación*. Gedisa. Barcelona 1992

D'altra banda, en el propi anarquisme ja existia un discurs antimilitarista, que a Espanya ja s'havia expressat des de diversos òrgans de propaganda. En aquest capítol ens dedicarem a descriure el contingut antimilitarista de les idees anarquistes, i com aquestes es veuen influenciades per l'ombra deixada per la Gran Guerra del 14, especialment a partir de la influència directa de l'individualisme francès.

A l'inici d'aquesta segona part dèiem que un dels principis individualistes era la reivindicació hedonista del plaer. La pràctica del naturisme, i un cert culte al cos expressat a partir del nudisme és una via per assolir l'harmonia corporal i espiritual de cada persona. L'impuls per satisfer els sentits, encara que sota una aparença d'equilibri i moderació faran del naturisme individualista una filosofia de vida particular, en què els elements naturistes estaran en funció de les necessitats físiques i intel·lectuals dels individualistes. Paral·lelament, aquestes pràctiques poden considerar-se com a rebuig a la societat industrial.

En la premsa analitzada existiran diferències en el tractament d'aquests temes. Pel que fa a l'annacionalisme, serà un dels temes amb menor espai dedicat. Bàsicament *Estudios* i La *Revista Blanca*, les de menor intensitat individualista, són les que més en parlaran. L'antimilitarisme i el pacifisme serà compartit per la totalitat de les revistes, tret de les que es publicaran al llarg de la guerra del 36, les quals, encara que reivindiquen la seva fidelitat als postulats pacifistes, assumeixen que l'esforç bèl·lic resulta necessari per a la pròpia supervivència. Pel que fa al naturisme, per a *La Revista Blanca* resultarà testimonial, perifèric i sotmès a l'ideal anarquista, en abstracte. En canvi, tant pel que fa a *Estudios*, com sobretot a *Ética* i *Iniciales*, el naturisme resultarà un dels seus senyals d'identitat. Pel que fa a la darrera, viurà, entre 1932 i 1934 una etapa caracteritzada per una defensa radical de la pràctica del nudisme.

8.2. Annacionalisme o superació de la nació

El terme que encapçala aquest apartat seria la traducció del mot de procedència esperantista *Sennaciismo*, utilitzat abastament en l'àmbit de les llengües internacionals. El terme serviria, en la definició proposada per Dolors Marín, per contraposar-lo a l'internacionalisme. L'Annacionalisme proposaria la desaparició de totes les nacions com a unitats sobiranes, la utilització racional i comuna dels recursos naturals de les diferents regions i l'ús de l'esperanto com a llengua de comunicació i cultura[2].

Precisament l'antropòloga de la Universitat de Barcelona lliga estretament la dimensió anacionalista de l'anarquisme amb l'extensió i la pràctica de l'esperantisme. I en especial, la connexió dels grups individualistes amb la de la variant Ido de l'esperanto, fet que es pot seguir a partir de la relació de persones com Elizalde o revistes com *Ética* i *Iniciales* amb aquesta llengua artificial.

Marín, a la seva tesi doctoral hi dedica un capítol sencer a analitzar la incidència de les llengües artificials planificades en l'univers anarquista. Ja la Internacional va veure la necessitat d'utilitzar l'esperanto com a llengua de relació i comunicació internacional, de manera que des de la fi del segle XIX hi havia una important connexió entre diversos grups esperantistes amb l'anarquisme. Per posar un exemple, el diari confederal Acción Social Obrera, editat des de Sant Feliu de Guíxols, comptava amb una secció en la qual es podia seguir un curs d'Esperanto a distància. No únicament els diaris i revistes servien per difondre aquesta llengua internacional. Des de molts anteneus llibertaris es podien seguir cursos presencials. De la mateixa manera, a la reunió fundacional de la FAI es va formular la recomanació que els militants aprenguessin l'esperanto[3].

Tanmateix, a aquesta llengua internacional creada pel Dr. Zamenhoff, li va sortir una competidora. El 1907 es donarà a conèixer l'Ido o esperanto reformat, una variant de l'esperanto creada per L. de Beaoufort i L. Coutourat, més propera a les llengües llatines, i amb unes regles més simplificades. L'Ido, que acabarà essent una opció minoritària entre els esperantistes i els mateixos anarquistes, en canvi, serà més difòs i practicat entre els sectors més individualistes, especialment pel que fa al cas espanyol. Això pot explicar-se per les estretes relacions entre l'ido i el principal nucli d'individualistes francesos, especialment per E. Armand. A Espanya, les primeres referències de l'Ido es trobaran a la revista *Tierra y Libertad*, cap a 1917-1918, introduït per J. Elizalde, el qual, com hem comentat, mitjançant el

[2] Marín, (1997), pp. 126-127
[3] Marín, (1995), pp. 312-334

seu Institut Filològic, associat a l'Ateneu Naturista Eclèctic, serà el seu principal difusor a España. També s'ensenyarà a l'Ateneu Llibertari de Sants, associat al nucli editor d'*Iniciales*. Malgrat que es produiran importants polèmiques entre defensors d'una i una altra variant de la llengua internacional, de vegades protagonitzades pel mateix Elizalde[4], normalment, Ido i Esperanto solien ser ensenyats de forma paral·lela als mateixos centres[5].

Per seguir aquesta connexió entre Ido i individualisme, Dolors Marín ens comenta la trajectòria de la revista idista *Libereso*, òrgan d'*Emancipata Stelo* (Estel Emancipador), grup, al seu torn, integrat a la Kosmopolita Uniono di Laboristi Idisti (Unió Cosmopolita de Treballadors Idistes), un grup anarquista amb un accent marcadament individualista que tractarà de fer de lligam i portaveu de diversos grups d'individualistes i individualitats aïllades, estesos per la geografia mundial. Mostra de la seva vocació internacional és la seva ubicació. La redacció tindrà la seva seu a Arnhem, Holanda, mentre que la seva administració serà a Viena. Entre els col·laboradors trobarem Malatesta, Paraf-Javal, Armand, Julio R. Barcos, A. Hamon, i amb textos de Tolstoi o Turguenev. Els seus continguts no diferiran gaire de les revistes individualistes espanyoles; Educació individual, divulgació de textos clàssics de l'anarquisme i individualisme, sexualitat, internacionalisme, pacifisme, i l'interès per posar a la pràctica quotidianament els valors anarquistes i individualistes, en nuclis al marge de la societat capitalista, tot enllaçant amb l'antiestatisme de l'individualisme nordamericà de Warren, Thoreau o Tucker[6].

Marín trobarà dades sobre intercanvis i suscripcions de la revista que permeten resseguir la seva influència entre diversos nuclis anarquistes espanyols. La major part es concentraran justament a les àrees en què l'individualisme s'implanta amb més força; el *Centro Mercantil* de Huelva, o les revistes *Realidad*, de València, *Cultura Obrera*, de Ciutat de Mallorca, *La Revista Blanca*, a Barcelona, o *Via Libre*, una revista redactada per J. Elizalde al barceloní barri de Sarrià[7].

El moviment idista a Espanya s'articularà a partir d'una revista, *Ad-avane*. Anunciada a finals de 1926 i amb el seu primer número el gener de 1927, *La Revista Blanca* se'n farà ressò de la seva aparició i dels fulletons de propaganda, especialment d'inspiració naturista. De la

[4] Des de *La Revista Blanca*, que es va fer ressò de la implantació de l'Ido entre bona part dels sectors anarquistes més individualistes, es va iniciar una polèmica entre defensors i detractors d'aquesta variant. El mateix Elizalde hi intervé; Elizalde, J. ; "Rivalidades lingüístiques no. ¡Progreso y evolución, eso sí!" *La Revista Blanca*, 80, setembre 1926, sup. La mateixa redacció de la revista, que no intervindrà directament en la polèmica, donarà informació sobre la celebració de cursos de la *Sociedad Idista Española*, tant per correspondència, com presencials als barris de Sants, a Barcelona i La Bordeta, a l'Hospitalet.
[5] Marín (1995), pp. 312-334
[6] *Íbid*, pp. 336-338
[7] *Íbid*. p. 346

mateixa manera que *Libereso* s'editava des de dos llocs diferents, *Ad-avane* es publicarà des de l'eix València - Barcelona, amb l'administració a la primera ciutat, i la redacció, amb seu a la segona. *Ad-avane*, l'ànima de la qual serà J. Elizalde serà una revista purament idista, sense connotacions socials ni polítiques. D'això ja s'encarregava *Ética*, que comptava amb redactors comuns. El nucli al voltant d'aquesta revista s'acabarà transformant posteriorment en la Sociedad Idista Española, amb grups únicament a Catalunya; Sants, Collblanc, La Torrassa, Gironella, Sabadell i Canet de Mar. El 1929 desapareixerà aquesta revista -en realitat uns fulls cicloscil·lats- per integrar-se a la revista *Acción Cultural*, de Sabadell.

L'Ido, o la pràctica de les llengües internacionals responia, com hem expressat a l'inici d'aquest apartat, a una determinada filosofia, la de l'annacionalisme. El contingut d'aquesta idea és sempre latent en el seu discurs, en canvi, poques vegades és abordat directament. Sovint se'n parla implícitament, especialment quan es fa referència al pacifisme i l'antimilitarisme. J. Elizalde traduirà i difondrà a *La Revista Blanca* la filosofia política de Paul Bergeron, expressat en el projecte individualista d'una República Supranacional.

Elizalde se'n farà ressó de la idea de Bergeron, el qual, el 1923 pretén crear una entitat política aestatal entre individus lliures, com a alternativa a l'organització política coetània, basada en estats-nació que competeixen constantment entre ells. La República Supranacional;

> "Es la Unión mundial de individuos contra las tiranías nacidas de la ficción de los intereses nacionales[8]"

És a dir, l'autor el que pretèn és construir una unió d'individus de tots els orígens i nacionalitats en una comunitat supranacional i metapolítica, una entitat que permeti superar la idea que un individu pertany a una determinada nacionalitat, i que per aquest motiu, aquest pot ser sacrificat en nom d'uns interesos aliens a ell mateix. Bergeron parteix de la base stirneriana que tota nació resulta un concepte abstracte, absolut, que utilitza els individus en benefici propi o d'altres. I aquesta pot tenir lloc per la facilitat de manipular els sentiments dels individus en un context de confusió entre els interesos comuns -entesos com a la suma dels interesos individuals- dels col·lectius -o nacionals-. En altres paraules, que el discurs patriòtic i nacionalista és un instrument al servei del poder, que permet utilitzar psicològicament les persones per aconseguir uns objectius purament materials. La vivència de l'aquelarre nacionalista arran de la Primera Guerra Mundial pesava sobre moltes consciències

[8] Bergeron, Paul; "La República Supranacional" *La Revista Blanca*, 86, desembre 1926, p. 434. (Trad. Elizalde)

i sorgia la necessitat de superar les velles identificacions culturals o ètniques que havien esdevingut el detonant d'un sagnant conflicte.

Bergeron, amb la seva iniciativa proposa, en canvi, construir una alternativa al sistema d'estats-nació. Una entitat supranacional de caire espiritual, o el que amb un llenguatge actual podríem qualificar, d'un país virtual, amb unes regles del joc del tot diferents a les de la geopolítica del moment. Seria una Unió moral, apolítica i antipolítica. Moral en tant que es busca un sentit de fraternitat entre la comunitat voluntària que genera. Apolítica en el sentit que, a diferència dels estats, no té un poder efectiu, més enllà d'unes regles del joc com a referència. Antipolítica perquè tampoc pretén materialitzar-se com a una entitat política efectiva, ni aspira a governar, sinó que es tracta, bàsicament de propiciar una actitud, un estat d'opinió que permeti superar la idea de nació, o la idea de pertinença a una comunitat abstracta.

Els objectius d'aquesta filosofia seria precisament la desnacionalització dels modes de pensar i d'expressar-se. Mostra d'això és que els seus membres eviten utilitzar termes com ara francès, italià o espanyol i són més partidaris d'identificar l'origen de cada individu per les seves qualitats familiars o locals. També propugnen no col·laborar, en la mesura del possible amb aquells governs que vagin en contra d'aquesta filosofia fraternal. D'altra banda, els membres d'aquesta república virtual són dispersos per la geografia mundial, no estan lligats a un territori determinat, sinó que busquen crear un sentit de fraternitat i comunitat a partir de la voluntarietat, de la comunió, més enllà de tota frontera. Abans que tot, és l'individu *per se*, i no les seves circumstàncies (origen, nacionalitat, residència) el que realment importa. Bergeron basa precisament la seva estratègia en la dispersió. Creu que, donada la superioritat moral d'aquesta idea, a mesura que s'afegeixi gent al projecte es podrà aconseguir el suport de l'opinió pública i prou força per materialitzar-la, o almenys, poder posar en evidència el model basat en l'estat nació.

Així seria possible emancipar l'individu de la política i dels seus terribles efectes en forma de guerres, imperialisme o competència pels recursos econòmics. En casos així, els individus són subjectes passius que, o bé pateixen directament els efectes negatius d'aquests conflictes, o bé són utilitzats i manipulats, en nom de la pàtria i la nació, en contra d'altres. En aquest sentit, la filosofia de creació d'una República Supranacional permetria a cada persona posar la seva vida i les seves llibertats per sobre de qualsevol decisió d'autoritats i col·lectivitats polítiques.

La seva estructura no deixa de recordar als grups de lliurepensadors massònics, amb la seva idea de fraternitat, de rebuig a les imposicions d'instàncies polítiques superiors, de

dispersió i col·laboració dels seus membres, més enllà de les distàncies que els puguin separar. D'altra banda és clara la seva vocació individualista, de voler situar-se al marge de conceptes abstractes com el de nació, i que, en tot cas, tot ha de supeditar-se a la voluntat i la necessitat de l'individu.

> "Mañana, cuando habrá agrupado a individuos de todos los orígenes y de todas las nacionalidades en una Comunidad Supranacional y Metapolítica, traerá como consecuencia la abolición definitiva, irremediable de todas las tiranías nacionales nacidas de la confusión maquiavélicamente mantenida entre los intereses *comunes*, reales, concretos, combinación de intereses individuales - y de los intereses *colectivos*, nefastos vestigios de la superstición y de la metafísica. (...)
>
> La "República Supranacional" es, pues, una *Unión* puramente moral y espiritual, apolítica, antipolítica (...) preconizamos, para la pacificación del mundo, la desnacionalización de los modos de pensar y de expresarse (...) así como (...) identificar el origen de los hombres por sus cualidades familiares y locales, mejor que por su nacionalidad (...) como organización está regida por un Acta Constitutiva, simple, precisa, que consta solamente de algunos artículos. Y para entrar a formar parte de la misma basta firmar la "Profesión de Fe supranacional" que se expresa en los términos siguientes; (...)
>
> (...) No concederé ninguna importancia a mi *nacionalidad*, a mis *orígenes* de tal o cual región, a mi *nacimiento* en tal pueblo o ciudad (...)
>
> Si la autoridad nacional, ya llámese Rey, Parlamento o Soviet, en nombre de la ficción de los intereses nacionales, arranca a mis hijos de su paz y de sus trabajos para ir a recibir a esparcir el dolor y la muerte entre los hombres de otras naciones (...) Si me abruma y abruma también a mis connacionales con obligaciones y cargas bajo falaces pretextos de asegurar nuestra grandeza y prosperidad comunes, puedo inclinarme ante el poder brutal que ostenta, pero, en mi corazón, me obliga a maldecirlas
>
> La maldigo con tanta más fuerza cuanto que hipócritamente especula, con la voluntaria confusión entre el espíritu nacional y la presunción en mi de un sentimiento patriótico, que no podría, en todo caso, ser causado más que por mi legítimo apego a mi lenguaje, a mis orígenes, a mi nacimiento, a mis residencias. (...)
>
> Las revoluciones pasadas han querido libertar al hombre de las tiranías de la tradición. Pero no le han emancipado de las de la política, y en particular de las de la política nacional o internacional. Esta es la pacífica revolución que aconsejamos a todos preparen
>
> Frente a estas coluntades ciegas o malas, la "República Supranacional" se esfuerza en llamar a la Humanidad cnosciente, para que tome, con voto unánimemente concertado, la palabra (...) con los fines de proclamar el derecho absoluto para todo individuo de poner su vida y sus libertades esenciales por encima de todas las decisiones de las autoridades y colectividades políticas"[9]

Posteriorment, el mateix autor, en una nova col·laboració critica les diverses modalitats polítiques proposades per organitzar políticament les realitats nacionals;

federalisme, regionalisme, internacionalisme (entès com a Societat de Nacions) i reaferma la seva vocació individualista. Nega la validesa de cap institució estatal que aplegui una determinada comunitat perquè, des d'una òptica stirneriana, res no pot restar per sobre de la unitat bàsica de tota societat; l'individu. Bergeron pot entendre que el sentiment nacional és una realitat, encara que sigui un fet pertanyent a l'esfera de la subjectivitat. No obstant això, no existeix cap justificació perquè una entitat política s'apropiï d'aquesta comunió de sentiments per decidir pel conjunt d'individus que la conformen. En resum; individus i fronteres esdevenen fets incompatibles.

La idea de fons és que l'individu no pertany a la nació. En tot cas, és la nació la que pertany a l'individu. Per tant, la sobirania nacional no pot de cap manera limitar la sobirania individual. Hi ha el dret a viure al marge d'una jurisdicció estatal, a interactuar i relacionar-se lliurement, sense interferències d'un estat, amb dret d'entrar i sortir en qualitat d'individu.

> "Verdaderamente, no hay más que una relidad: el individuo. Es preciso que el individuo conozca al individuo, es preciso que se aprecie como individuo, y no como una unidad de tal región, nación o pueblo. Y queremos eso en la República Supranacional. (...)
>
> En un cuadro supranacional tal, cada región podrá reclamar su autonmía, cada nación o región podrá libremente confederarse, sin impedimento de cualquiera que sea. Concebidos diferentemente, federalismo y regionalismo y aun paz, nos parecen como un engaño, e inaplicables. Hemos dicho: en frente de los Estados o federaciones de Estados, en tanto que perdurarán ésos". En efecto, no los creamos eternos y muy bien concebimos un mundo -el mundo supranacional -en el cual se agruparán los individuos, sin tutela de Estados o semejantes organismos, en unas asociaciones internacionales múltiples, o por mejor decir, universales, para la produccion y el cambio de los productos útiles a la vida del cuerpo y del alma -como en unas múltiples asociaciones limitadas, regionales o locales, por afinidades culturales o de otra manera, -sin cuidado ninguno de las fronteras políticas que no quedarán sino en el estado de lejano recuerdo[10]".

[9] *Íbid*, pp. 434-436

8.3. El discurs antimilitarista com a insubmissió individual.

És ben coneguda la presència constant d'un discurs pacifista i antimilitarista en el sí de l'anarquisme. Resulta totalment coherent amb el seu sentit internacionalista expressat anteriorment, i amb el component marcadament moral de la seva ideologia. Les guerres i els exèrcits són rebujables en sí mateixos, i la seva existència resulta negativa *per se*. L'exèrcit, a més, és concebut com a una institució que monopolitza la violència de l'estat contra els seus ciutadans i que serveix d'element repressor de les classes dominants contra el proletariat.

Des del punt de vista de la filosofia individualista, de la mateixa manera que nació, pàtria o estat són categories absolutes que busquen el sotmetiment de cada ciutadà, l'exèrcit és una institució que nega la sobirania individual. Per tant, els individualistes han d'oposar-s'hi de la manera més rotunda. Les guerres, per tant, són processos de destrucció pels quals els individus, amb la seva personalitat anul·lada pel militarisme, són manipulats en nom d'abstraccions com Déu, la pàtria o l'honor, en benefici dels poderosos.

Davant d'això, les respostes més idònies a aquesta institució i a aquestes situacions d'alienació col·lectiva són l'objecció, la insubmissió o la deserció, respostes seguides pel principal referent francès dels individualistes espanyols, E. Armand, o d'altres anarquistes també propers a aquests cercles com Eugène. Humbert, durant la Primera Guerra Mundial.

Aquestes actituds de resistència al reclutament forçós i al servei militar resultarà freqüent entre els anarquistes espanyols. Això propicia una important mobilitat dels insubmissos a l'excèrcit que, perseguits per la jurisdicció militar, cercaran refugi a França o Llatinoamèrica, i farà més estrets els lligams entre aquests àmbits geogràfics.

D'altra banda, a la cronologia estudiada, en ple període d'entreguerres, trobarem una important presència i articulació del moviment pacifista i internacionalista, el qual tractarà per tots els mitjans evitar que es repeteixi una tragèdia de les dimensions de la guerra de 1914 - 1918. El moviment anarquista en general, i bona part dels seus medis més individualistes col·laboraran i participaran de les seves idees i activitats. Una bona part de la literatura política antimilitarista serà editada o distribuïda des de revistes com *Estudios* o *Iniciales*, i escriptors coneguts per la seva oposició a la guerra, bona part d'ells ex-combatents de la Gran Guerra com Stephan Zweig, Erich Maria Remarque, Romain Rolland o Henry Barbusse, seran llegits abastament a les biblioteques dels ateneus llibertaris i gaudiran d'una bona imatge des dels medis anarcoindividualistes.

---

[10] Bergeron, Paul; "Pan-Europa, Federalismo, Regonalismo, República supra-nacional" *La Revista Blanca*, 89, febrer 1927, pp. 536-538

Malgrat aquesta important presència del pacifisme i antimilitarisme en el discurs de l'anarquisme espanyol resulta difícil trobar investigacions que se centrin en aquesta qüestió. Fora del tractament secundari donat per Lily Litvak[11] en la seva investigació sobre l'estètica anarquista o d'algunes pàgines que hi dedica Álvarez Junco[12], el tema ha estat investigat específicament per Rafael Núñez Florencio[13] a principis de la dècada dels noranta. Més recentment, les investigacions ja esmentades d'Eduard Masjuan i de Javier Navarro han analitzat les relacions del neomalthusianisme ibèric amb el moviment pacifista i el tractament donat a la pau i al militarisme des de la revista *Estudios*, respectivament[14].

Núñez Florencio analitza el contingut del discurs antimilitarista present a l'anarquisme espanyol i tracta de seguir la seva trajectòria històrica. Reconeix que aquest és un component important dins la ideologia anarquista, i que s'acomodarà a les circumstàncies històriques que viurà, amb episodis anteriors d'oposició a les quintes, a les guerres colonials, o a les influents idees militaristes del moment.

L'exèrcit, representant màxim dels valors militars, i executor de la violència de l'estat serà un dels principals objectes de les crítiques llibertàries. Esdevindrà una de les institucions bàsiques de l'estat i executarà, amb violència, la seva autoritat i el seu concepte d'ordre. Aquesta crítica serà triple. Contra la seva missió, és a dir, la guerra i la repressió; contra el seu sentit, és a dir, com a expressió de la violència institucionalitzada; i contra el seu funcionament.[15] De totes aquestes crítiques, aquesta darrera serà la més accentuada. El funcionament de la institució pressuposa la disciplina, que en termes anarcoindividualistes serà equivalent a l'anul·lació de l'individu, a la seva despersonalització. En altres paraules, a la renúncia a la sobirania individual. D'altra banda, els anarquistes tracten de posar en evidència la falsedat i mixtificació dels seus valors com l'honor, el valor, l'heroïcitat, o altres idees absolutes que amaguen la manipulació dels sentiments dels soldats, i la justificació dels privilegis dels oficials. Precisament els militars professionals seran particular diana de les seves crítiques. Seran presentats com a elements paràsits de la societat que en realitat no seran més que servidors dels interesos de les de les classes poderoses[16].

La connexió automàtica entre anarquisme i antimilitarisme, ja assenyalada per Malatesta, s'instituonalitza al Congrés Antimilitarista d'Amsterdam, el 1904, amb una segona

[11] Litvak, (1988)
[12] Álvarez Junco, (1976), pp. 247-271
[13] Núñez Florencio, Rafael; "Patria y ejército desde la ideología anarquista" Hispania LI/2, 178, 1991, pp. 589-643
[14] Masjuan, (2000) pp. 309-315 i Navarro, J. (1997) pp.188-195
[15] Núñez Florencio, (1991), p. 593
[16] *Íbid*, p. 594

edició el 1907. Serà en aquestes trobades internacionals, a les quals assisteix Pedro Vallina com a representant espanyol, on es fixaran els continguts discursius de l'anarquisme respecte del fenomen de la guerra, i les estratègies per evitar-la.

Anteriorment, el 1893, apareixerà una obra que influirà poderosament en el discurs antimilitarista de l'anarquisme. *La Psicologia del militar professional*, d'A. Hamon[17], publicada a Bèlgica per la pressió de la censura francesa, causarà un gran impacte en el sí de l'anarquisme, el qual adoptarà bona part de les seves argumentacions. Núñez Florencio sintetitza a la seva investigació, el contingut d'aquesta obra, que tindrà la virtut de mostrar, per primera vegada fenòmens externs a la pròpia guerra, encara que formant part inherent al propi fenomen bèl·lic, com ara l'horror posterior als combats.

Per a Hamon, a diferència de la tradició rousseauniana sobre la condició humana, inherent a l'anarquisme, la guerra es deu a la pervivència de l'ancestral instint de violència i destrucció[18]. El progrés com a motor de la història no millora en absolut aquesta tendència, sinó que més aviat la perfecciona. I fruit d'això són els exèrcits, institucions en què aquesta violència, èticament reprobable i legalment intolerable, constitueix la seva raó de ser. Els militars resten invulnerables respecte de la justícia i viuen en un marc d'anestèsia moral, dos fets que potencien encara més el conflicte bèl·lic. Qui participa, voluntàriament o no, a la guerra, veu destruïda la seva individualitat per convertir-se en una màquina de matar. I a aquest estat s'arriba, ja per una naturalesa predisposada a la brutalitat, ja sigui per la creença en uns valors falsos com l'honor o el valor, que tenen la seva arrel en l'exaltació, fins a les darreres conseqüències, del concepte d'autoritat i l'excercici del seu abús. Precisament, entre els militars, que viuen en un món regit per una lògica peculiar, separada de la resta de la societat, aquesta autoritat s'excerceix particularment contra els seus subordinats, els soldats, considerats com a una propietat dels oficials. La violència i la humiliació que s'excerceix contra l'immediatament inferior a l'escalafó, es va multiplicant a mesura que va descendint a l'escala, fins que és el soldat qui la practica amb la major virulència contra els civils.

Tanmateix, la base de la desqualificació antimilitarista de Hamon és la idea que en el fons, els militars són uns funcionaris més al servei de l'estat. Uns funcionaris una mica especials, amb un salari regular i uns uniformes que tenen l'objectiu principal de poder exaltar la seva vanitat. Uns funcionaris, tanmateix, que actuen al marge de la legalitat, i de fet, contra

[17] La seva *Psychologie de de l'anarchiste-socialiste* va tenir una crítica a *Ciencia Social*, cap a finals del segle XIX per part de P. Coromines, comentada per Àngel Duarte, *Pere Coromines: del republicanisme als cerlces llibertaris (1888-1896)*, p. 118. També pp. 130-131 pel que fa a *Patrie et Internationalisme*. És a dir, que hi havia entrades prèvies, la qual cosa ve a demostrar, d'una banda la relació de la ideologia present a l'obra de Hamon amb els anarquistes, i el coneixement d'aquest a Espanya, encara que potser només de manera indirecta

tota noció de dret i de llei, ja que la seva funció principal consisteix en trepitjar els drets aliens[19].

Fora de Hamon, que ofereix un discurs força elaborat, Núñez Florencio considera que, globalment, l'antimilitarisme anarquista va resultar, en línies generals, de contingut abstracte i d'actuació ineficaç. Si bé tot el pacifisme és antimilitarista, no tot l'antimilitarisme va resultar sempre pacifista. Alguns grups, especialment coetanis a la difusió de *La psicología del militar professional* consideraven que la violència, com a mal menor, podia estar justificada perquè la pau, una fi legítima, no sempre garanteix justícia. De fet, la societat capitalista era percebuda com a intrínsecament violenta per la seva capacitat d'opressió. És a dir, en una revolució per assolir un ordre considerat com a més just, podia ser legitimat l'ús de mitjans violents.

En aquest sentit, la convulsa dècada dels noranta, del segle XIX i la primera del XX ofereix un complex panorama en què es barregen una influència pacifista provinent d'una filosofia tolstoïana i anarquista cristiana, amb les idees d'inspiració nietzcheana de la *Propaganda pel fet*, és a dir, la justificació de la violència com a instrument de resistència contra l'opressió política i econòmica, difòs des de revistes com *El Rebelde*, de Madrid, y *El Productor Literario*, de Barcelona, o *El Eco de Ravachol*, de Sabadell, en referència a l'onada de violència nihilista protagonitzada per un individu aïllat, a cavall entre la delinqüència comuna i la reivindicació política. Serà aquesta l'època, com hem vingut explicant en capítols anteriors, quan l'obra d'Stirner començarà a ser redescoberta i a veure les seves primeres traduccions i reedicions[20].

És en aquest context complex en què es comença a elaborar un discurs antimilitarista de manera més sistemàtica. Núñez Florencio considera que aquesta propaganda es basarà en models importats de França, a partir de revistes específiques com *Le Conscrit* o *Le Pioupiou de l'Yonne*. A partir de narracions literàries, manifests o articles de fons, es reivindica la dissolució de tots els excèrcits, o la deserció massiva de tots els reclutes forçosos. Tot plegat, com considera aquest historiador, s'evidencia una certa ingenuïtat i manca de reflexió, i que per tant, mostrarà la seva ineficàcia en el moment en què, com el 1914, sigui necessària una acció decidida[21].

Un altre dels instruments que es tracten de generar per eliminar les guerres i els exèrcits serà una associació antimilitarista d'abast mundial. El 1904, a Amsterdamm es crearà l'Associació Internacional Antimilitarista, (AIA) que funcionarà com a una coordinadora de

[18] *Íbid*, p.617
[19] *Íbid*, pp. 617-618
[20] *Íbid*, pp. 629 i ss.
[21] *Íbid*, p. 633

diversos grups majoritàriament europeus, amb propostes, debats i resolucions de difícil compliment. Aviat es generarà tensió entre dues tendències que aviat apareixeran en el seu sí. D'una banda, trobarem els partidaris de crear una AIA que aplegui els antimilitaristes en tota la seva pluralitat, amb la inclusió d'anarquistes cristians, tolstoïans o grups pertanyents a un ampli ventall polític, o a aquels que pretendran que l'associació esdevingui un instrument exclusivament anarquista, i amb un protagonisme dels llibertaris francesos, com Tailhade, Malato, o Janvion. En aquest primer congrés, la delegació espanyola, com hem comentat, serà a càrrec de Pedro Vallina, en representació de la *Lliga de Regeneració Humana*, és a dir, del nucli neomalthusià al voltant de Ferrer i Guàrdia o Luis Bulffi i *Salud y Fuerza*.[22]

Precisament els neomalthusians, que tindran un gran pes en el moviment antimilitarista, expressaran un pensament social-darwinista segons el qual, l'aplicació estricta de les tesis neomalthusianes podrien acabar amb les guerres i el militarisme. No oblidem que una de les principals motivacions per restringir els naixements és per tal d'evitar que el proletariat deixés de suministrar *carn de canó* per als excèrcits, idea abastament reiterada a l'opuscle de Bulffi *Huelga de Vientres*. El primer president de l'Ateneu Enciclopèdic Popular, ja el 1905 pronuncia una conferència amb el significatiu títol; *Antimilitarismo práctico por la prudencia sexual*[23].

Tres anys després, el 1907 es torna a celebrar, a la mateixa ciutat, un segon congrés de l'AIA. Els participants, més pressionats per l'accentuació del militarisme que amenaça amb la imminència d'un conflicte continental, se centren més en buscar respostes a la qüestió, què fer en cas de guerra? La major part de delegats coincideixen en què en una circumstància així el què cal és negar-se a participar i a desobeir els governs que la declarin. Tot plegat, i com es va poder manifestar ja en episodis anteriors a 1914, com la guerra colonial al Marroc que va generar la Setmana Tràgica de Barcelona de 1909, o altres menors, aquestes resolucions es van caracteritzar per una absència de realisme, i una manca d'anàlisi profund en el comportament dels afectats. Com es va comprovar a la bogeria d'agost de 1914, va pesar més la pertinença a una nació-estat que el sentiment internacionalista de les classes populars.

Fora dels resultats, dues de les respostes oferides des del congrés resulten interessants. La primera, d'A. Hamon, autor de *La Psicologia del militar professional*, des d'un punt de vista que recorda els principis stirnerians, considera que cal generar un conjunt de mesures socials encaminades a actuar sobre la societat civil per precipitar un canvi de mentalitat, una revolució en la forma de pensar que garanteixi un canvi en la forma d'actuar, a la vegada que

[22] Masjuan, (2000), pp. 309-311
[23] Dictada a la *Federació de les Arts Metal·lúrgiques* de Barcelona, segons explica Masjuan, E. (2000), pp. 310.

propiciar una reacció contra els valors absoluts i glorificats d'honor i sacrifici, propis de l'àmbit militar, tot plegat en un context en què els militars siguin sotmesos a les lleis civils, sense distincions ni privilegis[24]. La segona, provinent del neomalthusianisme, serà la proposada pel Dr. J. Rutgers, delegat holandès de la Lliga per a la Regeneració Humana, el qual serà l'autor de *Las Guerras y la densidad de población*, llibre traduït per l'anarquista català Josep Prat i publicat en la seva versió espanyola per la biblioteca de *Salud y Fuerza*. En aquest llibre, Rutgers associarà l'origen de les guerres al desequilibri entre població i subsistències i recursos naturals. Per tant, la solució és òbvia. Només un control demogràfic estricte garanteix la pau com a estat natural de les societats[25].

El cert és que, malgrat l'existència d'un antimilitarisme internacionalment organitzat, malgrat les crides a la revolució proletària, tots aquests anhels van escenificar el seu fracàs el 1914. Només uns pocs van realment desertar, entre ells alguns pocs individualistes com E. Armand o neomalthusians com Eugène Humbert. Potser per això només ells van adquirir legitimitat com a pacifistes i antimilitaristes. Només anarquistes com ells, malgrat representar una minoria, van restar com a referents llibertaris en el camp de l'antimilitarisme.

Posteriorment a 1918, any d'acabament de la Gran Guerra, les revistes analitzades van mostrar sempre un posicionament combatiu contra la guerra i en favor de la pau. L'ombra de la Gran Guerra i els seus horrors planava poderosament sobre Europa. L'anarquisme espanyol, malgrat la neutralitat mantinguda durant el conflicte, no es podia sostreure a aquesta actitud, i això es traduirà, a banda de les continuades referències a la guerra que havia d'acabar amb totes les guerres, en un esforç de conscienciació contra els conflictes bèl·lics i els exèrcits.

La conjuntura històrica i geopolítica farà que aquest esforç es vagi accentuant a partir de la dècada dels trenta, en un moment en què a bona part d'Europa s'inicia un procés de rearmament i d'increment de les tensions internacionals. A mesura que la situació es vagi complicant, especialment des que Hitler és elegit canceller a Alemanya, el 1933, la idea de la imminència d'un nou conflicte d'abast mundial, de característiques encara més terribles que l'anterior, comença a ser omnipresent a les planes de *Estudios*, *Iniciales* o *La Revista Blanca*.[26]

[24] Núñez Florencio, (1991), p. 638
[25] Masjuan, (2000), p. 312
[26] Articles com Deulander; "Documentos para la historia de la guerra futura", a *La Revista Blanca*, n. 235, 1933, pp. 602-604

Davant d'aquestes circumstàncies, aquestes revistes apostaran per defensar la legitimitat de l'objecció de consciència[27] o un procés efectiu del que seria l'educació per la pau[28]. Les seves planes s'obrien per col·laborar amb totes aquelles associacions que compartien aquestes preocupacions, i es tractava de publicar totes aquelles col·laboracions que anessin en aquest sentit de recerca de la pau mundial. No resulta, doncs, inhabitual trobar articles de personatges destacats pel seu perfil pacifista com el cas d'Albert Einstein, a la revista *Estudios*[29] o la publicitat sobre entitats com l'Associació Biocòsmica, una agrupació de sabis, pensadors i científics que des d'un esperit fraternal i místic propugnaria l'ecologisme, el vegetarianisme, i evidentment, el pacifisme[30].

Un dels principals generadors de discurs antimilitarista al llarg de la dècada dels vint i dels trenta serà l'anarquista romanès Eugen Relgis, que representarà el pacifisme internacional seguidor de les idees de l'escriptor francès Romain Rolland. El seu contingut, girarà a l'entorn de quatre eixos principals. En primer lloc, i en un sentit pedagògic, Relgis considera que un dels objectius primordials en la humanitat és desenvolupar un sentiment fraternal de pertinença a la mateixa espècie, més enllà de les fronteres, de les adscripcions nacionals, regionals, culturals o de classe. Aquests agrupaments són responsables de les guerres, i per tant, cal desdibuixar-los. En segon lloc, cal generar una cultura de respecte a la diversitat i pluralitat d'opinions, allunyada de l'estètica i la pràctica totalitàries en les societats occidentals del moment. En tercer lloc, expressa una preferència per l'evolució civilitzadora respecte a la revolució armada; transformacions progressives, quotidianes i pacífiques enfront a virulència dels canvis sobtats de tot procés revolucionari. Finalment, el quart argument criticaria el desfasament entre progressos tècnics imparables i l'absència de progrés moral interior dels individus[31].

> "Nunca el *temor* a la guerra ha sido más tenaz que en los diez años transcurridos desde la guerra europea. (...) Lo que hay que denunciar inexorablemente es el armamento febril que continúa sin interrupción en todos los Estados (...) A la hora presente, la revolución se sirve de las mismas armas que la reacción. La guerra entre las clases viene a ser idéntica, desde los puntos de vista de método y efectos, a la guerra entre Estados (...)

[27] La revista *Iniciales*, al llarg de 1933 iniciarà una campanya de seguiment d'un objector belga, jutjat per les autoritats militars d'aquell país.
[28] Navarro, (1997), p. 190
[29] *Íbid*, p. 191
[30] Introduïda per Maria Lacerda de Moura a les pàgines d'*Estudios. Íbid*.
[31] *Íbid*, pp. 193-194

> Existe, sin embargo, un pacifismo libre que toma su origen en la naturaleza pacífica y solidarista de la humanidad. Un pacifismo que ha florecido en la ciencia, en la religión, en la ética y en el arte. (...) Yo resumo las dos fórmulas de la paz verdadera
>
> *La libre concurrencia de las individualidades creadoras;*
>
> *La humanización del hombre por medio de la solidaridad técnica y económica, así como por la cultura previamente purificada de la lepra política de las minorías opresivas y puesta a la disposición de todos por intermedio e los que son servidores de la Ciencia y del Espíritu (...)*
>
> Lo que ahora interesa ante tdo, es que el problema de la paz sea planteado en todos los países, por medio de una *acción* intensa para la paz entre las naciones, las razas y las categorías sociales. Lo que interesa, es que la práctica de la violencia desaparezca en las relaciones entre Estados, entre clases y entre individuos y que sea sustituída por la libertad y por el amor. Sólo estos últimos pueden hacer de la Justicia legal una Justicia humana... Que la Tiranía cese en los sistemas de gonierno; que tengan fin la violación de las conciencias y la Mentira en la educación, la Intolerancia en materia de política y de religión, la Explotación del hombre en el trabajo profesional y familiar, todas las esclavitudes, todas las negaciones, de las cuales son culpables no solamente las minorías privilegiadas, sino también las mayorías que las toleran... El que trabaja por la paz, acrecienta su propia humanidad y es este el primer paso hacia el *perfeccionamiento de sí mismo*.
>
> El pacifismo activo tiene por punto de partida el individual, por la purificación voluntaria y lúcida, por la represión de los malos instintos y la denuncia de los errores colectivos, puede llegarse a realizar ese *pacifismo moral* que, en la vida social, se manifiesta por medio del esfuerzo creador y de la ayuda recíproca[32]". [Els ressaltats són originals]

Relgis realitzarà a més, una enquesta per la pau a destacades personalitats com el mateix Rolland, Henry Barbousse, H.G. Wells, Max Nettlau, Han Ryner, Upton Sinclair, Stephan Zweig, Rabindranath Tagore o Albert Einstein que tindrà el seu ressò a la premsa anarquista espanyola[33]. L'anarquista romanès tractava de buscar suports de prestigi a la causa de la pau.

Paral·lelament, des de revistes com *Estudios* es participa i s'informa de les activitats del moviment antimilitarista internacional, amb associacions com les *Llars Lliures Internacionals*, La *Lliga Internacional de Combatents per la Pau* o *la Lliga de Refractaris de*

[32] Relgis, Eugen; "Comentarios al margen de mi encuesta mundial: "Los caminos de la paz", a *La Revista Blanca*, n. 199, 1931, pp.193-197

[33] El seu traductor, Eloy Muñiz la comentarà a Eloy Muñiz,; "Una encuesta por la paz", a *La Revista Blanca*, n. 226, 1932, pp. 310-312

la Guerra[34], a banda d'intercanviar revistes i contactar amb les redaccions de revistes com l'argentina *Bandera Negra*[35].

L'esclat de la guerra civil, l'estiu de 1936 va obligar, com hem explicat en capítols anteriors, a variar alguns dels plantejaments inicials als anarquistes i individualistes. Revistes com *Al Margen* o la breu reaparició d'*Iniciales* l'abril - maig de 1937 així podrien recollir aquest canvi d'actitud. El director d'aquesta darrera publicació, León Dróvar, contesta a uns anarquistes holandesos que les circumstàncies excepcionals que envolten la guerra civil obliga a oblidar estratègies com la resistència passiva.

> "Algunos anarquistas holandeses ponen en cuestión si, en la lucha de España, no hubiese sido mejor que los antifascistas españoles hubiésemos opuesto una resistencia pasiva a las ambiciones de los militares sublevados contra la voluntad del pueblo ibérico que quiere ser más libre, en vez de la resistencia armada que se les hace (...)
>
> Nosotros, sintiendo profundamente el anarquismo y el naturismo, cultivamos la no-violencia (...) ; pero no hasta ofrecer la otra mejilla si podemos ofrecer los puños. Pues sabemos distinguir entre resistencia pasiva y resignación.
>
> Como individualistas que somos, nunca nos hemos sumado a movimientos violentos tendientes a imponer al pueblo español normas de vida contrarias a su sentir, con esporádicas revoluciones a fijados plazos, como si la mentalidad de un pueblo pudiera variarse por medio de una orden. Pero el caso actual es diferente; se trata de una guerra civil y de invasión, en la que con saña se nos ataca, y bien hemos de defendernos"[36]

En aquest context dramàtic imposat per la realitat bèl·lica, el mateix Armand, conegut pel seu refractarisme a les guerres i la violència, i pel seu escepticisme davant les transformacions propiciades al llarg de l'estiu del 36, va explicitar el seu suport a la causa de la revolució, a banda de les seves simpaties personals, a partir d'arguments que entrarien més en el que seria el pensament individualista nord-americà del dret a la legítima defensa, i d'altra banda, per la por a les conseqüències que podria suposar l'extensió de règims d'inspiració feixista a europa.

> ˢₚ"Lejos de mi suponer que en España se hace una revolución anarquista, a pesar de las realizaciones sindicalistas, más o menos matizadas de sindicalismo libertario en Cataluña, lo que

[34] *Íbid*.
[35] Revista antimilitarista argentina -uruguaiana publicada conjuntament des de Buenos Aires i Montevideo, des de 1930. Estava associada a l'Associació Internacional Antimilitarista. Exemplars a la BA
[36] Dróvar, León; "La no violencia y el caso español" *Iniciales*, n. 9/1, abril 1937, p. 16

verdaderamente se hace en España -me creo bien informado- es una guerra contra el fascismo español y el extranjero invasor, y nada más que esto (...)

No obstante, mi simpatía está al lado de los que combaten, se sacrifican, sufren y mueren combatiendo contra el nacionalismo europeo. Tengo horror a la guerra, al empleo de la violencia, al recurso de las armas, a la inmolación de la más simple de las existencias humanas. La fuerza bruta y el recurrir a los medios de destrucción me repugnan enormemente. Ver a un hombre o a una mujer con un uniforme me horripila. Pero a pesar de todo esto, como individualista anarquista, justifico como consecuencia, mi simpatía por quienes *resisten* en España a los asaltos de la bestia fascista.

1º. La tendencia individualista a la que pertenezco niega siempre la razón al agresor, al invasor, que le considera el enemigo número uno. La oposición, la resistencia al agresor es una de las bases constructivas de *nuestro* individualismo. Y tanto si las circunstancias la comportan *activa* o *pasiva*, *abierta* u *oculta*, la resistencia realza el *derecho de legítima defensa*, que consideramos como uno de los atributos esenciales de la unidad humana (...)

2º. He declarado siempre, respecto al advenimiento de la "sociedad sin gobierno" (la anarquía) que prefiero, a falta de cosa mejor, al gobierno que *no* gobierne, al gobierno que gobierne *menos.* Y el gobierno que pretenden instaurar en España Franco y compañía es un estado totalitario, inquisitorial, casi peor que los de Mussolini o Hitler (...)

3º. Personalmente me encuentro amenazado -y los de "mi mundo" igualmente- por la victoria eventual de los fascistas españoles, porque la repercusión en este lado de los Pirineos es cierta"[37]

8.4. Naturisme i anarco-individualisme

El naturisme és un dels elements distintius de l'anarquisme més proper a l'individualisme als anys trenta. Bona part dels nuclis individualistes formen part de grups que assumeixen aquesta filosofia de vida i la practiquen en comú. Revistes com *Ética*, *Estudios*, *Iniciales* o *Al Margen*, nuclis organitzatius com l'*Ateneu Naturista Eclèctic* o individus com Elizalde, Dróvar, Gallardo o Fontaura expressen, en un o en un altre moment la seva identificació amb els postulats naturistes.

Com ja hem vingut comentant anteriorment, l'anarquisme tendeix a incorporar elements aliens, encara que afins, als seus principis filosòfics. Com hem vist amb el cas de les llengües planificades, o amb l'antimilitarisme, es propicia un procés d'adopció - adaptació respecte d'un naturisme que com veurem serà complex i divers. En una primera fase, diversos

anarquistes s'acostarien al naturisme per posteriorment generar una filosofia pròpia, d'acord amb el seu substrat ideològic, i diferenciada de la resta.

Malgrat tot, ni tots els naturistes són individualistes, ni tots els individualistes són naturistes, tot i compartir elements comuns. Si bé a la cronologia estudiada, les dècades dels vint i dels trenta es produeix una gran confluència entre aquests elements, expressats sobretot a les revistes ja assenyalades, tots dos mantindran orígens anteriors a l'inici del segle XIX.

Tanmateix, allà on coincideixen naturisme i individualisme a Espanya, és en el seu desconeixement històric. Si bé el discurs anarquista no sindicalista ha rebut poca atenció per part de la historiografia acadèmica, el naturisme espanyol no n'ha rebuda gens. Fora de la síntesi i anàlisi rigorosa recollida per Masjuan al seu esmentat llibre[38], només, i de forma encara inèdita, sembla haver rebut l'atenció per part de Josep Maria Roselló[39] únic esforç, que tinguem constància, de tractar de construir una història global del naturisme a Espanya.

Establir uns orígens del naturisme resulta una tasca difícil, especialment quan la seva definició no està clarament establerta. I aquesta dificultat ve motivada especialment per la presència de diferents tendències en el sí del moviment, diferents continguts per al mateix concepte. És a dir, que hauríem de parlar més pròpiament de naturismes, més que de naturisme. Roselló estableix una classificació d'aquestes tendències que coexistiran paral·lelament no sense conflicte. Trobarem l'escola *Vegetariano-Naturista*, la més antiga, aplegada al voltant del moviment associatiu formal i oficial, que concebrà el naturisme com a una qüestió de salut física; la *Trofològica*, que centrarà preferentment la seva atenció en els aspectes relacionats amb l'alimentació; la *Lliure-Cultura*, provinent especialment d'Alemanya i relacionada amb la teosofia en què els principis espirituals esdevindran una prioritat, i finalment la del *Naturisme Llibertari*, en què compten tant els aspectes esmentats anteriorment com la preocupació de poder influir sobre el context social dels individus per poder millorar la seva existència[40].

Com hem explicat en el paràgraf anterior, l'escola *Vegetariano-Naturista* seria la primera en sorgir, a la segona meitat del segle XIX. Es podria considerar com a una reacció a les conseqüències socials i ecològiques de la revolució industrial. Segons aquests principis, el progrés científic i econòmic hauria alterat profunda i negativament l'ordre natural, i aquest

---

[37] Armand, E.; "Mi simpatía por la resistencia española", *Iniciales*, n. 9/1, abril 1937, pp. 5-6
[38] Masjuan, (2000), pp. 429-464
[39] Roselló, Josep Maria; *Cien años de naturismo libertario (1890-2000)* Text mecanografiat inèdit, Barcelona, 2000. Voldria aprofitar aquesta nota per agrair sincerament el seu autor que em permetés accedir a aquest manuscrit original corresponent al que hauria de ser el seu llibre en projecte a Virus Editorial, de propera aparició, de la mateixa manera que el seu consell i orientació en aquest àmbit tan desconegut.
[40] Roselló, (2000), pp. 8-9

seria l'origen dels mals que assolarien les societats occidentals; conflictes socials, agressivitat, guerres,... Els canvis a la vida quotidiana pel que fa als hàbits alimentaris, hàbitat, mobilitat, sedentarisme, manca d'higiene, haurien comportat un deteriorament físic i mental entre la major part de la població, especialment aquella concentrada en els nuclis urbans industrials. Tot plegat generava uns desequilibris que es traduïen en l'extensió de la malaltia com a expressió de l'allunyament de l'individu respecte d'aquest ordre natural ideal.

El naturisme, doncs, es podia interpretar com a una resposta a aquestes desviacions propiciades pel progrés, una mena de dissidència contra l'evolució de les societats industrials, una evolució en què la persona era sovint menystinguda o objectivada. En el naturisme, en canvi, l'individu esdevenia centre i motor, i la seva principal finalitat consistia en la seva regeneració integral. A la vegada, el naturisme aspirava a ser un espai obert al marge del que serien les falles en què s'havien fragmentat les societats occidentals; volia suprimir les distincions de classe, les religioses, les nacionals i les ideològiques. I de fet, entre els seus participants s'aplegaran persones provinents tant de sectors populars com de sectors professionals de les grans ciutats[41].

Tanmateix, el naturisme, vist com a via curativa alternativa es podia interpretar també com a una reacció a l'evolució de la medicina oficial, més centrada en atacar els efectes que les causes de les malalties, en l'abusiva utilització de fàrmacs, i en l'increment de la seva mercantilització. En aquest sentit, sovint moltes persones arribaven al naturisme després d'haver estat desnonats per la medicina convencional, molts d'altres atrets per curacions miraculoses, o per l'exemple de vida equilibrada i sana que presentaven molts dels seus practicants.

De tot aquest moviment de fons ja se'n feia ressò, a principi de segle, revistes anarquistes com *La Revista Blanca, Ciencia Social* o *Salud y Fuerza*. La primera, a la seva època madrilenya, ja a principis del segle XX havia publicat la traducció de dos articles sobre naturisme per part de dos anarquistes francesos; H. Zisly i E. Gravelle, col·laboradors habituals de *Les Temps Nouveaux*.[42] Aquests articles, traduïts pel pedagog anarquista i naturista Alban Rosell recollirà aquesta idea protoecològica contra l'industrialisme que ha acabat per crear una alimentació artificial i inadequada i alterar l'equilibri de la naturalesa, que s'esdevé una amenaça present i futura. A la vegada, aquests anarquistes francesos creien que aquestes noves circumstàncies creades per la revolució industrial i el capitalisme com a

[41] *Íbid*. pp. 9-14

[42] Es tracta de Zisly, Enrique i Gravelle, E."Hacia la conquista del estado natural", *La Revista Blanca*, 1902, núm. 102 i "Doctrina naturista" ", *La Revista Blanca*, 1903, núms. 120-121. Esmentat a Masjuan, E. (2000), p. 433

sistema econòmic generaven una pressió tan intensa contra l'individu que induïa aquest a consumir alcohol, tabac i altres elements disgènics. Els autors, en una línia que recorda a Thoreau veien la solució en un retorn a una vida senzilla, en una societat organitzada segons els principis basats en una mena de comunisme primitiu[43].

El naturisme, com hem vist fins ara, sembla sorgir arran de preocupacions físiques. Tanmateix, la necessitat d'una espiritualitat aliena a l'oferta pels canals convencionals de l'església hi restarà associada en molts casos. Cap al darrer quart del segle XIX, l'alemany Eduard Baltzer (1814-1887) crea una comunitat protestant lliurepensadora des de la qual va construint una filosofia que associaria vegetarianisme, pràctiques naturistes, i religió. La seva obra *El vegetarianismo en la Biblia* (1872), en què reivindica un retorn a la vida natural, amb reformes socials, allunyades dels dogmatismes institucionals, i un espiritualisme trascendent, crearia les bases del que seria el moviment teosòfic[44].

Aquests principis serien desenvolupats posteriorment pel veneçolà d'origen també alemany Carlos Brandt (1876-?) autor de diversos llibres sobre naturisme i que va gaudir de gran influència i difusió al llarg de les dècades dels vint i dels trenta entre el naturisme espanyol i iberoamericà. Alguns dels seus títols, a tall d'exemple, serien editats o reeditats per l'anarquista *Estudios*[45]. Brandt pretenia fer convergir la pràctica naturista amb aquesta càrrega d'espiritualitat, i per aquest motiu, va elaborar el que ell anomenava filosofia universal del porvenir, basat en la virtut i la bellesa[46]. Amb un substrat panteista, d'acord amb el pensament d'Spinoza, en què considerava que la idea de Déu i la natura formaven una sola unitat, tractava de donar una dimensió trascendent a allò que en un principi havia estat considerat exclusivament com a una qüestió de salut o a un règim alimentari.

Per a Brandt, el vegetarianisme, a banda dels seus beneficis físics, potencia les qualitats intel·lectuals, representa una qüestió d'economia i ecologia, en el sentit que requereix menor explotació de la natura, afavoreix la bondat natural de les persones enfront la crueltat pròpia dels carnívors o evita les malalties donat que els vegetarians no s'han allunyat d'aquest ordre natural. A partir d'arguments històrics discutibles, associa, d'altra banda, la decadència de les civilitzacions al consum de carn, atès que altera el caràcter natural dels individus, tot potenciant els diversos vicis com el tabac, alcohol, o una sexualitat obsessiva.

[43] *Íbid*, p. 434

[44] Roselló, (2000), p. 14

[45] Concretament; Brandt, Carlos; *Camino de perfección*. Bib. Estudios, València 1929 i *El vegetarismo*. Bib. Estudios, València, 1930. Altres llibres, publicats per *Pentalfa* o altres editorials serien distribuïts també per revistes com *Ética* o *Iniciales;* Diez, (2001), pp. 177-182 i també presents a les biblioteques particulars de molts anarquistes. Marín, (1995), Annexos E. I F, que contenen els inventaris de les biblioteques de Juanel, Lola Iturbe i José Fontanillas.

Aquests arguments estaran molt estesos entre els diversos cercles naturistes afins amb l'anarquisme més ideològic, i impregnaran sovint el sistema de valors dels individualistes.

Tanmateix, no serà Brandt l'introductor de la teosofia a Espanya. Eduard Masjuan considerarà 1915, com la data en què aquesta tendència començarà a implantar-se a Espanya. En aquest any apareixerà *El Loto Blanco*, primera revista que esdevindrà òrgan de relació entre els teosofistes espanyols i iberoamericans. El moviment teosòfic espanyol, sorgit en certa manera com a reacció enfront la creixent mercantilització del naturisme oficial, tindrà un caire accentuadament espiritualista i, com explica Masjuan, mantindrà moltes afinitats amb l'anarquisme i el neomalthusianisme. El seu interès per la filosofia orientalista, especialment centrat en la mística provinent de l'Índia i la seva participació en el moviment pacifista organitzat comportaran diversos contactes amb revistes com *Estudios*. Fèlix Martí Ibáñez, com hem explicat, un metge molt interessat en aquesta filosofia -la seva tesi doctoral va analitzar precisament la connexió entre orient i occident des del punt de vista mèdic i psicològic[47]- va ser un dels més importants divulgadors. D'altra banda, Annie Bessant, una de les seves principals precussores a Anglaterra, va col·laborar sovint a la revista cultural valenciana.

El 1934, es va celebrar a Barcelona el XII Congrés Teosòfic Internacional, amb un important suport institucional per part de l'Ajuntament i de la Generalitat de Catalunya. En aquest congrés van participar activament el mateix Martí Ibàñez o el Dr. Martínez Novella, metge naturista i col·laborador habitual d'*Estudios* i el grup Associació d'Idealistes Pràctics, una entitat cultural que, com ja hem comentat, esdevenia un grup obert i eclèctic a les noves tendències filosòfics, en què l'individualisme hi restava implícit[48]. La teosofia, doncs, esdevenia una de les influències diverses en què es podien moure diverses persones i col·lectius que compartien un ample ventall d'idees i tendències.

Tanmateix, i com hem indicat al principi d'aquest apartat, els orígens més remots del vegetarianisme formal a Espanya són confusos i heterogenis. Segons l'esmentada recerca de Roselló, les primeres manifestacions documentades es trobarien a les dècades dels vuitanta i dels noranta del segle XIX. No serà fins 1903 quan es crei, a Madrid, la primera *Sociedad Vegetariana Española*, que tractarà d'aplegar diversos nuclis dispersos de persones i grups que vénen incoroporant les seves pràctiques. Cinc anys més tard, el 1908 es crearà la *Lliga*

[46] Roselló, (2000), p. 15
[47] Martí Ibàñez, que era fill del pedagog Martí Alpera, es va doctorar amb la tesi *Historia de la Psicología y Fisiología místicas de la India*, publicada per la Universitad de Madrid. Masjuan, (2000), p. 455
[48] *Íbid*, pp. 455-457.

Vegetariana de Catalunya, a la qual seguiran altres associacions repartides per la geografia espanyola, amb grups diversos i heterogenis.

La major part d'aquests grups utilitzaran les seves revistes i butlletins com a mitjà de comunicació entre els associats i com a via de difusió de les seves idees. Així la *Sociedad Vegetariana Española* comptarà amb *El Régimen naturalista* -des de 1904-, diigida pel D. López de Rego i la *Lliga Vegetariana de Catalunya* amb la *Revista Vegetariana* -des de 1908- dirigida pel Dr. Falp i Plana, que un any després passarà a anomenar-se *Revista Vegetariana Naturalista.* Tanmateix, de totes les revistes i butlletins que vindran publicant diversos grups vegetarians i naturistes, la més coneguda, i de major difusió serà *Helios*, fundada a València el 1916 i que es publicarà amb poques interrupcions fins a la fi de la guerra civil. Aquesta publicació, dirigida per Juan García Giner, pel seu caràcter pluralista, en què admet totes les opinions sobre el vegetarianisme, i per la publicació de diversos articles provinents de les principals revistes internacionals sobre naturisme, va gaudir d'un important prestigi entre la comunitat naturista espanyola[49]. Posteriorment a l'acabament de la Gran Guerra, s'intensificà la creació de noves societats i nous òrgans de propaganda. Apareixerà *Acción Naturista* (1919), amb seu a Madrid, nou portaveu *Sociedad Vegetariana Española*, en què participaran els doctors Ruiz Ibarra, Jaramillo o Alfonso; *Naturismo* (1920), editada a Barcelona per la *Societat Vegetariano-Naturista de Catalunya*, dirigida per Mora Sais; *Regeneració* (1921-1934), de Barcelona, en què participarà León Dróvar, qui serà director d' *Iniciales*; *La Ciencia Natural* (1921) de la *Sociedad Naturista Ibérica* i el *Instituto de Ciencia Naturista*, dirigida pels doctors Jaramillo i Rosa de Luna, des de Madrid.

Paral·lelament existiran revistes exclusivament enfocades a tractar aspectes relacionats amb la medicina natural, com *La Salud* (1919) del dr. Vander o *Salud y vida* (1923) de l'*Instituto Naturista Ferrándiz*. En ocasions aquestes revistes centrades especialment a tractar temes de salut estaven estretament lligades amb distribuïdors i comercialitzadors de productes naturals, com la casa Santiveri, el qual, després de començar el 1893 a vendre productes importats d'Alemanya i d'establir aliances comercials amb la casa Kneip editarà els butlletins *Credo Naturalista* (1911), amb la *Lliga Vegetariana de Catalunya*, i *Natura* (1912), primera revista exclusivament dedicada a la dietètica. Un competidor seu, la casa de productes de règim Sorribas, va treure una altra revista similar; *Hesperis* (1922)[50].

A partir dels anys vint anirà prenent força un naturisme comercialitzat, centrat de manera gairebé exclusiva en aspectes relacionats amb la dieta i en la creació de productes

[49] Roselló, (2000), p. 18
[50] *Íbid*. pp. 18-19

alimentaris específics per a naturistes. Els màxims representants d'aquest corrent, que s'autodenominarà trofologia -ciència dels aliments- seran els professors José Castro i Nicolás Capo, els quals tindran com a òrgan d'expressió la revista *Pentalfa* (1926-1936), amb seu a Barcelona. Nicolás Capo, d'origen italià, encara que procedent de l'Uruguai fundarà en aquesta ciutat, el 1923, la "*Escuela de Enseñanza Naturista Pentalfa*", en col·laboració amb els germans Gimeno -un d'ells, Honorio, tindrà una secció de medicina natural en forma de consultori a *Iniciales*- L'escola trofològica reduirà el naturisme a una qüestió exclusivament alimentària, sota una aurèola de ciència, a partir d'investigacions sobre nutrició, amb estudis, per exemple, sobre les incompatibilitats alimentàries o sobre la idoneïtat de determinats productes. Els trofòlegs constituiran un moviment interclassista, que atribuirà la responsabilitat de les malalties que patiran a cada individu, a causa dels seus vicis. A diferència dels anarconaturistes, no creuran en la responsabilitat del medi social i ecològic com a factor desencadenant de les alteracions somàtiques[51]. D'altra banda, es mostraran hostils als contraceptius i el neomalthusianisme. Malgrat els enfrontaments que els trofòlegs mantindran amb la resta de naturistes, *Pentalfa* s'obrirà a les opinions de personatges procedents de la radicalitat de l'individualisme, com ara Mariano Gallardo[52].

Tota aquesta intensa activitat, especialment a les dècades dels deu i dels vint revela l'extensió del vegetarianisme per Espanya, especialment als nuclis urbans de Catalunya, Madrid i el País Valencià, una geografia molt similar a la de l'anarquisme individualista, que prova el lligam entre naturisme i anarquisme.

El sorgiment de societats vegetarianes, grups naturistes, centres de medicines alternatives i òrgans de premsa diversos va comportar un interès en poder articular organitzativament un moviment tan dispers i divers. Els primers intents de creació d'una federació ibèrica s"havien iniciat amb un Congrés previst a Lisboa el 1918, fet que no va poder reeixir. Quatre anys més tard, pel maig de 1922 es va poder celebrar el *I Congrés Naturista* a València, organitzat per la *Sociedad Vegetariano-Naturista* de la ciutat, i presidit per Juan García Giner, en aquell moment director de la revista *Helios*. En aquest primer congrés, ple de grans projectes, es va tractar d'elaborar una definició, dins el moment inexistent, de naturisme. Finalment es va consensuar aquest contingut;

[51] Castro, José ; Manual Práctico de Alimentación Racional y Crudívora. Maucci. Barcelona 1928; esmentat a Masjuan, (2000), p. 452

[52] Polèmica M. Gallardo - A. Bensa a les planes de *Pentalfa*. Gallardo, M. Bensa, A. "Sobre sexualismo: Castidad y libertad. *Pentalfa*, Núm. 211, 1936, pp. 1-2

> "Es una escuela científica y práctica, que tiene por objeto el estudio de las leyes naturales; como finalidad, la perfección de la vida humana en todas sus manifestaciones; y como medio, el más exacto cumplimiento de dichas leyes(...)
>
> Defiende el progreso indefinido de la humanidad, procurando alcanzarle por medio de la práctica de las virtudes fundamentales: Justicia, Solidaridad, Bondad y Tolerancia, expresadas en la máxima universal: No hagas a otro lo que no quieras para ti y comportate con los demás como quisieras que contigo se comportasen"[53]

Pel que fa a la qüestió político-social, que anirà prenent protagonisme a mesura que avanci la dècada, les conclusions del congrés consideren;

> "La asamblea entiende que en el momento presente el Naturismo, como doctrina social, debe limitar su punto de vista a los problemas individuales por creer que con el perfeccionamiento individual vendrá necesariamente el colectivo, y que ninguna reforma colectiva por sí sola, puede alcanzar un mejoramiento efectivo"[54]

No pot negar-se, aquí, una certa influència de les idees individualistes al voltant de la responsabilitat individual i de l'escepticisme davant les transformacions col·lectives.

Altres de les conclusions d'aquest primer congrés també vindrien a recordar vells projectes anarcoindividualistes i que seran presents també a *Estudios, Al Margen* o *Iniciales*. Es considera important crear colònies agrícoles d'inspiració naturista, com a experiments socials, econòmic i ecològics. D'altra banda, els congressistes també mostraran interès per crear escoles per a nens regides segons els principis naturistes -des d'una pedagogia racional i en un ambient ecològic natural[55]. Des d'un vessant més ampli, també es parla de projectes de creació d'una Universitat Naturista per poder expedir títols en medicina natural que ajudi a combatre l'intrussisme professional, o una xarxa de sanatoris naturistes, alternatius als existents.

Resultava evident que la diversitat de tendències en el sí de les diferents famílies naturistes acabaria per desenvolupar les tensions existents ja des del primer congrés de València. Aquestes es posarien de manifest en els següents congressos de Bilbao (1925) i escenificaria el seu trencament al de Màlaga (1927), quan la irrupció de la trofologia i les seves pràctiques comercials provocarà el rebuig de la resta de naturistes. Ja a Bilbao els sectors més actius socialment, és a dir, els més afins a l'anarquisme, havien reclamat algunes

[53] s/a; *Helios*, núm. 74, juliol 1922, pp. 145-147. Reproduïdes a Roselló, (2000), p. 25
[54] *Íbid*

mesures polítiques com ara la consideració de fruites i verdures com a productes de primera necessitat, amb preus assequibles per a tothom, o demanar a l'estat que fos capaç de sotmetre a un control sanitari eficaç al pa integral, o bé que ofertés terres no conreades a comunitats naturistes disposades a explotar-les segons la seva filosofia, o la possibilitat d'excloure's, individualment, de l'obligatorietat de les vacunes.

Tanmateix, va ser a Màlaga quan la diversitat d'opinions va acabar de precipitar un conflicte larvat. El nucli al voltant de José Castro, Nicolás Capo i la seva revista *Pentalfa,* l'escola trofològica, va ser durament criticada per la qüestió del mercantilisme. Castro havia patentat un pa integral que considerava com a l'únic vàlid, i no amagava la seva intenció de lucrar-se amb ell. El mateix ja venia succeint amb altre productes. Quan és interpelat per aquest motiu per Juan Ramon Moreno, representant del grup "Salud y Cultura", de Sevilla, Castro assumirà la seva condició de comerciant en què la pràctica del naturisme no nega la possibilitat d'obtenir-ne beneficis econòmics. En un congrés com aquest, amb representació de naturistes anarquistes com Antonia Maymon[56], -que presidirà sessions del congrés- en representació de l'*Ateneo Naturista Ecléctico* i d'*Ética,* actituds com les dels trofòlegs comportaven una encesa oposició. En l'esmentat congrés, els representants dels trofòlegs, enfrontats contra els sectors més afins a l'anarquisme, que consideren essencial una profunda transformació social poder viure lliurement el naturisme, acaben generant diversos incidents, tot provocant la dimissió de la presidència i l'abandó del congrés[57]

---

[55] Noja Ruiz, Higinio; *La Armonía o la escuela en el campo (Alginet, 1923)* (Pref. I presentació Marianne Enckell i Vicente Martí). CIRA-Virus Editorial, Lausanne - Barcelona 1996

[56] Antonia Maymon (1881-1959) Nascuda a l'Aragó i procedent d'una família de classe mitja, aviat va abandonar el docimcili familiar i va estudiar magisteri. Cap a 1905 excerceix a Saragossa, on es casa amb el professor racionalista Lorenzo Laguna i entra en contacte amb les deportades catalanes del Procés de Montjuïc. Intervé activament en les protestes contra la guerra colonial al Marroc, per la qual cosa serà processada. En aquest sentit comença a col·laborar a la premsa anarquista, especialment a *Cultura y Acción* i *La Enseñanza Moderna*. Per defugir l'empresonament, s'exilia a França el 1911, i no tornarà fins el seu indult, dos anys després. A partir d'aquest moment compaginarà la seva activitat pedagògica amb la de periodista als mitjans llibertaris. Excercirà a Sant Feliu de Guíxols, Elda, Alcoi i Beniaján, a Múrcia, on residirà molts anys i fundarà un ateneu. El 1926 treballarà a la redacció de *Nueva Aurora*, de València. El 1927 presidirà el Congrés Naturista de Màlaga. El 1928 treballarà a Sant Feliu de Guíxols a l'escola horaciana. A Elda coincidirà amb Duran i Fontaura. Cap a la dècada dels 30 serà molt activa en els mítings de la CNT. El 1939 serà detinguda per l'excèrcit franquista, condemnada a mort i empresonada entre 1939 i 1944 i 1945-1947. Tornarà a Beniaján fins que molt malalta, es traslladarà a Múrcia, on morirà el desembre de 1959. Va col·laborar a Acción Social Obrera, Cultura y Acción, Despertar, de Salt, La Enseñanza Moderna, d'Irun, Estudios, Ética, Fructidor, Helios, Humanidad Nueva, Helios, Inquietudes d'Alaant i Nova York, Naturismo, Nueva Aurora, La Protesta de Madrid i Buenos Aires, Redención, La Revista Blanca, Revista Única, Solidaridad Obrera de Bilbao, Tiempos Nuevos, Tierra y Libertad, Vértice, Vida y Trabajo. Va publicar també diverses novel·les a la col·lecció de La Revista Blanca (Iñiguez 2001, p. 396 i Navarro, 1997, pp. 151-152)

[57] El relat dels indidents poden consultar-se a les actes publidades per la revista *Ética* a Maymon, Antonia; "Del Congreso Naturista de Málaga", *Ética*, 11, pp. 27-29; Lafuente, Tomás "Sobre el Congreso Naturista de Málaga (I)", *Ética*, 11, pp. 29-31; i "Sobre el Congreso Naturista de Málaga", *Ética*, 12, pp. 33-36. La versió de Juan Ramón Moreno, que ataca durament el que ell considera mercantilisme metge arriba també en un escrit a la revista; Moreno, Juan Ramon; "Fijando posiciones" *Ética*, 12, pp. 36-37

El Congrés de Màlaga, celebrat en aquest clima de confrontació, va servir per constatar, d'altra banda, que les intencions proposades en els congressos anteriors no s'havien assolit, ni tampoc existien indicis que s'assolissin en un termini curt o mig, tal com reconeixia el director de la revista *Helios.* El mateix succeí amb el congrés següent, celebrat a Barcelona i coincident amb la celebració de la seva Exposició Universal (1929), del qual hi ha poques notícies, més enllà de la continuació de la confrontació entre els naturistes anarquistes respecte del naturisme més oficialista al voltant d'*Helios.* Tanmateix, els majors incidents es van produir entre els trofòlegs i els anarquistes -ambdós grups procedien de Barcelona i venien mantenint una mala relació molt anterior. *Iniciales,* tot fent referència a allò que *Pentalfa* va publicar sobre el congrés, dóna claus per entendre els motius d'aquesta incompatibilitat entre els respectius conceptes de naturisme;

> "Nos es grato en esta ocasión elogiar la actitud del amigo Capo frente al congresa naturista, así como señalar dónde metió la ...si, eso que piensas, lector
>
> He aquí lo que escribe, en su revista, comentando el congreso:
>
> "Externamente, este congreso ha sido el de mayor éxito, pero es debido a la coincidencia de la Exposición; ese traje de seda ha hecho que los periódicos de todas partes comentaran los acuerdos *unánimes* del congreso, generados, la mayoría, por una aura *mental concentrada e influyente* con resoplidos, bluffs, amenazas indirectas de presiones vibratorias en el espacio ambiente, ordenando con *coacciones morales* a: 'que es conveniente para la causa naturista esto o lo otro'. Nos pareció aquéllo un *soviet naturista,* con su Lenin y Trotsky. (...) fue como dar un espejo (se refiere al local) a un monito, pues vimos faltas de respeto a la seriedad del acto y al local, congresistas y público en alpargatas, algunos de la mesa en mangas de camisa,(...)"
>
> (...) al opinar cómo debe vestir un naturista para asistir a un congreso propio, Capo se aparta de la lógica y mete... lo que antes pensastes, lector
>
> "Ya en el primer día de la apertura se vieron sus puntos cardinales *tendenciosos.* Se comprueba el primer incidente con no aceptar la representación de un grupo *formado últimamente* en Barcelona, por no estar legalizado. Aunque sabemos que este grupo se traía en cartera premisas extremadamente anarquistas, ramilletes nietzchianos y conclusiones que se permitieron expresar en las siguientes palabras: "los que menos saben lo que en realidad es naturismo son los profesores naturistas" y, por tanto, ellos, los bohemios, los libres, los desprendidos (hasta de ciertas leyes naturales como lo es el respeto y la moderación) y que creen que al ir descalzos, comer uvas al campo y tirarse de panza al sol son naturistas (aunque lleven debajo del brazo un libro de sociología avanzada) y hacen la mejor propaganda naturista". (...)
>
> No me detengo a analizar quiénes hacen "mejor propaganda naturista" y celebro coincidamos en considerar una virtud la tolerancia, que no es sumisión. También coincidimos en execrar la falta de respeto. (...) Haré constar también, de paso, que la mesa, no directa, pero sí de una forma clara, ofició de

> confidente de la policía como recurso para impedirle la palabra al representante del grupo "formado últimamente".[58]

Evidentment, el grup "formado últimamente", rebutjat pel naturisme oficial, es refereix al creat al voltant d'*Iniciales*, que fan ostentació explícita del seu individualisme i anarquisme.

Al llarg del període republicà es van celebrar quatre congressos més. El 1933, a Busot (Alacant), en què va persistir el ressò dels enfrontaments anteriors. El 1934, a Manzanares del Real (Madrid) que va concloure amb l'elaboració d'un nou règim federatiu, impulsat per *Helios* i impulsat per la nova legislació republicana i la creació de la Unión de Prensa Naturista de España (UPNE), constituïda per les revistes *Helios*, *Acción Naturista* i *Naturismo*. El juny de l'any següent, se celebra a Sevilla un nou congrés en què s'aprova el reglament de la Federación de Sociedades Naturistas. Finalment, el juny de 1936, a Santander, se celebrarà el darrer congrés dels naturistes, poques setmanes abans d'esclatar una guerra civil que sumirà el moviment naturista a la clandestinitat. En aquesta darrera trobada, es reconstuirà la Federación Naturista Española, amb la reincorporació d'elements que s'havien apartat anteriorment.[59]

Una de les aspiracions compartides per la totalitat de tendències naturistes, aspecte totalment coherent amb la filosofia individualista és el d'assolir el perfeccionament individual. Les pràctiques naturistes esdevenen una manera d'apropar-se a aquest objectiu. Amb aquest motiu s'incideix en la necessitat de crear escoles regides des de principis naturistes. No és d'estranyar, doncs, que la Lliga Vegetariana de Catalunya s'interessés per temes educatius i participés en el *Primer Congrés Pedagògic de Primer Ensenyament*, a Barcelona, el 1910. En aquesta trobada, els naturistes expressen el seu posicionament proper al moviment de l'escola racionalista per la coincidència amb bona part dels seus postulats. Així, difonen el que ells consideren les excel·lències de les escoles a l'aire lliure, es reivindica l'organització de colònies i de camps escolars com a activitats pedagògiques paral·leles o s'expressa suport respecte de les idees neomaltusianes i eugenistes pròpies del món llibertari. Finalment s'incideix en la importància de poder impartir la docència en un entorn escolar natural i adient, en un espai físic envoltat de jardins i aire pur, amb una arquitectura d'acord amb aquesta

[58] Irreverente; "Unas loas y unas irreverencias (incompatiblles?)" *Iniciales* 2/1, gener 1930, sup. pp. 3-4
[59] Roselló, (2000), pp. 28-30

filosofia, en contraposició a l'entorn llòbrec i agressiu de la major part de centres educatius del moment[60].

Una segona aspiració compartida entre individualisme i naturisme és l'interés per poder disposar d'espais en els quals poder portar a la pràctica, sense traves, la seva filosofia de vida. A les dècades dels deu i dels vint s'iniciaran diversos intents de crear colònies regides pels principis naturistes, que recordaran a les experiències en què va participar E. Armand. La primera colònia d'aquestes característiques de la qual existeix documentació serà la Colònia Naturista Solanas, a prop de Sant Feliu de Codines (Barcelona), cap a 1911. Aquesta experiència es va organitzar com a una agrupació cooperativa amb un règim econòmic individual. El seu funcionament intern es basava en la igualtat entre gèneres, i l'equiparació absoluta entre el treball físic i intel·lectual mitjançant una unitat basada en el valor d'una hora de treball. Per ingressar a la colònia es demanava ingressar una quantitat de diners en metàlic o el seu equivalent en nombre d'hores de treball. La coincidència entre aquests experiments naturistes i la reivindicació del dret a la lliure experimentació dels individualistes es pot resumir en un dels objectius expressats pels promotors;

> "Es el individuo quien nos interesa por sí mismo y no la colectividad. En otros términos: no el colono para la Colonia, sino la Colonia para el colono; el individuo considerado no como objeto de los experimentos sociales, orientado, dirigido, gobernado por los buenos pastores, sino el individuo como sujeto, como ser adulto, gobernándose él mismo y ayudándose mutuamente entre iguales"[61]

El 1920 es crearà a València, a iniciativa de la revista *Helios*, l'*Agrupación Pro-Colonia Naturista* amb l'objectiu de recaptar fons per poder organitzar una nova experiència d'acord amb la filosofia de la revista naturista, d'una manera similar a les que es venien creant a Suïssa. Tanmateix, aquesta iniciativa va fracasssar precisament per la insuficiència de recursos econòmics. Malgrat aquests entrebancs i dificultats, Josep Maria Roselló documenta l'existència d'iniciatives individuals a partir de la creació de colònies amb agrupaments extremadament reduïts, formats per grups d'afinitat, com la colònia *Prometheus*, a l'Horta valenciana, al voltant de la qual s'aplegava l'agrupació.

[60] *Íbid*, p. 32. Del congrés esmentat se'n va fer una ressenya a *Revista Vegetariana Naturalista*, núm. XII, febrer 1910, Barcelona, pp. 51-54. Posteriorment, la revista *Acción Naturista* va iniciar una Secció Pedagògica des de 1920.

[61] s/a; "Discurso pronunciado en la inauguración de la Colonia Vegetariana por su Presidente Sr. Barberá", a *Revista Vegetariana Naturalista*, núm. XXXI, setembre 1911, Barcelona, pp. 270-274. Esmentat a Roselló, (2000), p. 33

Van existir altres iniciatives, similars a les experiències en què l'individualista Armand va participar, i que van topar també amb similars problemes; principalment manca de recursos econòmics i una certa indefinició sobre el que haurien de ser els seus principis organitzatius. Roselló, que ressegueix tot aquest moviment pro-colònies documenta un nou projecte a Arenas de San Pedro (Àvila) o la idea d'un grup sevillà d'instal·lar a la Guinea Espanyola una colònia basada en la teosofia, el vegetarianisme i el naturisme. Paral·lelament, i fora dels projectes més formals aplegats al voltant del naturisme oficial, altres grups van anar "al camp", pel seu compte, com ara la Colònia Teosòfico-Naturista d'Alacant, fundada el 1926[62].

Paral·lelament a aquest moviment lligat, aparentment, al naturisme oficial de la revista *Helios*, de les federacions i dels congressos, existien elements i agrupacions amb una filosofia naturista més emancipadora, que emfatitzava els aspectes relacionats amb la qüestió social i amb l'assumpció oberta del neomalthusianisme i eugenisme -rebutjat per bona part del naturisme organitzat. Es tractaria de grups que, d'una manera explícita es trobaven propers a un anarquisme individualista. Alguns d'aquests elements ja es podien localitzar a revistes com *Regeneració* (1920), portaveu de la *Societat Vegetariano-Naturista de Catalunya*, en què col·laborarà, com ja hem explicat León Dróvar, director d'*Iniciales* (1929-1937). Tanmateix, i molt localitzats a Catalunya sorgiran grups ja esmentats, com l'*Ateneu Naturista Eclèctic*, al voltant d'Elizalde, amb la seva secció excursionista *Sol y Vida* i la seva revista *Ética*, com els *Amics del Sol*, creat el 1915, grup que practica el naturisme, l'esperantisme i que defensa l'eugenisme, o el grup al voltant de *Lo Rondo*, lligat a l'*Ateneu Obrer de les Corts*, els quals organitzaran un grup pro-eugenisme des del qual editaran la revista *Eugènia* (1921-1929)[63]. Aquests darrers, en els seus principis fundacionals, expressarien les seves afinitats filosòfiques amb l'individualisme.

> "Per tal de construir al voltant d'ella [parla de l'associació] una potent col·lectivitat per assajar un mitjà d'emancipació social mitjançant el millorament de l'individu"[64].

Tanmateix, el naturisme explícitament individualista s'aplegarà, com hem explicat, al voltant de les revistes *Ética* i *Iniciales*, a partir de la construcció d'un discurs que barreja elements naturistes i individualistes, molt inspirats, d'altra banda, en les idees armandianes sobre el naturisme[65].

---

[62] Roselló, (2000), pp. 33-35
[63] Masjuan, (2000), pp. 436-437
[64] Extret de Masjuan, (2000), p. 437
[65] Armand, E. *Le Naturisme individualiste*. Ed. de L'en dehors. Orléans s/d

Si bé els individualistes van anar acostant-se a les diverses manifestacions naturistes, i que van, fins i tot, participar en l'articulació societària del moviment, a poc a poc, i a mesura que van anar definint el seu discurs, es van anar distanciant de la resta de grups naturistes allunyats de l'anarquisme. De fet, els incidents de Màlaga i Barcelona, el 1927 i el 1929, marquen la maduresa d'un anarco-naturisme singular, com a tendència específica del naturisme, i com a expressió d'un anarquisme a la vegada diferent del majoritari.

És per això que sovint els individualistes que practiquen el naturisme s'afirmen a partir de la crítica i la denúncia de la resta del moviment, principalment contra aquells qui veuen el naturisme com a una qüestió eminentment terapèutica, o contra el grup de trofòlegs, la qual cosa no exclou, d'altra banda, que a títol individual existeixin contactes i intercanvis. Tanmateix, per als editors d'*Iniciales*, els altres naturistes serien mercantilistes, naturistes a qui només interessa el negoci, i que disposen d'una òptica miop, que se centra exclusivament en aspectes parcials de la realitat -la salut, els mals hàbits,...- que sovint responsabilitzen els propis malalts de les seves pròpies malalties com passa amb els editors de Pentalfa- i que ignoren per complet els factors relacionats amb l'ambient, les condicions de vida i de treball, i per suposat, en l'injust repartiment de recursos, fets decissius que impossibiliten el dret a la salut i el benestar per a la majoria

> "Casi la totalidad de los individuos que entraron de lleno a practicar en el sendero de la salud y de la libertad, como titulan al naturismo sus ínclitos cantores, podemos afirmar sin temor a erratas, que se enfrascaron sectaria y sistemáticamente, relegando al olvido la lucha franca y deecidida que la sociedad autocrática (riéndose de las ensaladas) nos impuso para su derrumbe (...)
>
> Naturismo, cuando salimos extenuados por la fatiga, con el alma rota, con nuestra protesta muda por la injuria del uncimiento forzado, tambaleando nuestro esqueleto hacia el cuchitril que por casa tenemos, donde la cacareada higiene corre parejas con el pauperismo (...) Naturismo, sí, mucho naturismo; pero no ese que absorve el cuerpo y enfría el alma. Naturismo, sí, pero el que da la vida matando el origen de la vida. Naturismo, sí, pero no el que tonifica el cuerpo y enfría el alma. Naturismo, sí, pero el que embellece el cerebro y no atosiga el corazón. Naturismo, sí, el que se hará en la humanidad libre siendo libre"[66].

L'interès per marcar distàncies respecte de la resta de naturistes existirà també en relació a l'anarquisme majoritari. Ja hem vingut comentant en anteriors capítols la idea que els individualistes se sentien un corrent específic, i minoritari, i que a més, implícitament, jugaven el paper d'elit anarquista. Molts anarco-naturistes criticaran la resta del moviment

anarquista per la seva incomprensió respecte de la seva filosofia vital. En ocasions criticaran a molts per la seva adicció al tabac o l'alcohol. Els individualistes d'*Iniciales* reiteren abastament la idea que no poden existir canvis significatius en la societat si abans no hi ha l'esforç d'experimentar una regeneració individual. I les pràctiques naturistes resulten imprescibles per assolir aquest objectiu. No pot existir la regeneració social sense la regeneració física i moral de cada individu. Floreal del Campo, per tant, reclama que els anarquistes es facin tots naturistes.

> "¿No creeis vosotros, anarquistas no naturistas, que dice muy mal vuestra propaganda con vuestra forma de conduciros? ¿Queréis una transformación social antes de transformaros vosotros mismos? Propugnáis por un perfeccionamiento externo, sin preocuparos ni en lo más mínimo por el intern. Combatís todas las lacras por un lado, mientra por el otro afianzáis sus puntales"[67].

Per als individualistes, el seu naturisme és integral, és a dir, íntegre respecte als altres, els quals són vistos com a incomplets, que vetllen únicament per aspectes parcials que envolten l'individu; la seva salut, la seva alimentació,... de la mateixa manera que l'anarquisme també ho és, a la seva manera, preocupat per la societat, sense que no sempre mostri interés pels seus components. El naturisme individualista pretén aplegar totes aquestes parcialitats amb l'objectiu de fer un individu més sa i més fort, tant des d'un punt de vista físic com espiritual. Només aquesta millora de l'individu pot fer més habitable una societat, que al seu torn és considerada com a un organisme viu.

> "Es muy posible que, antes de que se hablara de Naturismo, y más aún de Naturismo Integral, se estudió y se habló de Vegetarismo, de Hidroterapia, de Fitoterapia, de Salvajismo, en fin de varios métodos y sistemas alimenticios, preventivos, dietéticos, curativos, (...) la vida humana (...) no debe limitarse a un bienestar físico, biológico, de bestia y de materia, (...)
>
> (...) teniendo que someterse a un trabajo de perfección, de energía para desprenderse de los resabios y contactos maleantes, de los contagios perversos, y formarse nuevos hábitos, otra sensibilidad, distinto criterio de las cosas, es por lo que el Naturismo tiene que estudiar toda la compleja organización social, no sólo fisiológica y biològica, sino (...) especialmente sociológica: y surge así la integridad de la doctrina, del postulado que quiere ser el Naturismo como factor de regeneración, de dignificación de la humana especie"[68]

---

[66] Jardinero, J. "Opciones.-Naturismo e idealismo" *Ética*, 5, maig 1927, pp. 20-21. També a Martí, Juan; "Naturismo" *Ética*, 21, setembre 1928, p. 16

[67] Campo, Floreal del; "Para ser anarquista hay que ser naturista" *Iniciales* 7/7, juliol 1935, p. 8

[68] Alba, Germina; "Racionalización del naturismo" *Iniciales* 7/6, juny 1935, p. 7

Anarquisme i naturisme, per als individualistes, formen part d'un tot indestriable. L'anarquisme s'ocupa de regenerar l'organització d'una societat considerada com a un organisme viu. El naturisme, de regenerar la seva cèl·lula, és a dir, l'individu. Els dos conceptes es necessiten simbiòticament. No poden funcionar de manera aïllada. Una societat no pot canviar sense la transformació profunda de l'individu. L'individu no pot regenerar-se en bones condicions en el sí d'una societat injusta. La revolució social externa, com a culminació d'un acte violent està condemnada al fracàs perquè no va acompanyada d'una revolució, prèvia, en les consciències individuals.

> "Según mi opinión, entre el Anarquismo clásico, puro, y el Naturismo Integral hay una estrecha relación; más bien una identificación completa y una perfecta armonía. (...) El ideal anarquista tiende a la regeneración del organismo social y el ideal naturista tiende a la regeneración de la célula, el individuo. (...)
>
> "Revolución sangrienta", ¿no suena en vuestros oídos, de un modo desagradable, a brutalidad, a ignorancia, a confusión, a desacuerdo, a guerra? El triunfo de una revolución sanguinaria ¿no significa el nuevo triunfo de la razón de la fuerza en vez del de la fuerza de la razón?¿Creéis que debemos pasivamente esperar soñando el día de la revolución siniestra (...)
>
> Precisamente porque será la verdadera, será la única; mientras que revoluciones sangrientas hay innumerables en la Historia, precisamente porque todas han sido falsas (...) Con sólo una mediana cultura y una buena y firme voluntad podemos empezar desde hoy mismo (...) nuestra emancipación económica y moral.
>
> ¿Cómo? Adoptando el Cooperativismo y el Naturismo Integral. (...)
>
> Hagámonos pues, naturistas integrales y arrojemos ese pesado latre que nos impide volar libremente hacia las soñadas y luminosas regiones de la felicidad. (...)
>
> En resumen: La base, el cimiento indispensable para levantar y sostener el armónico y bello edificio social anarquista, debemos formarlo con individualidades así libres, conscientes y dignas. Limpias de toda lacra moral y física. No importe lo largo del camino; si nos lanzamos por él de buena gana y con entusiasmo, será el más corto que hallemos porque es el más recto y el más florido"[69].

La recerca de la felicitat, objectiu últim i fonamental de l'anarquisme, no es troba allà on la majoria ho creu. No es troba en la superficialitat dels aspectes materials, sinó en l'harmonia interior que cada individu pugui generar en sí mateix. Aquesta és una de les premisses en què es fonamenta el discurs més espiritualista del naturisme anarquista. La pedagoga naturista i anarquista Antonia Maymon així ho considera des de la revista *Ética*. La felicitat s'ha d'anar a buscar a dins, no a fora de la persona. I això només és possible quan

[69] Monteamor, Helios; "La anarquía y el naturismo integral" *Iniciales*, 7/1-5, maig 1935, pp 11-12. També Campo, Silvestre del; "Algo sobre naturismo" *La Revista Blanca*, 97, juny 1927, pp. VI-VII

s'assoleix una condició física i moral equilibrada. I aquesta no s'assoleix fàcilment, sinó que ha d'ésser el producte de l'esforç pel qual cada individu tracta de superar-se a sí mateix, quan és capaç de dominar la seva voluntat tot allunyant de sí els vicis que el poden encadenar, quan és capaç d'assumir pràctiques naturistes que beneficien el seu cos, quan és capaç de destruir els prejudicis morals que limiten la seva voluntat i raonament. En resum, quan l'individu és propietari de sí mateix i deixa de ser un esclau dels hàbits adquirits, l'entorn social, o el costum. Aquest és un procés, per tant, de conquesta d'un mateix, l'instrument del qual és l'autoeducació, o la capacitat de poder dominar paulatinament la pròpia voluntat i la pròpia persona. Una conquesta que ha de ser física, intel·lectual i moral, que comporta un esforç, encara que aquest esforç, segons Maymon, pot obtenir el premi d'aquesta felicitat anhelada.

> "La dicha viene única y exclusivamente de nuestro interrior. Por eso no saben gozar de ella nos espíritus vulgares, porque para ellos la dicha consiste en una serie de actos que necesariamente detrás de ellos ha ve venir la infelicidad, puesto que destruyen la salud física y moral, y sin ella, la verdadera dicha es imposible. (...)
>
> La meta de nuestras aspiraciones actuales es el naturismo, por entender que fuera de él no puede haber relativa perfección física ni moral, y para llevar a la práctica este deseo no hay otro obstáculo que la débil voluntad acostumbrada a seguir más las indicadiones ajenas que las propias.
>
> El hombre que posee un ideal de superación humana y lo siente hasta vivirlo cuanto le es posible, no puede ser inferliz, tiene dentro de sí un algo que le hace la vida serena y clara, (...) y esto solamente puede conseguirse con una gran autoeducación y una extirpación de todos nuestros vicios y rutinas (...)
>
> Hora es ya de que el hombre piense por cuenta propia y eduque su voluntad para la consecución del fin que se proponga, y para esto ningún medio tan provechoso como el enseñar al niño que el edificio de su vida futura lo ha de construir él mismo"[70].

8.4.1. El nudisme com a revolució individual.

Paral·lelament a la difusió del naturisme, trobarem, a partir de la dècada dels vint, i sobretot dels anys trenta, la del nudisme. Si bé el naturisme serà el resultat de la suma de diverses tendències i tindrà diversos orígens, el nudisme no serà menys. Aquesta irrupció del nudisme a Espanya, i entre els ambients llibertaris més individualistes, ha estat estudiada també per Josep Maria Roselló i Eduard Masjuan[71]

[70] Maymon, Antonia; "La dicha", *Ética*, 5, maig 1927, pp. 19-20
[71] Masjuan, (2000), pp. 439-448 i Roselló, Josep Maria; "Historia y filosofía naturistas" *Todo Naturismo*, núm. 7, 1998, pp 46-50.

Ambdós autors consideraran la data de 1931 com a el moment en què aquest està plenament consolidat. Serà quan Laura Brunet, pseudònim de l'escriptor i periodista Joan Sanxo Ferrerons publicarà *Desnudismo integral*[72] la primera obra, a l'estat espanyol, que tractarà obertament sobre la qüestió del nudisme. El llibre va ser un èxit editorial, amb més de vint mil exemplars venuts entre 1931 i 1932, fet que constata un important interés pel nudisme en un període, l'inici de la Segona República, caracteritzat per l'eclosió de les llibertats públiques i l'atenuació de la censura.

Tanmateix el llibre de Brunet, el qual va ser traduït a diversos idiomes[73] no es pot considerar com a original. És més aviat un viatge - reportatge sobre els ambients de lliure-cultura a Alemanya, precedit, això sí, d'una encesa apologia sobre els valors físics i morals del nu integral i la seva pràctica, i la indicació que la societat catalana i espanyola havia de seguir-los.

La lliure-cultura era un moviment que va sorgir a Alemanya amb posterioritat a la Primera Guerra Mundial. Es tractava de grups, al voltant de clubs locals que sortien al camp a practicar el nudisme. En la seva filosofia, la nuesa física havia d'anar acompanyada de la nuesa moral o espiritual, és a dir, una sinceritat oberta amb els altres i amb sí mateixos, amb el trencament de les barreres artificials i els prejudicis que mediatitzaven les relacions entre sexes. Es buscava, per tant, una major autenticitat en la interacció entre persones. La nuesa física esdevenia una metàfora del que havia de ser despullar-se dels papers atorgats a cada persona a la societat, per poder ser un mateix, sense els accessoris socials i culturals que imposa l'entorn, la tradició o la societat[74]. Roselló assenyala, d'altra banda, que l'extracció social dels lliure culturistes, principalment alemanys[75], suïssos i soviètics, no era precisament proletària, sinó més aviat solien tenir una procedència de classes professionals i un alt nivell formatiu, i que el seu missatge no era revolucionari des del punt de vista polític, sinó, i en tot cas, iconoclasta i reformador des del punt de vista social, i tolerat més o menys, en uns països laics, amb un pes reduït de les esglésies, que almenys en el cas espanyol, esdevindrien els principals detractors del nu.

Tanmateix, anteriorment a la irrupció de la lliure-cultura, i de la llibertat de difusió del nu a les revistes, es documenten altres grups aliens a aquest moviment, provinent majoritàriament de l'Europa central. Cap a mitjans de la dècada dels deu, sembla que els

[72] Brunet, Laura; *Desnudismo integral*. Biblioteca Hermes. Barcelona 1931
[73] Al francès, a l'alemany i a l'anglès, segons explica Roselló (1998), p. 48
[74] Íbid. p. 50, tot esmentant; Ward, M. Sz. "Libreculturismo - ¡Libertad!", a *Nueva Vida*, núm. 1, novembre 1931, p. 1

Amics del Sol ja el practivaven a les platges de Barcelona, en un principi només per grups masculins. Posteriorment, assenyala Rosselló, diversos grups mixtes practicaven el nudisme a "Els Canalons", a Alacant. Es tractava d'iniciatives aïllades, encara que vinculades als grups neomalthusians i naturistes.

Fora d'aquests ambients més afins a l'anarquisme, cap a 1926, un grup al voltant dels naturistes trofòlegs de Nicolás Capo i *Pentalfa*, que des d'aquest moment començarà a prestar atenció al nudisme, començarà a practicar-lo a espais propers a Barcelona. A la revista començarà a sortir fotografies dels components del grup nus i, al cap de poc temps, crearan el seu propi camp naturista, anomenat *El Parthenon*, aprop de les platges de Gavà, a pocs quilòmetres de la capital catalana[76]. Els trofòlegs, com hem comentat, estaran d'altra banda allunyats dels plantejaments dels individualistes anarquistes, perquè veuran la pràctica del nu com a una qüestió exclusivament de salut, i no acceptaran l'ús d'anticonceptius, o es mostraran indiferents a la revolució social.

Posteriorment, i des del moment en què es proclama la República i s'atenua la censura, a principis de la dècada dels trenta, es propiciarà una eclosió de tot el relacionat amb el naturisme. La pèrdua d'influència política de l'església possibilitava ara l'arribada de productes relacionats amb el mercat del sexe, i segons sembla, hi havia un cert interès, per part de molts, de consumir determinats productes relacionats amb nus, especialment femenins.

De tota manera, en aquests moments i circumstàncies, van veure la llum diverses revistes nudistes, o en què el nudisme i les seves representacions gràfiques ocupaven bona part del seu espai.

Així, d'inspiració lliure-cultural trobarem *Luz* (1931), *Nueva Vida* (1931), *Vita* (1932) i *Biofilia* (1935), editades totes elles a Barcelona, *Natura* (1932), a Madrid, i *Gimnos* (1933), a València. Totes elles van tenir una vida efímera. *Biofilia* va ser editada per Joan Sanxo Ferrerons, el nom real que s'amagava rere el pseudònim de Laura Brunet, i va comptar amb l'edició d'una col·lecció de novel·les de temàtica nudista, *La novela biófila*[77]. En el cas de la

[75] Per fer-nos una idea de la difusió de la lliure-cultura a Alemanya, Roselló assenyala un milió de practicants en aquest país.

[76] Aquest espai, creat a principis de la dècada dels trenta, va patir un assalt a mà armada, el 1935, per part d'un grup de joves afins a la Falange, del *Parthenon*, al llarg del qual es van destruir les instal·lacions i es va cremar la roba de tots els presents, havent de tornar a casa seva, a la ciutat de Barcelona, despullats. D'aquesta acció la pròpia revista n'explicà aquestes circumstàncies el mateix any i ho va recordar en el número del seu desè aniversari, quan es dedica a repassar la seva història; Redacció; "El X Aniversario de Pentalfa" *Pentalfa*, año XI, núm. 230, 1936. Anys després, la filla de Nicolás Capo, Odina Capo, va relatar l'anècdota en un programa televisiu i va comentar que, a principis dels setanta, un inspector de Via Laietana havia reconegut la seva participació en aquest assalt i havia demanat disculpes a la família.

[77] Entre els seus autors, l'enginyer anarquista, col·laborador de *Solidaridad Obrera*, Alfonso Martínez Rizo, amb la seva novel·la *Óbito*, La Novela Biófila, núm. 2, Barcelona 1936, descrita per Masjuan, (2000), p. 440

revista de Madrid, que, a banda del nu s'interessa per la religió, els costums o una visió revolucionària de la família va patir algun segrest per part de la fiscalia.[78] D'altra banda, la revista espiritista *Macrocosmos* (1933), del grup barceloní *El Progreso del alma*, també va difondre la pràctica del nudisme des d'una perspectiva més metafísica[79].

El cinema també va ser un canal pel qual es va difondre la ideologia de la lliure - cultura. Al llarg de les dècades dels trenta, es van estrenar a Espanya algunes pel·lícules nudistes. La primera d'elles va ser la francesa *La Marche au Soleil*, que coincideix cronològicament amb la celebració del primer congrés de la lliurecultura, el 1930. Segons comenta Josep Maria Roselló, no sembla que a Espanya es produissin pel·lícules d'aquest gènere, encara que sí que es van estrenar. Almenys hi ha documentada l'exhibició de *Elysia (el paraíso de los desnudistas)*, a Madrid, el 1934. En canvi, a Barcelona, l'any següent el governador civil va prohibir que es passessin aquesta mena de pel·lícules[80].

Entre aquests grups heterogenis, encara que vinculats per una filosofia segons la qual la nuesa física trascendia envers valors més espirituals, cal situar l'aparició del nudisme estrictament individualista aplegat al voltant de la revista *Iniciales* (1929-1937). La primera referència a aquesta qüestió la trobarem el 1929, quan la revista, que se'n fa ressó de les experiències de la lliurecultura a Europa central, iniciarà una enquesta entre els seus lectors sobre la qüestió del nudisme. En totes elles, entre les quals únicament participa una dona[81], la resposta és favorable. Es crea una opinió generalitzada sobre les virtuts d'aquestes pràctiques, i a partir d'aquest moment, tot i que hi haurà naturistes anarquistes que anteriorment formaven part de grups de practicants, s'anirà creant un discurs propi, específic i diferenciat de la resta de grups.

Els individualistes d'*Iniciales*, en una primera fase, lloaran l'aparent normalitat amb què s'acull el fenomen nudista en estats com Alemanya, Suïssa i Txecoslovàquia, i establiran comparacions amb un estat espanyol en què la religió catòlica manté un pes polític i moral, al seu parer, desproporcionat. Assimilaran, per tant, tolerància amb civilització, i intolerància i prohibició amb reacció i primitivisme hispànic. Consideraran que aquesta visió negativa, probablement majoritària entre la societat espanyola, és fruit de l'obsessió per la sexualitat que pateix l'església catòlica i la seva moral repressiva en aquest àmbit. I que aquesta tendència a acceptar aquesta moral revel·la un accentuat grau d'incultura entre les masses.

[78] Roselló, (1998), p. 49
[79] *Íbid*, p. 48
[80] *Íbid*, p. 49
[81] Tal com reconeix la pròpia revista a s/s; "Sobre nuestra encuesta" *Iniciales*, 2/1, gener 1930, supl., p. 2

"Berlín, 23 marzo (cable de la Anglo American Newspaper Service). La Naktkultur, culto al desnudo, se ha generalizado en Alemania. En las playas este verano la nota predominante será la de la casi total desnudez; (…) Se asegura que el número de nudistas ha aumentado inmensamente, a pesar de las burlas e ironías que despertó en un principio, y la campaña que contra ese culto se hizo desde todos los púlpitos(...)

Koch dice que cuenta con unos 60.000 adeptos en Alemania. Rusia tiene otros tantos. Checoslovaquia también se ha iniciado en la formación de numerosos club pro naturismo. Y Francia cuenta con sus propias colonias de desnudos que colocan la salud ante todo convencionalismo de atavío(...)

En Noruega, Suecia y Dinamarca, la idea se abre paso gradualmente, pero de modo firme. En España hay algunos partidarios, y en Bélgica, son numerosos los que abogan por la campaña de desnudez para preservar la salud.

Los alarmistas han llenado los periódicos con advertencias de que la inmoralidad será la consecuencia inevitable de esa campaña, pero los hechos demuestran que en todos los casos en que se ha hecho una investigación, se ha visto que los devotos del desnudo, mantienen los más altos *standards* de moralidad. Los niños de ambos sexos juegan felizmente, sin la menor idea sexual que perjudique sus saludables ejercicios al aire libre. Los hombres y mujeres mantienen un decoro más estricto aún, como no se ve en muchas fiestas sociales, donde abundan los licores. (...)

Los reaccionarios puede que hagan retardar el éxito del movimiento, dicen los devotos del desnudo, pero Alfred Koch, su apóstol, ya les ha dicho: "Uno a uno los reaccionarios seran silenciados y se unirán a los iniciadores que estan echando los cimientos de una raza mejor y más saludable"".[82]

Els individualistes, tot adoptant i adaptant els principis de la lliure-cultura aniran construint un discurs segons el qual despullar-se no es limita a l'acte material de treure's la roba, d'exhibir el cos nu. Esdevindrà una metàfora de l'alliberament individual, representarà simbòlicament el trencament amb els valors i prejudicis morals, amb les convencions acceptades majoritàriament en la societat coetània. Despullar-se, a més, esdevindrà un acte de subversió sexual, en el sentit que aquesta deixa d'ocultar-se i passa a mostrar-se explícitament, tot defugint els artefactes culturals que mediatitzen la interacció entre persones de diferent sexe, tot tractant de generar una relació més natural i autèntica. És un desafiament a la repressió sexual en què les persones han estat educades. És la materialització de la utopia social anivelladora, atès que servirà per anul·lar el paper diferenciador entre classes del vestit. Encara que, sobretot, despullar-se públicament serà un acte d'afirmació i de llibertat individual, contra el pensament de la majoria.

[82] Redacció; "El culto al desnudo tiene sesenta mil adeptos en Alemania" *Iniciales* 2//4, agost 1930, p. 44. Els editors avisen que aquesta és una nota recollida del diari *El País*, de L'Havana

Evidentment, Armand intervé en aquest debat, i el seu pensament marcarà el discurs dels anarconaturistes espanyols.

> "Siempre hemos creído que el nudismo era una reivindicación de orden revolucionario. Añadamos que sólo nos interesa como medio de emancipación individual (...) Desde el punto de vista individualista (...) la práctica del nudismo nos parece una cosa muy distinta de un ejercicio higiénico derivado o anejo a la cultura física.
>
> Nosotros consideramos a la práctica del nudismo como:
>
> Una afirmación,
>
> Una protesta,
>
> Una liberación.
>
> *Por qué es una afirmación*. (...) es afirmar nuestro derecho a la entera disposición de la propia individualidad corporal. Es proclamar nuestra despreocupación frente a las convenciones, las morales, los mandamientos religiosos y las leyes sociales que niegan a la unidad humana, con diversos pretextos, el derecho a disponer de varias partes de sus ser. (...) la reivindicación nudista es una de las manifestaciones más profundas de la libertad individual.
>
> *Por qué es una protesta*.(...) es protestar contra todo dogma, ley o costumbre que establece una jerarquía de las partes corporales (...) Es protestar en un sentido más elevado, contra toda intervención (legal o moral) que quiera obligarnos a vestirnos porque así le place cuando nosotros nos desnudamos sin obligar a nadie que haga lo propio.
>
> *Por qué es una liberación*. .-Por medio del nudismo nos libertamos de la esclavitud del vestido, nos libramos de la obligación de llevar un traje que es y ha sido siempre un artificio hipócrita (...) Es una liberación de la coquetería; del conformismo a un escalafón artificial de apariencia exterior, que sostiene la diferenciación de clases. Y en fin, nos liberta del prejuicio del pudor, que no es otra cosa que la vergüenza de nuestro cuerpo.
>
> El nudismo nos liberta, además, de la obsesión de la obscenidad (...)
>
> Si nos colocamos en un punto de vista de sociabilidad, sostenemos que la práctica del desnudo es un factor de mejor camaradería, de una camaradería menos egoísta (…) menos distante, más querido, más íntimo, no sólo el que se nos da a conocer sin reservas intelectuales o retóricas, sino con más razón el que une a las anteriores franquezas la de una absoluta ausencia de disimulo corporal".[83]

A banda de les raons ètiques, trobarem també raons estètiques molt en la línia eugenista que venia assumint l'individualisme. L'exhibició d'un cos nu pot ser un acte de bellesa sempre i quan hi hagi salut en el nudista. En aquest sentit podríem constatar que existeix una mena de cànon de bellesa entre els individualistes d'*Iniciales*, recollit en les fotografies que publicaven. Moltes d'elles, especialment les primeres, eren extretes de revistes

[83] Armand, E. "El nudismo". *Iniciales* 4/6, juny 1932, p. 5

de lliure-cultura de Suïssa i Alemanya i hi figuraven cossos de persones joves, primes i musculoses, no gaire diferent de l'estètica que altres moviments de masses venien utilitzant. Posteriorment, aniran apareixent fotografies d'alguns dels membres del grup d'afinitat que porten la revista, en el qual es pot constatar relativament la joventut dels components. Moltes d'aquestes imatges són captades en el moment de fer excursions, de realització d'excercicis gimnàstics o d'activitats recreatives. A partir de la seva idea de naturisme, es pot deduir que l'ideal de bellesa aplegaria aspectes com joventut, vegetarianisme i frugalitat, absència de vicis, excercici, i eugenisme. D'altra banda, no resulta difícil veure aquí un cert culte al cos.

> "¡Juventud, desnúdate!
>
> Claro que no te decimos que te desnudes en la calle, en la plaza pública, sino en el campo o en la playa, y cuando no puedas hacer otra cosa, en la azotea o en el balcón de tu casa (...)
>
> El cuerpo humano normal es un conjunto de armónicas líneas y suprema belleza. ¡Cómo, pues, va a ser inmoral lo armónico y lo bello?(...)
>
> Tú, lector, ¿no te has sentido interiormente artista contemplando un cuerpo humano bien formado?¿No has sentido extasiarte al artista que todos llevamos escondido al mirar, sobre la arena de la playa o sobre la hierba campestre un cuerpo venusiano o el de un fornido muchacho?
>
> A mi me causa idéntica impresión contemplar un bello desnudo que contemplar una bella salida o puesta de sol, un ramillete de bellas y fragantes flores o un espléndido paisaje.
>
> ¡Juventud! Expón tu cuerpo desnudo al sol y a aire, que ellos te devolverán la salud y el color que el traje y la permanencia escesiva en los lugares de trabajo te han robado.
>
> Ponte en contacto directo con la naturaleza en aquellos momentos que la lucha por el pan te dejen libre.
>
> Sol, agua, aires y bella perspectivas de campos y playas.
>
> Huye de bares y cafés: aparta de ti el tabaco y el alcohol, que te embrutecen y enferman. Ama los libros que te ilustran y ejercita tu cuerpo normalmente (...) al aire libre (...)
>
> Amemos y cuidemos nuestro cuerpo, juventud, y aprendamos a amarnos y respetar en el nuestro el cuerpo de los demás, el cuerpo de nuestros semejantes y hermanos"[84]

La difícil dialèctica entre la pràctica del nudisme integral i la moralitat pública serà la que major atenció acapararà per als editors d'*Iniciales.* És obvi que l'exhibició de cossos nus, tant en espais públics, com a les portades de les revistes resulta, si més no, polèmica. D'altra banda, els responsables de la revista s'han de defensar sovint de l'acusació, formulada des del propi anarquisme, de fomentar la pornografia amb aquestes imatges. De fet, resultava cert que algunes persones allunyades de la filosofia de la revista podien comprar-la per la novetat que

[84] Guanches; "¡Juventud, desnúdate! *Iniciales* 6/6, juny 1934, p. 3

suposava l'aparició de dones despullades, en un context social que havia restringit molt les llibertats[85]. Davant d'això, l'òrgan individualista contratacava reafermant la seva idea que el nudisme era dipositari d'una moral més autèntica, allunyada de la hipocresia social i de l'obsessió malaltissa pels aspectes relacionats amb la sexualitat que funcionava per a la majoria.

> "El tabú que hoy existe contra el nudismo es un obstáculo enorme para la adquisición de una aptitud decente hacia el problema sexual. (...) Todos los investigadores que han estudiado la vida de los pueblos primitivos, especialmente su vida y conducta sexual, estan de acuerdo en admitir que, a pesar de su desnudez, son mucho más decentes y morales que los pueblos civilizados con todas sus vestiduras; no hay entre ellos enfermedades sexuales, psiconeurosis o complejos debidos a inhibiciones o supresiones, y también carecen de la inmoralidad y corrupción sexual tan abundante en los pueblos cristianos y civilizados. Mis Margaret Mead, en su libro "Coming of age in Samoa", muestra de una manera clara las corruptas y funestas influencias que los misioneros cristianos siembran allí donde quiera que ponen sus pies. En Samoa, antes de llegar los misioneros y el hombre civilizado, los nativos andaban desnudos eran francos en sus actos y conducta sexual, carecían de vicios y de enfermedades y desconocían el pecado... hoy están en camino de la civilización y del cristianismo... usan ropas, son hipócritas y de los vicios y la corrupción sexual depasan las mejores esperanzas"[86]

Els anarconaturistes estaran d'acord amb la resta de tendències -*Helios, Pentalfa* i la Lliure-Cultura- en què el nudisme representa un apaivagador del desig sexual. La seva pràctica, en grups mixts desactiva l'obsessió sexual i afavoreix una activitat, en aquest camp, raonable. Aquesta serà una idea que es repetirà sovint perquè pretendrà fer front a les acusacions rebudes des de molts fronts, sobre la seva pretesa immoralitat. De fet, consideraran el vestit com a element arficial i sexualment pertorbador.

> "Examinemos un poco el asunto empezando por el prejuicio que sobre moral se tiene ¡Hay de aquel que osara exponerse a la vista de los demás sin el grillete del vestuario!¿Tan horripilante es acaso, el desnudo de una persona?¿Seríamos peores moral o físicamente? Vamos a deducciones: En el caso sexual comprobé, viendo al sexo femenino semi desnudo, en traje de baño, que el vestido es un gran excitante para el apetito carnal. ¿Quien no ha comprobado que la cosa privada es la que más se desea? Una mujer os intrigará menos, como hembra, desnuda que vestida. Ocurre igual que con las conversaciones de relación sexual, que cuanto más se revistan y ocultan al oído, más interés

[85] Així ho comenta Víctor Alba al programa radiofònic *Postdata*, emès a Catalunya Cultura l'1 de desembre de 2001 o en converses mantingudes amb Abel Paz (Barcelona, 30 gener de 1999)

> despiertan, interés malsano que resulta excitación, y los excitantes, por antinaturales, nos perjudican moral y físicamente; y el vestido nos perjudica en ambos sentidos"[87]

Tanmateix, l'acte de despullar-se públicament no deixava de ser una autèntica provocació, com hem comentat, un acte de subversió sexual i moral. En certa mesura, el grup de joves que sortien junts a practicar el nudisme, tractaven d'afirmar les seves idees en contra del que consideraven els seus enemics ètics. I aquests enemics, entre els quals les autoritats civils, els sotmetran a una pressió policial constant[88]. I en aquest sentit, l'església, i tots els elements relacionats amb el catolicisme esdevenien dipositaris de tota aquesta càrrega negativa contra la qual es manifestaven amb l'arma dels seus cossos. Una bona mostra d'això pot ser la següent crònica.

> "La "Fiesta de primavera" que anualmente organiza la Sociedad Naturista de Barcelona, este año ha sido celebrada en una pineda de la Colonia Güell (Coloma de Cervelló) el 12 y 13 del p.p. mayo.
>
> Nuestra tienda formó parte del campamento. Con otros camaradas, llegamos la tarde del 12; previendo deseguida que habría bronca, debido a haberse escogido un sitio tan cerca de la iglesia (...) Pero la "mejor" de las visitas fué la de unos viejos -verdes tal vez- que se pasaron toda la tarde, de un lado a otro, haciendo el moscardón; hasta que por fin reventaron, armando bronca y amenazando con hacer venir a los de la cuadra; convencidos de que los castigos celestes carecen ya de éxito"[89]

Respecte de la resta de naturistes, els individualistes tractaven de mantenir les seves diferències ideològiques. Ja hem explicat anteriorment que, malgrat la confrontació amb altres grups que practiquen el naturisme, especialment contra els trofòlegs, existia relació i intercanvi. Tanmateix, *Iniciales* considera únicament el seu com a un autèntic naturisme integral, en oposició a la resta de nudistes, considerats com a superficials. La seva *profunditat* rau en la seva triple preocupació pel cos, l'esperit, i la construcció d'una societat justa, bastida a partir d'individualitats conscients, en contraposició als de *Pentalfa,* miops, al seu parer, en obviar qüestions com la llibertat sexual o la justícia social, o als partidaris de la Lliure Cultura, considerats com a *snobs*, purament exhibicionistes, desconnectats de la qüestió social i desprovistos d'un sentit d'automillora personal.

---

[86] Martínez Novella, J. "Encuesta sobre el nudismo (VI); El mundo se desnuda" *Iniciales* 2/3, abril 1930, pp. 31-32

[87] Autor desconegut; "Encuesta sobre el nudimo" *Iniciales* 2/1, gener 1930, p.. 9

[88] Redacció; "Pórtico; La persecución del nudismo" *Iniciales* 4/7, juliol 1932, pp. 1-2

[89] Dróvar, León; "Quicio. Los insultos de un cura" *Iniciales* 6/8, agost 1934, p. 1

"La felicidad no consistirá jamás en llevar el cuerpo descubierto, sino en la desnudez total del alma

No negamos la existencia de nudistas que pretenden hallar la felicidad sólo con tostarse la piel al sol, sin preocuparse de que su estómago sea un cementerio, sus vasos sanguíneos unas letrinas, y su cerebro cargado de prejuicios, de ruindades y de bajezas; es este un nudismo pobre, de vía estrecha. Pero nuestro nudismo persigue ambas cosas; la nudez del cuerpo y la del espíritu. No sólo pretendemos que la humanidad se liberte del vestido, sino que también de sus prejuicios y miserias morales y materiales (...)

La corriente nudista actual podría sintetizarse en tres grupos: Uno, que llamaremos esnobista, formado por los que solo ven en el nudismo un deporte, sin nada que les preocupe la alimentación ni la libertad (Alemania da un gran contingente de estos); otro que llamaremos *vegetariano*, formado formado por los que ven en el nudismo un medio de obtener salud, para lo cual se preocupan, también, de alimentarse racionalmente,o sea, de frutas y vegetales, pero sin dar interés a los problemas sociales; y el otro -en el que nos contamos,- que llamaremos *naturista* -tal como nosotros entendemos el naturismo, que no solo se preocupa de desnudarse de atavíos superfluos y perjudiciales, de alimentarse racionalmente, sino que también ve en el nudismo un medio de libertad, un problema sociológico.

Hay otra clase de nudistas: los oportunistas, los que vienen al nudismo como a otras ideas para explotarlo, para sacar de él provecho financiero. Pero de estas miserias humanas, producto e la sociedad capitalista, no hablaremos. Confiamos en que no existirán cuando no sea preciso, para vivir, hacer tantas piruetas grotescas y simiescas alrededor de un plato de judías"[90].

[90] Redacció; "Quicio" *Iniciales* 4/10, octubre 1932, p. 1

9. CONCLUSIONS

Als inicis de la nostra investigació ens plantejàvem com a objectiu demostrar l'existència de la tendència ideològica individualista dins l'anarquisme espanyol. Al llarg de tot aquest temps no ens hem conformat amb fer-ho sinó que hem tractat de dotar d'uns continguts concrets i tangibles al seu conjut teòric, fins al moment inèdit en el terreny historiogràfic. Tanmateix, i més en un país en què l'anarquisme ha tingut un pes específic essencial en la història contemporània, és preocupant haver d'esperar tants anys perquè hi hagi recerques que confirmin allò que és evident. En aquest sentit, considerem, de manera modesta, que hem fet la nostra petita aportació per retornar l'individualisme anarquista al mapa de la nostra història comuna, i en concret, en el terreny de la història de les idees polítiques. Amb aquest treball, hem tractat de recuperar aquest patrimoni ideològic i oferir-lo, de manera pública, a la col·lectivitat, hereva legítima d'unes idees colgades sota les tones de l'oblit i la desmemòria que regna damunt dels projectes col·lectius d'aquells qui creien que un altre món, molt millor, era possible, i absolutament necessari.

I aquesta ha estat una tasca difícil i complicada. Mai ha estat fàcil investigar en terrenys poc o mal coneguts, i el camp de l'individualisme anarquista és un d'ells. La historiografia anarquista, en general, és una regió sobre la qual els coneixements són poc precisos, amb mapes poc clars, plens d'inexactituds i confusions, i en què les llegendes negres o els mites roses, a banda de l'escàs atractiu material per a qualsevol qui pretengui viure professionalment de la història, fa que resti lluny de les rutes principals dels historiadors. Pel que fa a l'anarquisme individualista, a més, ens trobem davant d'una regió ignota, en què les cartes de navegació són encara en procés d'elaboració. A l'hora de cloure aquest temps de recerca i reflexió, ens queda la sensació d'haver contribuït a cartografiar un territori, que esperem, des d'avui serà una mica més conegut.

Som conscients, d'altra banda, de les nostres limitacions. Ens queda un cert regust amarg del molt terreny que resta per explorar. Hauria estat magnífic estendre la cronologia endavant i endarrere, i haver treballat uns àmbits geogràfics més amplis per tractar d'oferir una visió més global. Tanmateix, per assolir una fita com aquesta hauria calgut una expedició col·lectiva i generosament patrocinada, i no pas una travessa lleugera i en solitari com la que l'autor d'aquesta obra ha vingut realitzant al llarg dels darrers cinc anys. Esperem i aspirem a què d'altres investigadors, des d'àmbits propers

completin aquesta cartografia incompleta, aprofondeixin els temes apuntats aquí i esmenin els errors en què el seu autor hagi pogut incórrer.

De la mateixa manera, som plenament conscients que hem tendit a centrar-nos excessivament en la lògica interna de l'objecte d'estudi. Això pot propiciar, de vegades, la impressió d'un cert aïllament respecte del context ideogògic i històric en què aquest es desenvolupa. Ja vam introduir en els primers capítols que era objectiu d'aquesta investigació identificar, descriure i analitzar l'individualisme anarquista des d'aquesta perspectiva, fet en sí mateix complex si tenim en compte l'absència de treballs que s'hi ha dedicat. Considerem tanmateix, que precisament els resultats que presentem aquí haurien de servir per incloure la història de l'anarquisme individualista en la història intel·lectual del segle XX, com a un pensament complet, un projecte polític i un conjunt ideològic amb el legítim dret de figurar en les històries acadèmiques o divulgatives que s'editen, i que fins ara, han omitit injustament.

Al llarg d'aquestes planes hem tractat d'analitzar l'individualisme anarquuista en el seu conjunt, des d'un nivell en què hem tractat de conjugar la globalitat amb l'especificitat del cas espanyol, de resseguir la seva trajectòria històrica i de reconstruir bona part de les seves aportacions ideològiques. Després de tot això no podem estar-nos d'oferir algunes consideracions sobre la qüestió.

Hem d'entendre l'anarquisme individualista com a producte d'una tradició intel·lectual i filosòfica molt anterior al que marca la cronologia fixada en aquest treball. Una tradició que enllaça amb el pensament liberal del segle XIX, fortament crític amb l'ordre que en aquests moments construeixen les societats burgeses, i que certifiquen l'abandó dels projectes polítics originals basats en la tríada republicana de llibertat, igualtat i fraternitat. Stirner representa potser la figura emblemàtica i dissident contra la trajectòria ideològica i social que s'experimenta en aquest segle de la revolució. Des de la seva radicalitat i escepticisme qüestiona la mateixa idea de revolució que tant il·lusiona a uns i espanta a d'altres, i a partir, de l'experiència històrica, llegeix els processos revolucionaris coetanis sota la fórmula que tot canviï per tal que no canviï res. Stirner representa un gran destructor. Un destructor, de déus, d'idees, de mites, i sobretot, de veritats absolutes. Ofereix al pensament anarquista l'escepticisme com a actitud davant les il·lusions del progrés o la revolució. Transmet la idea que els canvis només són possibles des de l'esfera individual, i apunta l'aristocracisme com a actitud

vital quan assumeix que no tots els individus disposen del poder i de la voluntat d'esdevenir egoistes.

De la mateixa manera, aquest pensament crític enllaça amb la tradició filosòfica dels individualistes nord-americans del segle XIX, els quals, d'acord amb el substrat ètic forjat en una societat de pioners, denuncien els nous instruments contemporanis de domini i control –com l'estat- que pretenen retallar els espais vitals de llibertat de cada individu. Aquesta sensibilitat, des d'un context molt específic, enllaçarà, i fins a cert punt, disposarà d'un cert grau de responsabilitat, amb l'antiestatime propi de l'anarquisme. De la mateixa manera, idees com les de la desobediència civil, l'interès per crear espais lliures aïllats de la lògica social capitalista, influirà sens dubte en el cos teòric d'un individualisme porós a influències diverses.

Bona part d'aquests elements de diversa procedència i orientació seran coneguts especialment des de França, un dels principals epicentres intel·lectuals en el trànsit del segle XIX al XX, de fet, el país on es va omplir de significat el propi concepte d'intel·lectual, i un dels principals espais conspiratoris contra l'ordre mundial. En aquest context, diversos teòrics vinculats a l'anarquisme, i amb una important activitat filosòfica i cultural, acabaran per donar forma i coherència a la tendència individualista de l'anarquisme. Entre aquests, la figura de Ryner, i sobretot, la d'Armand, resultaran fonamentals. Aquest darrer, que esdevindrà un gran coneixedor i difusor tant de Stirner com dels individualistes nord-americans, farà de la qüestió de la sexualitat humana la metàfora de l'alliberament integral de l'individu. I això esdevindrà al seu torn, la base de la revolució individualista. D'altra banda, a partir d'aquest treball que, des de l'anarquisme *fin-de-siècle*, recopila i dóna coherència a un discurs cada cop més específic d'un anarquisme cada vegada més complex, serà la causa de la seva diferenciació com a corrent propi.

L'espai de dissidència que representa l'individualisme contra l'orientació que prenen les societats occidentals resulta, com hem pogut veure, reduït i minoritari, amb escassa força, pocs partidaris i massa opositors. En alguns moments, com ho és finals del segle XIX i principis del XX, aquest sentiment d'aïllament comporta alhora una certa sensació de pertinença a una elit. Això explica, en part, aquest procés de confluència amb una intel·lectualitat que en aquest moments també tracta de buscar un lloc propi i un paper concret en una societat cada vegada més complexa. És quan alguns artistes i escriptors modernistes, o de la generació del 98 fan aproximacions amb els sectors individualistes d'un anarquisme cada vegada més divers i polièdric. És també el

moment en què a Nord-Amèrica i Europa, especialment a França, l'individualisme anarquista viu una mena d'època daurada. Tanmateix, serà també quan l'anarquisme, com a ideologia i moviment, creix i madura, i per tant, diversifica els seus continguts i les seves estratègies. És un moment, doncs, en què la tendència individualista inicia la seva convivència, no exempta de conflictes i tensions, amb comunistes llibertaris i anarco-sindicalistes.

Aquesta època d'efervescència ideològica comporta, d'altra banda, la confluència amb altres idees i moviments aliens a la seva tradició política, encara que afins al seu esperit. Paral·lelament a les transformacions apuntades al paràgraf anterior, l'anarquisme, especialment el més individualista començarà processos d'adopció – adaptació respecte del naturisme, l'antimilitarisme, el neomalthusianisme o l'eugenisme dissidències al seu torn d'una evolució social i política que comporta menys llibertat, menys igualtat i menys fraternitat. Tot plegat, farà de l'anarquisme, i en especial de la seva tendència individualista, un conjunt teòric plural i global, que es preocuparà de l'individu en tota la seva dimensió existencial.

L'individualisme anarquista, basat també en nuclis afinitaris informals de difícil seguiment, comptarà amb uns òrgans de debat i difusió concrets, en què la seva ideologia serà presentada de manera explícita en òrgans específics, minoritatis com la seva tendència, encara que també es presentarà de manera implícita en altres revistes de tendència diversa dins l'univers periodístic llibertari, algunes de les quals tindran una àmplia difusió. Per tant, cal afirmar que, tot i l'evident condició de tendència minoritària dels anarco-individualistes, les seves idees tindran una major presència del que la seva forma numèrica podria indicar. L'individualisme serà una tendència sempre present en els debats anarquistes, encara que sovint com a objecte de crítica.

Perquè l'atractiu bàsic dels anarquistes individualistes, tant a nivell global com en el cas concret d'Espanya, serà el seu discurs, un conjunt teòric discutit o ensalçat, criticat o reverenciat, encara que amb una presència òbvia, i en alguns casos, amb una gens menyspreable capacitat d'influència entre uns llibertaris sempre oberts a les novetats filosòfiques, i això, a dins d'un territori en què la permeabilitat filosòfica representa una norma.

L'essencial de l'anarquisme individualista són les seves aportacions ideològiques. I quan parlem de les seves idees, veiem que el seu és un discurs heterogeni, complex i profund, encara que radical, escèptic, autocrític i dissident. Influenciat per un individualisme francès que va viure, com hem indicat el seu màxim

esplendor entre l'*affaire Dreyffus* i l'esclat de la Gran Guerra, i en decliu a les dècades dels vint, i dels trenta, l'individualisme espanyol viurà un moment important en la cronologia estudiada en aquest treball. Tot i que ja hem apuntat al tercer capítol la presència d'un individualisme intel·lectual, a finals del segle XIX i princpis dels XX, lligat a revistes com *Ciencia Social* i a teòrics com Ricardo Mella, serà durant les dècades dels vint i dels trenta quan l'individualisme espanyol oferirà majors mostres de vitalitat. La relativa tolerància política respecte a l'anarquisme més teòric i cultural al llarg de la dictadura de Primo de Rivera (1923-1930), i l'estreta connexió geogràfica i personal entre individualistes d'ambdues bandes del Pirineu van propiciar aquesta efervescència de les idees stirnerianes, i a la vegada aquesta mena de dependència ideològica respecte de teòrics com Armand o Ryner. Indirectament, i introduïts per aquests darrers, es propiciaria la recuperació del filòsof de Bayruth i de l'editor de *Liberty.* Aquesta influència francòfona marcarà la línia de debat, amb la inclusió de prioritats com l'alliberament sexual, el naturisme o el neomalthusianisme. D'altra banda, aquest període, i el de la Segona República (1931-1939), conformen un context obert i excepcional en què bona part de la societat espanyola i dels sectors més polititzats dels anarquistes desitgen canvis profunds, no únicament a nivell general, sinó, i sobretot, a un nivell particular i personal. És aquesta una època en què es vol crear noves formes de cultura, noves fórmules de sociabilitat, nous espais on experimentar la llibertat, la igualtat i la fraternitat en l'ara i l'aquí, no pas en el remot futur que proposen les utopies revolucionàries.

Tindrem doncs un individualisme anarquista espanyol amb uns òrgans de premsa específics que esdevindran punt de trobada i espai de debat, reflexió i propaganda entre diversos nuclis afinitaris identificats amb aquests postulats filosòfics. Des de la base d'aquesta premsa, editors, col·laborados i lectors restaran molt interessats a posar en pràctica les seves idees mitjançant el recurs a colònies individualistes o a projectes revolucionaris diversos. Així trobarem individus que s'acostaran al naturisme, que mostraran interès per l'ús de les llengües planificades, que participaran dels moviments antimilitaristes o tractaran de buscar noves fòrmules de relacionar-se sexualment al marge de les convencions, elements, tots ells, vinculats a la filosofia individualista. En tot aquest context, trobarem també individus que compartiran espais amb altres cercles no específicament individualistes, que inclouran les seves idees en òrgans de major difusió dins l'univers llibertari, amb vocació de generar influència i debat, i ultrapassar l'àmbit minoritari dels seus propis medis. Trobarem, sobretot, una

vocació avortada d'estendre i compartir les idees individualistes a la recerca de major sobirania individual, de major llibertat en el terreny de la privacitat.

És de destacar, d'altra banda, la pròpia existència d'aquest pensament global, crític i contestatari que es presenta, en la cronologia estudiada, com a una ideologia a contra-corrent del que en aquests moments ve succeint en el context europeu. Els anarquistes individualistes, des de la seva condició minoritària i aïllada, oposen la llibertat al totalitarisme rampant, l'individu als moviments de masses que eclosionen, l'escepticisme revolucionari a la sacralització de la revolució. En un context tan hostil, la marea de la història els arrossega sense pietat.

Considerem que aquests anys de investigació han estat un esforç per rescatar de l'oblit tot un pensament que, en certa mesura, ens aporta idees no caducades encara. En una societat contemporània globalitzada, moguda per valors i idees-força en què el desconcert es combina amb els fonamentalismes, en què la força de la paraula recula davant el poder de la imatge, en què el pensament crític representa un luxe cada vegada menys a l'abast de l'individu comú, fer incursions a la recerca de maletes perdudes per la serralada de les Alberes, pot representar un necessari i interessant excercici de reflexió.

Girona i Barcelona, octubre de 1997 – juny de 2002.

ANNEXOS

I. ÍNDEX ALFABÈTIC D'ARTICLES

Autor	Títol	Referència	Tema
Alaiz, Felipe	El Peligro Rojo	Nosotros, 3, desembre 1937, pp 16-20	Amor lliure. Adulteri
Alaiz, Felipe	Clase, superclase y subclase	Nosotros, 4, gener 1938, pp 6-9	Classe social
Alaiz, Felipe	Teoría del español furtivo y del español oficioso	Nosotros, 5, febrerr 1938, pp 9-11	Dos Espanyes
Alaiz, Felipe (Rodela) (n.4 p.47)	El clima social confortable	Nosotros, 2, novembre 1937 pp. 19-21	Individualisme. Associacionisme
Alba, Germina	Racionalización del naturismo	Iniciales 7/6, juny 1935, pp. 6/7	Naturisme
Albajes	Los concursos de belleza	Iniciales 5/7, juliol de 1933, p. 12	Sexualitat. Condició femenina
Amigos del teatro del pueblo	El manifiesto. A los centros, ateneos, juventudes y al pueblo en general	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) p. 45	Teatre. Manifest
Antilli, T.	La flor del camino	Nosotros, 2, novembre 1937 pp 17-18	?
Antín, Mario	El amor	Etica, 4, abril 1927	Amor lliure
Armand, E	Monoandra - monogamia - la pareja	Iniciales 4/7. juliol 1932, pp. 5-7	Amor lliure. Amor plural
Armand, E	Mi reino no es de este mundo	Ética, 5, maig 1927, p. 27	Individualisme. Principis
Armand, E	Nuestro individualismo II	Al Margen, 4, desembre 1937, p.4	Individualisme. Filosofia
Armand, E.	Individualismo. Anarquismo individualista	Nosotros, 3, desembre 1937, pp. 24-27	Individualisme. Escoles individualistes
Armand, E.	El individualista	Iniciales 5/1, gener 1933, p. 14	Individualisme. Característiques
Armand, E.	Lo que queremos los individualistas	Iniciales 7/1-5, gener a maig 1935, p. 14	Individualisme.Principis generals
Armand, E.	Nuestro Idealismo	Ética, 4, abril 1927, pp. 17-19	Individualisme. Principis generals
Armand, E.	Divulgación del anarquismo individualista	Iniciales 7/10, octubre 1935, p. 6	Individualisme. Principis generals
Armand, E.	El anarquismo como vida y actividad individuales	Iniciales 4/4, abril 1932, p. 9	Individualisme. Revolució quotidiana
Armand, E.	El nudismo	Iniciales 4/6, juny 1932, p. 5	Naturisme. Nudisme
Armand, E.	Max Stirner: su vida y su obra	La Revista Blanca, 80, setembre 1926, pp. 237-241	Individulalisme. Stirnerisme
Armand, E.	Nuestro individualismo I	Al Margen, 3, novembre 1937, p. 6	Individualisme. Principis generals

Armand, E.	Nuestro individualismo III	Al Margen,5, març 1938, p. 4	Individualisme. Filosofia
Armand, E.	Nuestro Individualismo IV	Al Margen,6, març 1938, p. 6	Amor lliure. Amor plural
Arqués, Dr. R.	"Divulgaciones científicas. El peligor venéreo".	Iniciales 2/3, abril 1930, pp. 25-28	Sexualitat. Malaties venèries
Bakunin, M.	Llamado a la insurrección	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) pp. 25-26	Revolució
Barnard, P.A.	La pluralidad en el amor	Iniciales 4/11, novembre 1932, pp. 3-5	Amor lliure. Amor plural
Belda, Agustín	Generación consciente	Etica, 11, novemnre 1927, pp. 25-26	Sexualitat. Eugenisme. Neomalthusianisme
Bertrand, Julia	Disertación sobre la belleza	Ética, 3, març 1927, pp. 10-11	Sexualitat. Condició femenina
Besnard, Pierre	Han Ryner ha muerto	Al Margen,5, març 1938, p. 4	Ryner
Betances, Clotilde	Las tragedias del himen	Iniciales 6/7, juliol 1934, pp. 13-14	Sexualitat. Moral
Blazquez, J.M.	Detractores del anarquismo individualista	Al Margen, 4, desembre 1937, p.6	Individualisme. Crítica
Blázquez, J.M.	Falta revolucionar las conciencias	Al Margen,6, març 1938, p. 1	Individualisme. Filosofia
Brazil, Jaime	Libros; Formas de vida en común sin estado ni autoridad	Iniciales 8/2, febrer 1936, p.8	Biografia
Burle, Maria	El certificado prenupcial	Iniciales 4/3, març 1932, pp. 3-4	Eugenisme, Neomalthusianisme
Byington, Stephen	La Agresión, el Gobierno, la Violencia, la Propaganda actual	Nosotros, 3, desembre 1937, pp. 14-15	Anarquisme. Definició
Campo, Floreal del	Detente, procreación	Iniciales 7/1-5, gener-maig 1935	Neomalthusianisme
Campo, Floreal del	Para ser anarquista hay que ser naturista	Iniciales 7/7, juliol 1935	Naturisme
Campo, Silvestre del	Palabras de un individualista. Soñar despierto	Etica, 9, setembre 1927, pp. 18-19	Individualisme. Principis
Campo, Silvestre del	Por el desnudo integral	Iniciales 2/4 agost 1930, p. 42	Naturisme. Nudisme
Cárdenas, Raúl F.	Esterilización y eugenesia.	Iniciales 7/9, setembre 1935	Eugenisme
Casellas, Edgardo	Libros; Revolución sexual de nuestro tiempo. Del Dr. Lazarte	Iniciales 4/8, agost 1932, p. 10	Biografia
Cercos	El niño	Al Margen, 2, octubre 1937, p. 6	Educació
Cercos	Diálogo intrascendente en rededor del amor libre	Al Margen, 4, desembre 1937, p.7	Amor lliure. Alliberament sexual

Chardon, Pedro	Individuaismo y sociabilidad	Al Margen, 3, novembre 1937, p. 8	Individu i societat
Clara Luz (F Montseny?)	Sueños	Ética, 24, gener 1929, p. 37	Sexualitat. Condició femenina
Cortés, Vicente G.	Apreciaciones del momento. Los acontecimientos de España no deben ser juzgados a la ligera	Al Margen, 2, oct 1937	Guerra Civil
Costa Iscar	No hagas a otro lo que no quieras para ti	Al Margen, 2, 1937, p.2	Antiautoritarisme, igualitarisme
Costa Iscar	Hacia una revolución integral sin violencia	Nosotros, 4, gener 1938, pp 14-18	Individualisme. revolució
Costa Iscar	No hagas a otro lo que no quieras para ti	Al Margen, 2, 1937, p.2	Individualisme. Filosofia
Curtis, W.	La ética stirneriana	Al Margen,6, març 1938, p. 2	Individualisme. Stirnerisme
Descleuze, J.	El arte literario francés	La Revista Blanca, 82, 84	Individualisme. Estètica literària
Devaldes, Manuel	Individualismo. Anarquismo egoista	Nosotros, 4, gener 1938, p 24-29	Individualisme. Filosofia
Devaldes, Manuel	Individualismo. Anarquismo egoista (II)	Nosotros, 5, febrerr 1938, pp. 24-29	Individualisme. Filosofia
Devaldes, Manuel	Maternidad consciente	Iniciales 1-5, agost 1929, pp. 99-101	Eugenisme
Devaldes, Manuel	La esterilización	Ética, 24, gener 1929, pp. 21-22	Eugenèsia
Díaz, David	El amor, la mediocridad y la rutina	Etica, 12, gener 1928	Amor lliure
Dorcy, Christian	Ana Armandy nos habla de la educación sexual	Iniciales, 1/5, agost 1929, p. 101	Sexualitat. Educació sex.
Drovar, León	Libros. Servicio militar obligatorio para la mujer, de María Lacerda de Moura	Iniciales 5/6, juny 1933, p. 3	Antimilitarisme
Drovar, León	Libros; feminismo y sexualidad	Iniciales 5/6, juny 1933, pp. 3-4	Sexualitat. Condició femenina
Drovar, León	El placer del estudio	Iniciales 1/5, agost 1929, p. 112	Educació. Estudi
Dróvar, León	Cribando ideas. ¿Imperfecta la naturaleza?	Iniciales 6/6, juny 1934	Neomalthusianisme
Dróvar, León	Cribando ideas. Pórtico	Iniciales 6/1, gener 1934	Neomalthusianisme. Anticonceptius
Dróvar, León	Pórtico. Cribando ideas	Iniciales 5/7, juliol 1933, p. 1	Individualisme. Relació amb altres grups
Dróvar, León	A la hora de la reflexión	Iniciales 6/7, juliol 1934, p. 1	Individualisme. Revolució quotidiana
Dróvar, León	A la hora de la reflexión	Iniciales 6/7, juliol 1934	Individualisme. Revolució quotidiana
Dróvar, León	Libros. Federico Urales. Mi vida	Iniciales 2/3, abril 1930, sup. 6	Individualisme. Relació amb altres grups
El grupo editor	Propósitos, Editorial, Revista y biblioteca nosostros	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) pp.37-40	Nosotros. Objectius editorials
El grupo editor	Nueva dirección	Nosotros, 2,	Nosotros. Canvis a la

		novembre 1937 p.2	direcció
Elizalde, J.	Gerardo de Lacaze Duthiers	Ética 12, gener 1928, pp. 10-11	Biografia
Estévez, Antonio	Aspectos humanos	Ética, 9, setembre 1927, pp. 25-26	Individualisme. Naturisme
Fieldman	La Música y el Cine	Nosotros, 5, febrerr 1938, pp. 40-42	Art. Música. Cinema
Fontaura	Los expropiadores de tierra en Caudete	Al Margen, 2, octubre 1937, p. 6	Individualisme. Colònies individualistes
Fontaura	Ligeras consideraciones en torno al egoísmo	Al Margen, 3, novembre 1937, p. 6	Individualisme. Egoisme
Fontaura	Ligeras consideraciones en torno al egoismo II	Al Margen, 4, desembre 1937, p.3	Individualisme. Egoisme
Fontaura	La asociación, garantía de libertad	Al Margen,6, març 1938, p. 5	Individualisme. Associacionisme
Fontes, Ida	De mi pensar	Iniciales 1/8 octubre 1929, p. 131	Individualisme. Principis generals
Forel, Dr. Augusto	El aborto artificial	Etica, 3, març 1927	Neomalthusianisme. Avortament
Galindo Cortés, Vicente	Apreciaciones del momento. Los acontecimientos de España no deben ser juzgados a la ligera	Al Margen, 2, oct 1937	Individualisme. Guerra Civil
Galindo Cortés, Vicente	Naturistas e individualistas	Al Margen, 3, novembre 1937, p. 3	Individualisme. Naturisme
Galindo Cortés, Vicente	Con la muerte de Han Ryner, el individualismo pierde a una de sus figuras más representativas	Al Margen,5, març 1938, p. 1	Ryner
Galindo Cortés, Vicente	El sentido de superación individual en la producción dramática de Ibsen	Al Margen,6, març 1938, p. 2	Ibsen
Galindo Cortés, Vicente (Fontaura)	Consideraciones. El derecho a la libre experimentación	Nosotros, 4, gener 1938, pp. 10-14	Individualisme. Experiments socials i econòmics.
Galindo Cortés, Vicente (ps. Fontaura)	A través de nuestro correo	Iniciales 8/5, maig 1936, p. 6	Individualisme. Associacionisme
Gallardo, Mariano	Libertad sexual y naturismo	Iniciales 6/10, octubre 1934, pp 7-8	Sexualitat. Alliberament sexual
Gallardo, Mariano	Sexualismo y naturismo	Iniciales 6/6, juny 1934, p. 10	Sexualitat. Naturis me. Contracepció
Gallardo, Mariano	La prostitución sexual	Iniciales 9/2, maig 1937, pp. 7-8	Sexualitat. Prostitució
Gallardo, Mariano	La sexualidad de los niños	Iniciales 7/7, juliol 1935, p. 12	Sexualitat. Educació sexual
Gallardo, Mariano	La feria sexual	Iniciales 7/6, juny 1935, p. 12	Amor lliure. Matrimoni
Gallardo, Mariano	El amor plural no es vicio	Iniciales 7/8, agost 1935	Amor lliure. Amor plural
Gallardo, Mariano	Llamamiento	Iniciales 8/5, maig	Amor Lliure. Amor

		1936, pp. 12-14	plural. Camaraderia amorosa
Gallardo, Mariano	La vida sexual sin el amor	Al Margen, 4, desembre 1937, p.6	Amor lliure. Alliberament sexual
Giménez Igualada, José	El individualismo y el arte	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) pp22-23	Individualisme i art
Giménez Igualada, José	Divagaciones egoístas. El interés de ser amado (a la manera de cuento)	Nosotros, 5, febrerr 1938, pp. 32-36	Individualisme
Giménez Igualada, M.	Reflexiones	Al Margen, 4, desembre 1937, p.9	Amor lliure. Amor plural
Giménez Igualada, Manuel	Stirner y su obra	Nosotros, 4, gener 1938, pp 36-42	Biografia. Reivindicació d'Stirner
Giménez Igualada, Miguel	Anarquismo e individualismo	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) pp 16-18	Individualisme
Giménez Igualada, Miguel	Virilidad	Nosotros, 2, novembre 1937 pp 11-12	Individualisme. Força creadora de la revolució
Giménez Igualada, Miguel	La escuela y el niño	Nosotros, 2, novembre 1937 pp 43-44	Individualisme. Pedagogia
Giménez Igualada, Miguel	El anarquismo	Nosotros, 3, desembre 1937, pp 12-14	Anarquisme. Definició
Giménez Igualada, Miguel	Posición firme y actitud clara	Nosotros, 4, gener 1938, pp.3-5	guerra civil
Giménez Igualada, Miguel	La moral contra natura	Al Margen,5, març 1938, p. 5	Amor lliure. Anomalies sexuals. Castedat
Giménez Igualada, Miguel (?)	Invitación. Por Han Ryner	Nosotros, 5, febrerr 1938, pp. 3-5	Necrològica. Han Ryner
Giménez Igualada, Miguel (?)	Irreverencias. Asocial. El cercado.	Nosotros, 5, febrerr 1938, pp. 30-31	Individualisme. Associal
Goldman, Emma	La tragedia de la emancipación femenina	Nosotros, 3, desembre 1937, pp 6-11	Dona. Emancipació femenina
González Pacheco, Rodolfo	España. Nuestra revolución. El segundo día. Las colectividades. ¡Coño!. Ganar la guerra	Nosotros, 2, novembre 1937 pp 6-10	Guerra i revolució
González Pacheco, Rodolfo	Leído y visto	Nosotros, 2, novembre 1937 pp 47-48	Crítica bibliogràfica
González Pacheco, Rodolfo	Carteles. Trabaja	Nosotros, 3, desembre 1937, pp. 28-29	Anarquisme.Treball
González Pacheco, Rodolfo	Los pies descalzos	Nosotros, 4, gener 1938, p. 30	Dona. Explotació femenina
González Pacheco, Rodolfo (?)	Carteles. Nadie se muere la víspera.Las barricadas. Barcelona. Pensamientos	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) pp. 27-30	Guerra i revolució
González Pacheco,	Teatro del Pueblo	Nosotros, 1 s/d	Teatre

Rodolfo (?)		(oct 1937?) p.43	
González Pacheco,Rodolfo	Carteles. Frío. Todo. Comunismo	Nosotros, 2, novembre 1937 pp 31-34	Anarquisme i comunisme
Gual, J.	A los camaradas afines. Podemos hacer algo práctico	Al Margen,5, març 1938, p. 6	Individualisme. Associacionisme
Guanche	¿El desnudo, es inmoral?	Iniciales 7/6, juny 1935	Naturisme. Nudisme
Guanche	¡Juventud, desnúdate!	Iniciales 6/6, juny 1934, p. 3	Naturisme. Nudisme
Guerrero, Juan	La otra revolución	Al Margen, 4, desembre 1937, p.7	Individualisme. Relació amb altres grups
Hardy, Dr.	El aborto	Iniciales 5/4, abril 1933, p. 9	Neomalthusianisme. Avortament
Hardy, Dr.	Procedimientos abortivos I	Iniciales 5/5, maig 1933, p. 2	Neomalthusianisme. Avortament
Hardy, Dr.	Procedimientos abortivos II	Iniciales 5/ 6, juny 1933, pp. 9-10	Neomalthusianisme. Avortament
Heliófilo	El ciego de la visión sublime	Etica, 9, setembre 1927	Amor lliure. Infidelitat
Humbert, Juana	Maternidad consciente	Iniciales 5%4, abril 1933, p 2 i 15	Neomalthusianisme
Huot, Maria	Procreación y paro forzoso II	Iniciales 4/3, març 1932, pp. 8-10	Neomalthusianisme
I (Igualada?)	Correo nuestro	Nosotros, 5, febrerr 1938, pp 47-48	Correspondència
Igualada	Nuestros artistas. La obra de Gstavo Cochet en la Exposición de Primavera de Barcelona	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) pp. 35-36	Art. Crítica artística
Iniesta, Juan de	Momentos aurorales	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) pp. 41-42	Anarquisme. Desconeixement dels anarquistes
Iniesta, Juan de	Los más desgraciados	Nosotros, 3, desembre 1937, pp. 44-49	Anarquisme i pobresa
Iniesta, Juan de	Dos caminos	Nosotros, 3, desembre 1937, p. 46	Revolució. Anticomunisme
Iniesta, Juan de	. Maridajes imposiblesAnarquismo y política	Nosotros, 4, gener 1938, pp 19-20	Anarquisme. Política
Iniesta, Juan de	Tolstoi "Fue un individualista?	Nosotros, 5, febrerr 1938, pp. 43-46	Individualisme. Tolstoi
Irreverente	Calidoscopio. Ese no es el buen camino de la otra mitad	Iniciales 2/5, desembre 1930, p. 56	Sexualitat. Condició femenina
Irreverente	Calidoscopio. Dos clases de escolares	Iniciales 8/4, abril 1936, p. 15	Educació
Irreverente	Calidoscopio. Unas loas y unas irreverencias (incompatibles)	Iniciales 2/1, gener 1930, sup. 3	Naturisme. Associacionisme
Isabel	Esterilidad	Iniciales 8/5, maig 1936, pp. 16-17	Neomalthusiamisme
Jardinero, J.	Naturismo e idealismo	Ética, 5, maig 1927	Naturisme
Jougla, Emilio	Pablo Vigné d'Octon	Ética, 12, gener	Biografia

		1928, p. 14	
Julián	Las tribus (historia para niños)	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) p. 34	Història. Contra la colonització d'Amèrica
La administración	Administrativas	Nosotros, 3, desembre 1937, p. 48	Comunicacions adminstratives.
La Administración	Administrativas	Nosotros, 4, gener 1938, p. 48	Notes administratives
La administración	Administrativas	Nosotros, 5, febrerr 1938, p. 48	Notes administratives
La redacción	Aviso a los compañeros	Nosotros, 3, desembre 1937, contraportada	Projectes editorials
Lacaze Duthiers, G.	Moral inmoral y ética individualista	Ética, 4, abril 1927, pp. 14-15	Individualisme. Moral
Lacaze Duthiers, Gerardo de	Los prejuicios en materia sexual	Iniciales 4/5, maig 1932, p. 2	Sexualitat. Prejudicis sexuals
Lacaze-Duthiers, Gérard de	La prehistoria	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) pp 10-12	Història. Divulgació
Lacerda de Moura, Maria	Esclavitud sexual	Iniciales 5/8, agost 1933, p. 8	Sexualitat. Condició femenina
Lacerda de Moura, Maria	Han Ryner, el Sócrates moderno	Al Margen,6, març 1938, p. 1	Ryner
Lafleche, Dr.	"No hay sífilis, sólo hay sifilíticos"	Iniciales 1/5, agost 1929, p. 107	Sexulitat. Malaties venèries
Lafuente, T.	Sobre el Congreso Naturista de Málaga (2)	Ética, 12, gener 1928, pp. 33-36	Naturisme. Associacionisme
Lattelaro, Francisco	¿Sabéis quien soy?	Iniciales 2/4, agost 1930, p. 45	Educació.
Leante, Eugenio	El abuso sexual. La sexualitat humana es antinatural.	Iniciales 2/4, agost 1930, p. 44	Sexualitat. Obsessió sex.
Leante, Eugenio	A las feministas	Iniciales 4/3, març 1932	Sexualitat. Condició femenina
Lectors	Correo Nuestro	Nosotros, 3, desembre 1937, pp. 47-48	Correspondència dels lectors
Libertad, E.	Seamos eclécticos	Ética, 11, novembre 1927, pp. 15-17	Individualisme. Eclecticisme
Llauradó, A. G.	Sobre sensualismo	Iniciales 7/6, juny 1935, pp. 9-12	Sexualitat. Dret a gaudir de la sexualitat
Lorulot, André	Perversiones y desviaciones del instinto genital I	Iniciales 4/5, maig 1932	Sexualitat. Anomalies sexuals, fetitxisme
Lorulot, André	Perversiones y desviaciones del instinto genital II	Iniciales 4/6, juny 1932, p.2	Sexualitat. Anomalies sexuals
Lorulot, André	Perversiones y desviaciones del instinto genital III	Iniciales 4/7, juliol 1932, pp. 2-4	Sexualitat. Anomalies sexuals.
Lorulot, André	Perversiones y desviaciones del instinto genital V	Iniciales 4/9, setembre 1932, pp. 2-8	Sexualitat. Anomalies sexuals
Lorulot, André	Perversiones y desviaciones del instinto genital IV	Iniciales 4/8, agost 1932, pp. 2-5	Sexualitat. Anomalies sexuals
Loyot, Prof. Noel	El desnudo y el vestido	Iniciales 4/7, juliol 1932, p. 5	Naturisme. Nudisme
Malatesta, Errico	Los anarquistas. En el	Nosotros, 1 s/d	Política i revolució

	gobierno. En los sindicatos. En el antifascismo	(oct 1937?) p. 24	
Malatesta, Errico	La voluntad	Nosotros, 2, novembre 1937 p.23	Anarquisme. Voluntat
Martí, Juan	Naturismo	Ética, 21, setembre 1928	Naturisme
Martín Arjona, J.	Crónica. La eterna víctima	Ética 22, novembre 1928, pp. 11-12	Sexualitat. Condició femenina
Martín, J.	El problema terrible	Ética, 22, novembre 1928, pp. 20-22	Sexualitat. Condició femenina
Martínez Novella, J.	El mundo se desnuda	Iniciales 2/3, abril 1930, p. 29-32	Naturisme. Nudisme
Martínez, M.	Rebeldes de botín	Al Margen, 2, 1937, p.4	Revolució. Guerra Civil
Martínez, M.	Rebeldes de botín	Al Margen, 2, 1937, p.4	Individualisme. Guerra Civil
Martínez, M.	Revolución	Al Margen, 3, novembre 1937, p. 5	Individualisme. Revolució i revolta
Maymon, Antonia	Amor	Iniciales 2/4, agost 1930, p. 29	Amor. Renúncia amorosa
Maymon, Antonia	La dicha	Ética, 5, maig 1927, pp. 19-20	Naturisme
Maymon, Antonia; Lafuente, Tomás	Del Congreso Naturista de Málaga (1)	Ética, 11, novembre 1927, pp. 27-31	Naturisme
Medina González, M.	Señales en la ruta amorosa. Lo espiritual y lo material en las relaciones sexuales	Iniciales 5/7, setembre 1933, pp. 5-6	Sexualitat. Moral
Medina González, M.	Encuesta sobre el nudismo	Iniciales 1/8, octubre 1929, pp. 134-135	Naturisme. Nudisme
Medina González, Manuel	"Amai e no vos multipliqueis, de Maria Lacerda de Moura	Iniciales 5/7, juliol 1933	Sexualitat. Neomalthusianisme
Medina González, Manuel	Libros. A mulher é una degenerada, de María Lacerda de Moura	Iniciales 5/9, setembre 1933, p. 12	Individualisme. Sexualitat
Miró, M	Pluralismo amoroso	Iniciales 2/3, abril 1930, pp. 32-33	Amor lliure. Amor plural
Miró, M. (ps. Orim)	Tríptico	Ética, 3, març 1927, p. 12	Individualisme. Principis generals
Mongeot, M. K. de	De la nudez moral	Iniciales 4/10, octubre 1932, pp. 8-9	Naturisme. Nudisme
Monteamor, Helios	La anarquía y el naturismo integral	Iniciales 7/1-5, maig 1935, p. 11	Naturisme
Montseny, Federica	Personalidad	Ética, 5, maig 1927, pp. 9-10	Individualisme. Principis generals
Morales Guzmán	Los enemigos del amor	Al Margen,5, març 1938, p. 3	Amor lliure. Prejudicis
Moreno, Juan Ramon	Fijando posiciones (CN Málaga)	Ética 12, gener 1928, pp. 36-37	Naturisme
Muro	Temas de arte. El secreto de "El Greco"	Nosotros, 3, desembre 1937, pp. 21-23	Art. Biografia

Muro	Temas de arte. Murillo	Nosotros, 5, febrerr 1938, pp 37-39	Biografia. Murillo. Art
Natura, Dolores	Baladas maternas	Iniciales 7/7, juliol 1935, p. 9	Sexualitat. Condició femenina
Nettlau; Max	La anarquía y el individualismo	La Revista Blanca, 160, gener 1930, pp 369-374	Individualisme
Noja Ruiz, Higinio	Eliseo Reclús	Nosotros, 2, novembre 1937 pp 39-42	Biografia
Noja Ruiz, Higinio	Errico Malatesta	Nosotros, 3, desembre 1937, pp. 40-43	Biografia
Noja Ruiz, Higinio	La soberanía individual	Nosotros, 4, gener 1938, pp 31-35	Individualisme. Sobirania individual
Noja Ruiz, Higinio	El individuo en la sociedad	Nosotros, 5, febrerr 1938, pp. 12-17	Individualisme. Individu i societat
Odin, Raoul	Algo sobre colonias libertarias	Iniciales 7/11, novembre 1935, p. 6	Individualisme. Colònies
Olcina, Arsenio	Trazos de la revolución. Un faccioso	Al Margen, 2, 1937, p. 2	Antimilitarisme
Olcina, Arsenio	Trazos de la revolución. Los condendados	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) pp19-21	Guerra i revolució
Olcina, Arsenio	Trazos de la revolución. Un faccioso	Al Margen, 2, 1937, p. 2	Antimilitarisme
Oliveras, S.	Reflexiones sobre el ideal anarquista	Al Margen, 4, desembre 1937, p. 6	Individualisme. Revolució quotidiana
Paredes, Félix	Teatro de la Revolución y revolución del Teatro	Nosotros, 4, gener 1938, pp. 42-46	Teatre. Teatre revolucionari
Pérez, Ramón	Anarquía	Al margen, 2, 1937, p. 2	Anarquisme. Definició. Antidogmatisme
Pi, Juan del	Eso no es anarquismo	Iniciales 5/1, gener 1933, p. 14	Individualisme. Relació amb altres grups
Puente, Isaac	La fundamental tarea	Ética, 11, novembre 1927	Individualisme
Puente, Isaac	Métodos anticoncepcionales prácticos	Iniciales 5/5, maig 1933	Neomalthusianisme. Anticonceptius
Puente, Isaac	Ventajas e inconvenientes de los procedimientos anticoncepcionales	Iniciales 6/9, setembre 1934, pp. 7-9	Neomalthusianisme. Anticonceptius
Puente, Isaac	La fundamental tarea	Ética, 11, novembre 1927	Individualisme. Naturisme.
Ramos, M.	Saber Morir	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) p. 31	Morts heroiques
Ramos, M.	La Propiedad I. Origen y modode aceptarla y combatirla. Las diferentes teologías. Mínimo introito	Nosotros, 2, novembre 1937 pp 35-38	Propietat
Ramos, M.	La Propiedad II. Concepto religioso: La propiedad es de Dios. Concepto socialista: la propiedad es de la sociedad.	Nosotros, 3, desembre 1937, pp. 36-39	Propietat

	Inmutabilidad de principios en uno y otro concepto de la divinidad		
Redacció	Quicio (Ed itorial)	Iniciales 4/12, desembre 1932, p. 1	Neomalthusianisme
Redacció	Un descubrimiento fisiolójico (sic!)	Iniciales 7/7, juliol 1935	Neomalthusianisme. Anticonceptius
Redacció	Un progreso en los medios anticoncepcionales	Iniciales 5/8, agost 1933	Neomalthusianisme. Contracepció
Redacció	Sindicato único de pedantes	Iniciales 4/8, agost 1932	Individualisme. Relació amb altres grups
Redacció	Quicio	Iniciales 4/11, novembre 1932, p. 1	Individualisme. Relació amb altres grups
Redacció	Entre nosotros	Iniciales 9/1, p. 15	Individualisme. Colònies
Redacció	A propósito del 14 de abril	Iniciales 4/5, maig 1932, p. 1	Individualisme. Principis
Redacció	Sobre nuestra encuesta	Iniciales 2/1, gener 1930, sup.I	Naturisme. Nudisme
Redacció	La persecución del nudis mo	Iniciales 4/7, juliol 1932, pp. 1-2	Naturisme. Nudisme
Redacció	Quicio	Iniciales 4/10, octubre 1932, p. 1	Naturisme. Nudisme
Redacció	Aviso	Iniciales 12, gener 1928, p. 50	Educació. Autodidactisme
Redacció	Sociedad Idista Española	Iniciales 1/6, setembre 1929, sup.	Educació. Llengües internacionals
Redacció	Ateneo Naturista Ecléctico	Ética, 5, maig 1927, p. 31	Individualisme. Associacionisme
Redacció	Noticias y datos	Ética, 22, novembre 1928, p. 22	Individualisme. Associacionisme
Redacció	Ateneo Naturista Ecléctico	Ética, 3, març 1927, pp. 18-19	Individualisme. Associacionisme
Redacció	Entre amigos	Al Margen, 3, novembre 1937, p. 4	Individualisme. Associacionisme
Redacció	Entre amigos	Al Margen,6, març 1938, p. 5	Individualisme. Associacionisme
Redacció.	Proclama	Iniciales 2/3, abril 1930, sup. 1	Individualisme. Relació amb altres grups
Redacción	Nuestras ideas y nuestros propósitos	LRB, juny 1923, pp. 1-2	La Revista Blanca
Redació	IV Congreso de la Liga Mundial por la Reforma Sexual	Iniciales 2/5, desembre 1930	Neomalthusianisme. Eugenisme
Rocker, Rudolf	El Estado	Nosotros, 3, desembre 1937, pp. 31-35. 2	Estat
Roldán, Fernando	Realizaciones inmediatas, compenetración y libre camaradería	Al Margen,6, març 1938, p. 6	Individualisme. Associacionisme. Colònies individualistes
Ruiz, Diego	Japón contra España. Un	Nosotros, 2,	Política

	panteísmo militar. El límite cero como valor de una vida	novembre 1937 pp. 14-16	Internacional. Imperialisme japonès
Ryner, Han	Individualismo	Nosotros, 2, novembre 1937 pp.24-30	Individualisme. Epicureisme
Ryner, Han	La sabiduría	Nosotros, 5, febrerr 1938, pp 6-8	Individualisme. Filosofia
Ryner, Han	El amor filosófico	Etica, 23, desembre 1929, p. 4	Amor filosòfic
Ryner, Han	Amor platònic	Iniciales 1/8, octubre 1929, p. 129	Amor filosòfic. Amor plural
S. de L.	Funesto equívoco	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) pp. 14-15	Política internacional. Antifeixisme
s/s	Leído y visto	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) p.46-48	Crítica bibliogràfica
s/s	Aviso importante	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?)	Nosotros. Correspondència
s/s	Sociología	Nosotros, 3, desembre 1937, p. 2	Sociologia
s/s	Insensatez	Nosotros, 4,gener 1938, p. 2	Individualisme
s/s	Correo nuestro	Nosotros, 4, gener 1938, pp. 47-48	Correspondència
s/s	Clima Ideal	Nosotros, 5, febrerr 1938, p. 2	Anarquisme. Democràcia
s/s	Peligros de una mediocridad	Al Margen,5, març 1938, p. 3	Individualisme. Individu i societat
s/s (Giménez Igualada, M?)	Fecundidad	Nosotros, 2, novembre 1937 pp.3-4	Nosotros. Declaració de principis. Editorial
s/s (Giménez Igualada, Miguel?)	Bondad es firmeza	Nosotros, 3, desembre 1937, pp. 3-5	Guerra i moral
s/s (González Pacheco, R?)	Saludo	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) p.3	Nosotros
s/s (González Pacheco, R?)	España. Ubicación. Política. El Pueblo. Palabras y hechos. Posición nuestra	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) p.4-7	Guerra i revolució
s/s (González Pacheco, Rodolfo ?)	Del Cerro al Tibidabo.	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) pp 32-33	Exaltació CNT FAI
Sakuntala	Inquietudes. La decepción	Ética, 22, novembre 1928, pp. 15-16	Sexualitat. Condició femenina
Samperiz Janin, J.	Vargas Vila a (sic!) muerto	Iniciales 5/8, agost 1933, p. 17	Biografia
Sampériz Janín, J.	Siluetas libres?	Iniciales 6/10, octubre 1934	Individualisme. Moral
Santana Calero, L.	La tragedia de los sexos	Iniciales 8/4, abril 1936	Sexualitat. Alliberament sex. Crítica a la sex. tradicional

Santanta Calero, J.	Forjemos valores individuales	Al Margen, 3, novembre 1937, p. 7	Individualisme. Filosofia
Saride, M.	Esperanza	Al Margen, 2, 1937, p.3	Crítica a l'escepticisme
Saturn	Fundemos núcleos de afinidiad	Al Margen, 3, novembre 1937, p. 4	Individualisme. Associacionisme
Serrano, Dr.	Cinco lecciones de educación sexual I	Iniciales 6/8, agost 1934, pp. 3-4	Sexualitat. Moral
Serrano, Dr.	Cinco lecciones de educación sexual II	Iniciales 6/9, setembre 1934, pp. 5-6	Sexualitat. Moral
Serrano, Dr.	Cinco lecciones de educación sexual III	Iniciales 6/10, octubre 1934, pp. 2-3	Sexualitat. Moral
Srittmater, E	Ética Vegetariana	Ética, 4, abril 1927, pp. 21-24	Naturisme. Vegetarianisme
Steinberg, Isaac	La carta	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) p. 44	Correspondència amb la revista
Stopes, Dra.	Propagar la anticoncepción es una necesidad urgente I	Iniciales 5/6, juny 1933, pp. 10-11	Neomalthusianisme
Stopes, Dra. Mary	Propagar la anticoncepción es una necesidad urgente II	Iniciales 5-7, juliol 1933, p. 12	Neomalthusianisme
Stopes, Dra. Mary	Contraceptivos	Iniciales 5/8, agost 1933	Neomalthusianisme. Contraceptius
Talvez	¿Puede uno considerarse realmente al margen?	Al Margen, 2, 1937, p.3	Debat individualista
Talvez	¿Puede uno considerarse realmente al margen?	Al Margen, 2, 1937, p.3	Individualisme. Guerra Civil
Talvez	¡Sí, hablemos de individualismo!	Al Margen, 3, novembre 1937, p. 2	Individualisme. Relació amb altres grups
Talvez	¿Individualista y revolucionario?	Al Margen, 4, desembre 1937, p.2	Individualisme. revolució i revolta
Talvez	¿Es la prostitución un mal necesario?	Al Margen,5, març 1938, p. 2	Amor lliure. Anomalies sexuals. Prostitució
Tato Lorenzo, José	A través de nuestras lecturas. Ideas a la criba	Iniciales 7/10, octubre 1935, p. 1	Individualisme. Nudisme
Teatro del Pueblo	Teatro del pueblo. El teatro y la revolución	Nosotros, 2, novembre 1937 pp. 45-46	Teatre
Urales, Federico	El individualismo y la solidaridad humana	LRB, 159, gener 1930	Individualisme
Vachet, Dr. Pedro	Beneficios del desnudo integral	Iniciales, 1/6, setembre 1929, p. 117	Naturisme. Nudisme
Vachet, Dr. Pedro	El nudismo, la moral y la salud	Iniciales 4/4, abril 1932, pp. 6-8	Naturisme. Nudisme
Vachet, Dr. Pedro	Moral y nudismo	Iniciales, 4/5, maig 1932, pp. 3-4	Naturisme. Nudisme
Valle, Adrián del	Mercantilismo médico. Crítica a la medicina tradicional	Ética, 3, març 1927, p. 3	Naturisme. Medicina
Vernet, Magdalena (Trad. Ecléctico)	Educación y Revolución. A propósito de la Educación y	Ética, 9 setembre 1927, pp. 27-30	Educació. Revolució quotidiana

	la Paz		
Vidal, Gonzalo	Natura	Al Margen, 2, 1937, p.3	Naturisme
Vidal, Gonzalo	Irreverencias. La ley de las mayorías	Nosotros, 3, desembre 1937, p. 30	Individualisme. Democràcia
Vidal, Gonzalo	Irreverencias. El culto a los muertos. Ante ej juez. Federalismo	Nosotros, 4, gener 1938, pp 21-23	Mort. Justícia. Federalisme
Vidal, Gonzalo	Natura	Al Margen, 2, 1937, p.3	Naturisme
Vidal, Gonzalo	Temas femeninos. La mujer y la liberta	Al Margen, 3, novembre 1937, p. 4	Amor lliure. Condició femenina
Vidal, Gonzalo.	Irreverencias. Mi egoisme	Nosotros, 2, novembre 1937 p.22	Individualisme. egoisme
Vogt, Carlos	La Anarquía	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) p.2	
Vulgus	Individualismo	Al Margen, 3, novembre 1937, p. 3	Individualisme. Principis generals
Zeta	Revolucionarios y reformistas	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) pp 8-9	Revolució i reforma

II. ÍNDEX TEMÀTIC ARTICLES

Tema	Autor	Títol	Referència
Amor lliure	Antín, Mario	El amor	Etica, 4, abril 1927
Amor lliure	Díaz, David	El amor, la mediocridad y la rutina	Etica, 12, gener 1928
Amor Lliure	Santana Calero, L.	La tragedia de los sexos	Iniciales 8/4, abril 1936
Amor lliure.	Urales, Federico	La libertad en el amor	LRB, 59, novembre 1925
Amor Lliure. Alliberament sexual	Gallardo, Mariano	Libertad sexual y naturismo	Iniciales 6/10, octubre 1934, pp 7-8
Amor Lliure. Alliberament sexual	Llauradó, A. G.	Sobre sensualismo	Iniciales 7/6, juny 1935, pp. 9-12
Amor Lliure. Alliberament sexual	Lacaze Duthiers, Gerardo de	Los prejuicios en materia sexual	Iniciales 4/5, maig 1932, p. 2
Amor lliure. Alliberament sexual	Cercos	Diálogo intrascendente en rededor del amor libre	Al Margen, 4, desembre 1937, p.7
Amor lliure. Alliberament sexual	Gallardo, Mariano	La vida sexual sin el amor	Al Margen, 4, desembre 1937, p.6
Amor lliure. Amor i amistat	Ryner, Han	Amistad	LRB, 73, juny 1926
Amor Lliure. Amor plural	Ryner, Han	Amor platònic	Iniciales 1/8, octubre 1929, p. 129
Amor lliure. Amor plural	Armand, E	Monoandra - monogamia - la pareja	Iniciales 4/7. juliol 1932, pp. 5-7
Amor lliure. Amor plural	Barnard, P.A.	La pluralidad en el amor	Iniciales 4/11, novembre 1932, pp. 3-5
Amor lliure. Amor plural	Gallardo, Mariano	El amor plural no es vicio	Iniciales 7/8, agost 1935
Amor lliure. Amor plural	Miró, M	Pluralismo amoroso	Iniciales 2/3, abril 1930, pp. 32-33
Amor lliure. Amor plural	Armand, E.	Nuestro Individualismo IV	Al Margen,6, març 1938, p. 6
Amor lliure. Amor plural	Giménez Igualada, M.	Reflexiones	Al Margen, 4, desembre 1937, p.9
Amor lliure. Amor plural. Adulteri	Alaiz, Felipe	El Peligro Rojo	Nosotros, 3, desembre 1937, pp 16-20
Amor Lliure. Amor plural. Camaraderia amorosa	Gallardo, Mariano	Llamamiento	Iniciales 8/5, maig 1936, pp. 12-14
Amor lliure. Amor Plural. Infidelitat	Heliófilo	El ciego de la visión sublime	Etica, 9, setembre 1927
Amor Lliure.	Lorulot, André	Perversiones y desviaciones	Iniciales 4/6, juny

Anomalies sexuals		del instinto genital II	1932, p.2
Amor Lliure. Anomalies sexuals	Lorulot, André	Perversiones y desviaciones del instinto genital V	Iniciales 4/9, setembre 1932, pp. 2-8
Amor Lliure. Anomalies sexuals	Lorulot, André	Perversiones y desviaciones del instinto genital IV	Iniciales 4/8, agost 1932, pp. 2-5
Amor Lliure. Anomalies sexuals Prostitució	Gallardo, Mariano	La prostitución sexual	Iniciales 9/2, maig 1937, pp. 7-8
Amor Lliure. Anomalies sexuals, fetitxisme	Lorulot, André	Perversiones y desviaciones del instinto genital I	Iniciales 4/5, maig 1932
Amor Lliure. Anomalies sexuals.	Lorulot, André	Perversiones y desviaciones del instinto genital III	Iniciales 4/7, juliol 1932, pp. 2-4
Amor lliure. Anomalies sexuals. Castedat	Giménez Igualada, Miguel	La moral contra natura	Al Margen,5, març 1938, p. 5
Amor Lliure. Anomalies sexuals. Malaties venèries	Arqués, Dr. R.	"Divulgaciones científicas. El peligor venéreo".	Iniciales 2/3, abril 1930, pp. 25-28
Amor Lliure. Anomalies sexuals. Malaties venèries	Lafleche, Dr.	"No hay sífilis, sólo hay sifilíticos"	Iniciales 1/5, agost 1929, p. 107
Amor Lliure. Anomalies sexuals. Obsessió.	Leante, Eugenio	El abuso sexual. La sexualitat humana es antinatural.	Iniciales 2/4, agost 1930, p. 44
Amor Lliure. Anomalies sexuals. Prostitiució	Eufonia, F.	La trata de negros, la trata de blancas. La esclavitud y la prostitución.	LRB, 232, gener 1933, pp. 499-501
Amor lliure. Anomalies sexuals. Prostitució	Talvez	¿Es la prostitución un mal necesario?	Al Margen,5, març 1938, p. 2
Amor Lliure. Condició femenina	Goldman, Emma	La tragedia de la emancipación femenina	Nosotros, 3, desembre 1937, pp 6-11
Amor Lliure. Condició femenina	González Pacheco, Rodolfo	Los pies descalzos	Nosotros, 4, gener 1938, p. 30
Amor Lliure. Condició femenina	Albajes	Los concursos de belleza	Iniciales 5/7, juliol de 1933, p. 12
Amor Lliure. Condició femenina	Bertrand, Julia	Disertación sobre la belleza	Ética, 3, març 1927, pp. 10-11
Amor Lliure. Condició femenina	Clara Luz (F Montseny?)	Sueños	Ética, 24, gener 1929, p. 37
Amor Lliure. Condició femenina	Drovar, León	Libros; feminismo y sexualidad	Iniciales 5/6, juny 1933, pp. 3-4
Amor Lliure. Condició femenina	Irreverente	Calidoscopio. Ese no es el buen camino de la otra mitad	Iniciales 2/5, desembre 1930, p. 56
Amor Lliure. Condició femenina	Lacerda de Moura, Maria	Esclavitud sexual	Iniciales 5/8, agost 1933, p. 8
Amor Lliure. Condició femenina	Leante, Eugenio	A las feministas	Iniciales 4/3, març 1932
Amor Lliure. Condició femenina	Martín Arjona, J.	Crónica. La eterna víctima	Ética 22, novembre 1928, pp. 11-12
Amor Lliure. Condició femenina	Martín, J.	El problema terrible	Ética, 22, novembre 1928, pp. 20-22
Amor Lliure. Condició femenina	Natura, Dolores	Baladas maternas	Iniciales 7/7, juliol 1935, p. 9

Amor Lliure. Condició femenina	Sakuntala	Inquietudes. La decepción	Ética, 22, novembre 1928, pp. 15-16
Amor Lliure. Condició femenina	Montseny, Federica	Libros	LRB, 79, setembre 1926
Amor lliure. Condició femenina	Vidal, Gonzalo	Temas femeninos. La mujer y la liberta	Al Margen, 3, novembre 1937, p. 4
Amor lliure. Condició femenina.	Medina González, Manuel	Libros. A mulher é una degenerada, de María Lacerda de Moura	Iniciales 5/9, setembre 1933, p. 12
Amor Lliure. Educació sex.	Dorcy, Christian	Ana Armandy nos habla de la educación sexual	Iniciales, 1/5, agost 1929, p. 101
Amor Lliure. Educació sexual	Gallardo, Mariano	La sexualidad de los niños	Iniciales 7/7, juliol 1935, p. 12
Amor Lliure. Eugenisme	Devaldès, Manuel	La esterilización	Ética, 24, gener 1929, pp. 21-22
Amor Lliure. Eugenisme	Cárdenas, Raúl F.	Esterilización y eugenesia.	Iniciales 7/9, setembre 1935
Amor Lliure. Eugenisme	Devaldés, Manuel	Maternidad consciente	Iniciales 1-5, agost 1929, pp. 99-101
Amor Lliure. Eugenisme	Burle, Maria	El certificado prenupcial	Iniciales 4/3, març 1932, pp. 3-4
Amor Lliure. Eugenisme. Neomalthusianisme	Belda, Agustín	Generación consciente	Etica, 11, novemnre 1927, pp. 25-26
Amor lliure. Matrimoni	Gallardo, Mariano	La feria sexual	Iniciales 7/6, juny 1935, p. 12
Amor Lliure. Moral	Betances, Clotilde	Las tragedias del himen	Iniciales 6/7, juliol 1934, pp. 13-14
Amor Lliure. Moral	Medina González, M.	Señales en la ruta amorosa. Lo espiritual y lo material en las relaciones sexuales	Iniciales 5/7, setembre 1933, pp. 5-6
Amor Lliure. Moral	Serrano, Dr.	Cinco lecciones de educación sexual I	Iniciales 6/8, agost 1934, pp. 3-4
Amor Lliure. Moral	Serrano, Dr.	Cinco lecciones de educación sexual II	Iniciales 6/9, setermbre 1934, pp. 5-6
Amor Lliure. Moral	Serrano, Dr.	Cinco lecciones de educación sexual III	Iniciales 6/10, octubre 1934, pp. 2-3
Amor Lliure. Moral sexual	Díaz,David	Problemas de España. El matrimonio, los hijos de amor y la salud de la raza	LRB, 62, desembre 1925
Amor Lliure. Naturisme. Contracepció	Gallardo, Mariano	Sexualismo y naturismo	Iniciales 6/6, juny 1934, p. 10
Amor lliure. Neomalthusiamisme	Isabel	Esterilidad	Iniciales 8/5, maig 1936, pp. 16-17
Amor lliure. Neomalthusianisme	Campo, Floreal del	Detente, procreación	Iniciales 7/1-5, gener-maig 1935
Amor lliure. Neomalthusianisme	Dróvar, León	Cribando ideas. ¿Imperfecta la naturaleza?	Iniciales 6/6, juny 1934
Amor lliure. Neomalthusianisme	Humbert, Juana	Maternidad consciente	Iniciales 5%4, abril 1933, p 2 i 15
Amor lliure. Neomalthusianisme	Huot, Maria	Procreación y paro forzoso II	Iniciales 4/3, març 1932, pp. 8-10
Amor lliure.	Redacció	Quicio (Editorial)	Iniciales 4/12,

Neomalthusianisme			desembre 1932, p. 1
Amor lliure. Neomalthusianisme	Stopes, Dra.	Propagar la anticoncepción es una necesidad urgente I	Iniciales 5/6, juny 1933, pp. 10-11
Amor lliure. Neomalthusianisme	Stopes, Dra. Mary	Propagar la anticoncepción es una necesidad urgente II	Iniciales 5-7, juliol 1933, p. 12
Amor Lliure. Neomalthusianisme	Medina González, Manuel	"Amai e no vos multipliqueis, de Maria Lacerda de Moura	Iniciales 5/7, juliol 1933
Amor lliure. Neomalthusianisme. Anticonceptius	Dróvar, León	Cribando ideas. Pórtico	Iniciales 6/1, gener 1934
Amor lliure. Neomalthusianisme. Anticonceptius	Puente, Isaac	Métodos anticoncepcionales prácticos	Iniciales 5/5, maig 1933
Amor lliure. Neomalthusianisme. Anticonceptius	Puente, Isaac	Ventajas e inconvenientes de los procedimientos anticoncepcionales	Iniciales 6/9, setembre 1934, pp. 7-9
Amor lliure. Neomalthusianisme. Anticonceptius	Redacció	Un descubrimiento fisiolójico (sic!)	Iniciales 7/7, juliol 1935
Amor lliure. Neomalthusianisme. Avortament	Forel, Dr. Augusto	El aborto artificial	Etica, 3, març 1927
Amor lliure. Neomalthusianisme. Avortament	Hardy, Dr.	El aborto	Iniciales 5/4, abril 1933, p. 9
Amor lliure. Neomalthusianisme. Avortament	Hardy, Dr.	Procedimientos abortivos I	Iniciales 5/5, maig 1933, p. 2
Amor lliure. Neomalthusianisme. Avortament	Hardy, Dr.	Procedimientos abortivos II	Iniciales 5/6, juny 1933, pp. 9-10
Amor lliure. Neomalthusianisme. Contracepció	Redacció	Un progreso en los medios anticoncepcionales	Iniciales 5/8, agost 1933
Amor lliure. Neomalthusianisme. Contraceptius	Stopes, Dra. Mary	Contraceptivos	Iniciales 5/8, agost 1933
Amor lliure. Neomalthusianisme. Eugenisme	Redació	IV Congreso de la Liga Mundial por la Reforma Sexual	Iniciales 2/5, desembre 1930
Amor Lliure. Pluralisme amorós	Armand, E	La ley del divorcio	LRB, 94,abril 1927, pp. 687-689
Amor Lliure. Pluralisme amorós	Armand, E.	Alrededor de "La Victoria"	LRB, 101, pp. 143-151
Amor Lliure. Pluralisme amorós	Montseny, Federica.	Intermedio polémico: Armand y "La Victoria"	LRB, 99, juliol 1927, pp. 79-82
Amor lliure. Prejudicis	Morales Guzmán	Los enemigos del amor	Al Margen,5, març 1938, p. 3
Amor Lliure.Amor filosòfic	Ryner, Han	El amor filosófico	Etica, 23, desembre 1929, p. 4
Amor. Renúncia amorosa	Maymon, Antonia	Amor	Iniciales 2/4, agost 1930, p. 29
Anarquisme. Definició	Byington, Stephen	La Agresión, el Gobierno, la	Nosotros, 3,

		Violencia, la Propaganda actual	desembre 1937, pp. 14-15
Anarquisme. Desconeixement dels anarquistes	Iniesta, Juan de	Momentos aurorales	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) pp. 41-42
Anarquisme. Ètica. Antiautoritarisme, igualitarisme	Costa Iscar	No hagas a otro lo que no quieras para ti	Al Margen, 2, 1937, p.2
Anarquisme. Política	Iniesta, Juan de	. Maridajes imposiblesAnarquismo y política	Nosotros, 4, gener 1938, pp 19-20
Anarquisme. Voluntat	Malatesta, Errico	La voluntad	Nosotros, 2, novembre 1937 p.23
Anarquisme.Treball	González Pacheco, Rodolfo	Carteles. Trabaja	Nosotros, 3, desembre 1937, pp. 28-29
Annacionalisme	Bergeron, Paul	La república supranacional	LRB, 86, desembre1926, pp. 434-436
Annacionalisme	Bergeron, Paul	Pan-Europa, Federalismo, Regionalismo, República supra-nacional	LRB, 89, febrer 1927, pp. 536-538
Annacionalisme. Llengües internacionals	Redacció	Sociedad Idista Española	Iniciales 1/6, setembre 1929, sup.
Annacionalisme. Llengües internacionals. Ido.	Elizalde	Rivalidades lingüísticas no. ¡Progreso y evolución, eso sí!	LRB, 80, setembre 1926
Antimilitarisme	Drovar, León	Libros. Servicio militar obligatorio para la mujer, de María Lacerda de Moura	Iniciales 5/6, juny 1933, p. 3
Antimilitarisme	Olcina, Arsenio	Trazos de la revolución. Un faccioso	Al Margen, 2, 1937, p. 2
Antimilitarisme	Deulander	Documentos para la historia de la guerra futura	LRB, 235, març 1933, pp. 602-604
Antimilitarisme	Olcina, Arsenio	Trazos de la revolución. Un faccioso	Al Margen, 2, 1937, p. 2
Armand. Crítica bibliogràfica	Brazil, Jaime	Libros; Formas de vida en común sin estado ni autoridad	Iniciales 8/2, febrer 1936, p.8
Biografia. Augusto Forel	Brocher, G.	Augusto Forel	LRB 199, pp. 197-199
Biografia. Elisé Réclus.	Noja Ruiz, Higinio	Eliseo Reclús	Nosotros, 2, novembre 1937 pp 39-42
Biografia. Errico Malatesta.	Noja Ruiz, Higinio	Errico Malatesta	Nosotros, 3, desembre 1937, pp. 40-43
Biografia. Lacaze Duthiers, G de.	Elizalde, J.	Gerardo de Lacaze Duthiers	Ética 12, gener 1928, pp. 10-11
Biografia. Mella	Gustavo, Soledad	La obra de Ricardo Mella	LRB, 56, setembre 1925
Biografia. Vargas Vila	Samperiz Janin, J.	Vargas Vila a (sic!) muerto	Iniciales 5/8, agost 1933, p. 17

Biografia. Vigné d'Octon	Jougla, Emilio	Pablo Vigné d'Octon	Ética, 12, gener 1928, p. 14
Educació	Estévez, Antonio	La educación y su potencialidad constructora	LRB, 91, març 1927, pp. 595--598
Educació	Cercos	El niño	Al Margen, 2, octubre 1937, p. 6
Educació. Autodidactisme	Redacció	Aviso	Iniciales 12, gener 1928, p. 50
Educació. Crítica a la universitat	Irreverente	Calidoscopio. Dos clases de escolares	Iniciales 8/4, abril 1936, p. 15
Educació. Estudi	Drovar, León	El placer del estudio	Iniciales 1/5, agost 1929, p. 112
Educació. Ignorància	Lattelaro, Francisco	¿Sabéis quien soy?	Iniciales 2/4, agost 1930, p. 45
Educació. Revolució quotidiana	Vernet, Magdalena (Trad. Ecléctico)	Educación y Revolución. A propósito de la Educación y la Paz	Ética, 9 setembre 1927, pp. 27-30
Estat	Rocker, Rudolf	El Estado	Nosotros, 3, desembre 1937, pp. 31-35. 2
Ibsen	Galindo Cortés, Vicente	El sentido de superación individual en la producción dramática de Ibsen	Al Margen,6, març 1938, p. 2
Individualisme i societat	Chardon, Pedro	Individuaismo y sociabilidad	Al Margen, 3, novembre 1937, p. 8
Individualisme	Giménez Igualada, José	Divagaciones egoístas. El interés de ser amado (a la manera de cuento)	Nosotros, 5, febrerr 1938, pp. 32-36
Individualisme	s/s	Insensatez	Nosotros, 4,gener 1938, p. 2
Individualisme i art	Giménez Igualada, José	El individualismo y el arte	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) pp22-23
Individualisme. Individu i societat	Montseny, Federica.	Conviviencia individual y teoría de masas	LRB, 216, maig 1932, pp. 746-748
Individualisme. Individu i societat	Rodríguez Cabrera, F.	Individualismo, socialismo y federalismo	LRB, 221, agost 1932, pp. 155-159
Individualisme. Guerra i revolució	s/s (González Pacheco, R?)	España. Ubicación. Política. El Pueblo. Palabras y hechos. Posición nuestra	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) p.4-7
Individualisme. Anarquisme i individualisme	Giménez Igualada, Miguel	Anarquismo e individualismo	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) pp 16-18
Individualisme. Anarquisme. Definició	Giménez Igualada, Miguel	El anarquismo	Nosotros, 3, desembre 1937, pp 12-14
Individualisme. Associacionisme	Alaiz, Felipe (Rodela) (n.4 p.47)	El clima social confortable	Nosotros, 2, novembre 1937 pp. 19-21
Individualisme. Associacionisme	Galindo Cortés, Vicente (ps. Fontaura)	A través de nuestro correo	Iniciales 8/5, maig 1936, p. 6
Individualisme. Associacionisme	Redacció	Ateneo Naturista Ecléctico	Ética, 5, maig 1927, p. 31
Individualisme.	Redacció	Noticias y datos	Ética, 22,

Associacionisme			novembre 1928, p. 22
Individualisme. Associacionis me	Redacció	Ateneo Naturista Ecléctico	Ética, 3, març 1927, pp. 18-19
Individualisme. Associacionisme	Fontaura	La asociación, garantía de libertad	Al Margen,6, març 1938, p. 5
Individualisme. Associacionisme	Gual, J.	A los camaradas afines. Podemos hacer algo práctico	Al Margen,5, març 1938, p. 6
Individualisme. Associacionisme	Redacció	Entre amigos	Al Margen, 3, novembre 1937, p. 4
Individualisme. Associacionisme	Redacció	Entre amigos	Al Margen,6, març 1938, p. 5
Individualisme. Associacionisme	Saturn	Fundemos núcleos de afinidiad	Al Margen, 3, novembre 1937, p. 4
Individualisme. Associacionisme. Colònies individualistes	Roldán, Fernando	Realizaciones inmediatas, compenetración y libre camaradería	Al Margen,6, març 1938, p. 6
Individualisme. Característiques. Definició. Antidogmatisme	Pérez, Ramón	Anarquía	Al margen, 2, 1937, p. 2
Individualisme. Classe social	Alaiz, Felipe	Clase, superclase y subclase	Nosotros, 4, gener 1938, pp 6-9
Individualisme. Colònies individualistes	Odin, Raoul	Algo sobre colonias libertarias	Iniciales 7/11, novembre 1935, p. 6
Individualisme. Colònies individualistes	Redacció	Entre nosotros	Iniciales 9/1, p. 15
Individualisme. Colònies individualistes	Fontaura	Los expropiadores de tierra en Caudete	Al Margen, 2, octubre 1937, p. 6
Individualisme. Crítica	Grave, J.	De la moralidad y el buen sentido	LRB, 69, abril 1926
Individualisme. Crítica	Montseny, Federica.	Eclecticismo	LRB, 66, febrer 1926
Individualisme. Crítica	Blazquez, J.M.	Detractores del anarquismo individualista	Al Margen, 4, desembre 1937, p.6
Individualisme. Educació	Giménez Igualada, Miguel	La escuela y el niño	Nosotros, 2, novembre 1937 pp 43-44
Individualisme. Egoisme	Vidal, Gonzalo.	Irreverencias. Mi egoisme	Nosotros, 2, novembre 1937 p.22
Individualisme. Egoisme	Fontaura	Ligeras consideraciones en torno al egoísmo	Al Margen, 3, novembre 1937, p. 6

Individualisme. Egoisme	Fontaura	Ligeras consideraciones en torno al egoismo II	Al Margen, 4, desembre 1937, p.3
Individualisme. Epicureisme	Ryner, Han	Individualismo	Nosotros, 2, novembre 1937 pp.24-30
Individualisme. Escoles individualistes	Armand, E.	Individualismo. Anarquismo individualista	Nosotros, 3, desembre 1937, pp. 24-27
Individualisme. Estètica literària	Descleuze, J.	El arte literario francés	La Revista Blanca, 82, 84
Individualisme. Experiments socials i econòmics.	Galindo Cortés, Vicente (Fontaura)	Consideraciones. El derecho a la libre experimentación	Nosotros, 4, gener 1938, pp. 10-14
Individualisme. Filosofia	Devaldes, Manuel	Individualismo. Anarquismo egoista	Nosotros, 4, gener 1938, p 24-29
Individualisme. Filosofia	Devaldes, Manuel	Individualismo. Anarquismo egoista (II)	Nosotros, 5, febrerr 1938, pp. 24-29
Individualisme. Filosofia	Ryner, Han	La sabiduría	Nosotros, 5, febrerr 1938, pp 6-8
Individualisme. Filosofia	Armand, E	Nuestro individualismo II	Al Margen, 4, desembre 1937, p.4
Individualisme. Filosofia	Armand, E.	Nuestro individualismo III	Al Margen,5, març 1938, p. 4
Individualisme. Filosofia	Blázquez, J.M.	Falta revolucionar las conciencias	Al Margen,6, març 1938, p. 1
Individualisme. Filosofia	Costa Iscar	No hagas a otro lo que no quieras para ti	Al Margen, 2, 1937, p.2
Individualisme. Filosofia	Santanta Calero, J.	Forjemos valores individuales	Al Margen, 3, novembre 1937, p. 7
Individualisme. Filosofia. Eclecticisme	Libertad, E.	Seamos eclécticos	Ética, 11, novembre 1927, pp. 15-17
Individualisme. Guerra Civil	Talvez	¿Puede uno considerarse realmente al margen?	Al Margen, 2, 1937, p.3
Individualisme. Guerra Civil	Cortés, Vicente G.	Apreciaciones del momento. Los acontecimientos de España no deben ser juzgados a la ligera	Al Margen, 2, oct 1937
Individualisme. Guerra civil	Giménez Igualada, Miguel	Posición firme y actitud clara	Nosotros, 4, gener 1938, pp.3-5
Individualisme. Guerra civil	s/s (Giménez Igualada, Miguel?)	Bondad es firmeza	Nosotros, 3, desembre 1937, pp. 3-5
Individualisme. Guerra Civil	Galindo Cortés, Vicente	Apreciaciones del momento. Los acontecimientos de España no deben ser juzgados a la ligera	Al Margen, 2, oct 1937

Individualisme. Guerra Civil	Martínez, M.	Rebeldes de botín	Al Margen, 2, 1937, p.4
Individualisme. Guerra Civil	Talvez	¿Puede uno considerarse realmente al margen?	Al Margen, 2, 1937, p.3
Individualisme. Guerra civil. Anticomunis me	Iniesta, Juan de	Dos caminos	Nosotros, 3, desembre 1937, p. 46
Individualisme. Guerra i revolució	González Pacheco, Rodolfo (?)	Carteles. Nadie se muere la víspera.Las barricadas. Barcelona. Pensamientos	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) pp. 27-30
Individualisme. Guerra i revolució	Olcina, Arsenio	Trazos de la revolución. Los condendados	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) pp19-21
Individualisme. Individu i societat	Noja Ruiz, Higinio	El individuo en la sociedad	Nosotros, 5, febrerr 1938, pp. 12-17
Individualisme. Individu i societat	s/s	Peligros de una mediocridad	Al Margen,5, març 1938, p. 3
Individualisme. Individu i societat.	Giménez Igualada, Miguel (?)	Irreverencias. Asocial. El cercado.	Nosotros, 5, febrerr 1938, pp. 30-31
Individualisme. Moral	Lacaze Duthiers, G.	Moral inmoral y ética individualista	Ética, 4, abril 1927, pp. 14-15
Individualisme. Moral	Sampériz Janín, J.	Siluetas libres?	Iniciales 6/10, octubre 1934
Individualisme. Moral individualista	Armand, E.	Los individualistas y el sentimiento	LRB, 92, març 1927, pp.XI-XII
Individualisme. Moral individualista	Ryner, Han	Liberación ética	LRB, 59, novembre 1925
Individualisme. Moral individualista.	Grave, J	La concepción libertaria en el temperamento individual	LRB, 59, novembre 1925
Individualisme. Moral individualista.	Ryner, H.	Alocución a la juventud	LRB, 61, desembre 1925
Individualisme. Moral individualista. (Urales)	Un profesor de la normal	Bases científicas de las categorías morales	LRB, 98, juny 1927, pp. 1-3
Individualisme. Naturisme	Galindo Cortés, Vicente	Naturistas e individualistas	Al Margen, 3, novembre 1937, p. 3
Individualisme. Naturisme.	Puente, Isaac	La fundamental tarea	Ética, 11, novembre 1927
Individualisme. Nudisme	Tato Lorenzo, José	A través de nuestras lecturas. Ideas a la criba	Iniciales 7/10, octubre 1935, p. 1
Individualisme. Principis filosòfics. Ryner.	Ryner, Han	Contra los dogmas (II)	LRB, 68, març 1926
Individualisme. Principis filosòfics. Ryner	Ryner, Han	Contra los dogmas (i)	LRB, 67, març 1926
Individualisme.	Puente, Isaac	La fundamental tarea	Ética, 11,

Principis generals			novembre 1927
Individualisme. Principis generals	Armand, E.	El individualista	Iniciales 5/1, gener 1933, p. 14
Individualisme. Principis generals	Armand, E	Mi reino no es de este mundo	Ética, 5, maig 1927, p. 27
Individualisme. Principis generals	Campo, Silvestre del	Palabras de un individualista. Soñar despierto	Etica, 9, setembre 1927, pp. 18-19
Individualisme. Principis generals	Redacció	A propósito del 14 de abril	Iniciales 4/5, maig 1932, p. 1
Individualisme. Principis generals	Armand, E.	Nuestro Idealismo	Ética, 4, abril 1927, pp. 17-19
Individualisme. Principis generals	Armand, E.	Divulgación del anarquismo individualista	Iniciales 7/10, octubre 1935, p. 6
Individualisme. Principis generals	Fontes, Ida	De mi pensar	Iniciales 1/8 octubre 1929, p. 131
Individualisme. Principis generals	Miró, M. (ps. Orim)	Tríptico	Ética, 3, març 1927, p. 12
Individualisme. Principis generals	Montseny, Federica	Personalidad	Ética, 5, maig 1927, pp. 9-10
Individualisme. Principis generals	Armand, E.	Nuestro individualismo I	Al Margen, 3, novembre 1937, p. 6
Individualisme. Principis generals	Vulgus	Individualismo	Al Margen, 3, novembre 1937, p. 3
Individualisme. Propietat	Ramos, M.	La Propiedad I. Origen y modode aceptarla y combatirla. Las diferentes teologías. Mínimo introito	Nosotros, 2, novembre 1937 pp 35-38
Individualisme. Propietat	Ramos, M.	La Propiedad II. Concepto religioso: La propiedad es de Dios. Concepto socialista: la propiedad es de la sociedad. Inmutabilidad de principios en uno y otro concepto de la divinidad	Nosotros, 3, desembre 1937, pp. 36-39
Individualisme. Relació amb altres grups	Dróvar, León	Pórtico. Cribando ideas	Iniciales 5/7, juliol 1933, p. 1
Individualisme. Relació amb altres grups	Dróvar, León	Libros. Federico Urales. Mi vida	Iniciales 2/3, abril 1930, sup. 6
Individualisme. Relació amb altres grups	Pi, Juan del	Eso no es anarquismo	Iniciales 5/1, gener 1933, p. 14
Individualisme. Relació amb altres grups	Redacció	Sindicato único de pedantes	Iniciales 4/8, agost 1932
Individualisme. Relació amb altres grups	Redacció	Quicio	Iniciales 4/11, novembre 1932, p. 1
Individualisme. Relació amb altres grups	Redacció.	Proclama	Iniciales 2/3, abril 1930, sup. 1
Individualisme. Relació amb altres grups	Guerrero, Juan	La otra revolución	Al Margen, 4, desembre 1937, p.7

Individualisme. Relació amb altres grups	Talvez	¡Sí, hablemos de individualismo!	Al Margen, 3, novembre 1937, p. 2
Individualisme. Revolució i revolta	Costa Iscar	Hacia una revolución integral sin violencia	Nosotros, 4, gener 1938, pp 14-18
Individualisme. Revolució i revolta	Martínez, M.	Revolución	Al Margen, 3, novembre 1937, p. 5
Individualisme. revolució i revolta	Talvez	¿Individualista y revolucionario?	Al Margen, 4, desembre 1937, p.2
Individualisme. Revolució i revolta.	Giménez Igualada, Miguel	Virilidad	Nosotros, 2, novembre 1937 pp 11-12
Individualisme. Revolució quotidiana	Armand, E.	El anarquismo como vida y actividad individuales	Iniciales 4/4, abril 1932, p. 9
Individualisme. Revolució quotidiana	Dróvar, León	A la hora de la reflexión	Iniciales 6/7, juliol 1934, p. 1
Individualisme. Revolució quotidiana	Dróvar, León	A la hora de la reflexión	Iniciales 6/7, juliol 1934
Individualisme. Revolució quotidiana	Oliveras, S.	Reflexiones sobre el ideal anarquista	Al Margen, 4, desembre 1937, p. 6
Individualisme. Revolució. Guerra Civil	Martínez, M.	Rebeldes de botín	Al Margen, 2, 1937, p.4
Individualisme. Ryner. Principis generals	Ryner, Han	Contra el dogmatismo en la moral	LRB, 85, desembre 1926, pp. 397-399
Individualisme. Sistema polític	Vidal, Gonzalo	Irreverencias. La ley de las mayorías	Nosotros, 3, desembre 1937, p. 30
Individualisme. Sobirania individual	Noja Ruiz, Higinio	La soberanía individual	Nosotros, 4, gener 1938, pp 31-35
Individualisme. Stirnerisme	Armand, E.	Max Stirner: su vida y su obra	LRB, 80, setembre 1926
Individualisme. Stirnerisme	Curtis, W.	La ética stirneriana	Al Margen,6, març 1938, p. 2
Individualisme.Guerra i revolució	González Pacheco, Rodolfo	España. Nuestra revolución. El segundo día. Las colectividades. ¡Coño!. Ganar la guerra	Nosotros, 2, novembre 1937 pp 6-10
Individualisme.Naturisme	Estévez, Antonio	Aspectos humanos	Ética, 9, setembre 1927, pp. 25-26
Individualisme.Principis generals	Armand, E.	Lo que queremos los individualistas	Iniciales 7/1-5, gener a maig 1935, p. 14
Naturisme	Alba, Germina	Racionalización del naturismo	Iniciales 7/6, juny 1935, pp. 6/7
Naturisme	Campo, Floreal del	Para ser anarquista hay que ser naturista	Iniciales 7/7, juliol 1935
Naturisme	Jardinero, J.	Naturismo e idealismo	Ética, 5, maig 1927
Naturisme	Martí, Juan	Naturismo	Ética, 21, setembre 1928
Naturisme	Maymon, Antonia	La dicha	Ética, 5, maig

			1927, pp. 19-20
Naturisme	Maymon, Antonia; Lafuente, Tomás	Del Congreso Naturista de Málaga (1)	Ética, 11, novembre 1927, pp. 27-31
Naturisme	Monteamor, Helios	La anarquía y el naturismo integral	Iniciales 7/1-5, maig 1935, p. 11
Naturisme	Moreno, Juan Ramon	Fijando posiciones (CN Málaga)	Ética 12, gener 1928, pp. 36-37
Naturisme	Vidal, Gonzalo	Natura	Al Margen, 2, 1937, p.3
Naturisme	Campo, Silvestre del	Algo sobre naturismo	LRB, 97, juny 1927, pp. VI-VII
Naturisme	Maymon, Antonia.	Naturismo	LRB, 70, abril 1926
Naturisme	Montseny, Federica	Naturismo y naturalismo	LRB, 96, maig 1927, pp. 740-744
Naturisme	Vidal, Gonzalo	Natura	Al Margen, 2, 1937, p.3
Naturisme. Associacionisme	Irreverente	Calidoscopio. Unas loas y unas irreverencias (incompatibles)	Iniciales 2/1, gener 1930, sup. 3
Naturisme. Associacionisme	Lafuente, T.	Sobre el Congreso Naturista de Málaga (2)	Ética, 12, gener 1928, pp. 33-36
Naturisme. Medicina	Valle, Adrián del	Mercantilismo médico. Crítica a la medicina tradicional	Ética, 3, març 1927, p. 3
Naturisme. Nudisme	Armand, E.	El nudismo	Iniciales 4/6, juny 1932, p. 5
Naturisme. Nudisme	Campo, Silvestre del	Por el desnudo integral	Iniciales 2/4 agost 1930, p. 42
Naturisme. Nudisme	Guanche	¿El desnudo, es inmoral?	Iniciales 7/6, juny 1935
Naturisme. Nudisme	Guanche	¡Juventud, desnúdate!	Iniciales 6/6, juny 1934, p. 3
Naturisme. Nudisme	Loyot, Prof. Noel	El desnudo y el vestido	Iniciales 4/7, juliol 1932, p. 5
Naturisme. Nudisme	Martínez Novella, J.	El mundo se desnuda	Iniciales 2/3, abril 1930, p. 29-32
Naturisme. Nudisme	Medina González, M.	Encuesta sobre el nudismo	Iniciales 1/8, octubre 1929, pp. 134-135
Naturisme. Nudisme	Mongeot, M. K. de	De la nudez moral	Iniciales 4/10, octubre 1932, pp. 8-9
Naturisme. Nudisme	Redacció	Sobre nuestra encuesta	Iniciales 2/1, gener 1930, sup.I
Naturisme. Nudisme	Redacció	La persecución del nudismo	Iniciales 4/7, juliol 1932, pp. 1-2
Naturisme. Nudisme	Redacció	Quicio	Iniciales 4/10, octubre 1932, p. 1
Naturisme. Nudisme	Vachet, Dr. Pedro	Beneficios del desnudo integral	Iniciales, 1/6, setembre 1929, p. 117
Naturisme. Nudisme	Vachet, Dr. Pedro	El nudismo, la moral y la salud	Iniciales 4/4, abril 1932, pp. 6-8

Naturisme. Nudisme	Vachet, Dr. Pedro	Moral y nudismo	Iniciales, 4/5, maig 1932, pp. 3-4
Naturisme. Vegetarianisme	Srittmater, E	Ética Vegetariana	Ética, 4, abril 1927, pp. 21-24
Nosotros	s/s (González Pacheco, R?)	Saludo	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) p.3
Nosotros. Canvis a la direcció	El grupo editor	Nueva dirección	Nosotros, 2, novembre 1937 p.2
Nosotros. Correspondència	s/s	Aviso importante	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?)
Nosotros. Declaració de principis. Editorial	s/s (Giménez Igualada, M?)	Fecundidad	Nosotros, 2, novembre 1937 pp.3-4
Nosotros. Objectius editorials	El grupo editor	Propósitos, Editorial, Revista y biblioteca nosostros	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) pp.37-40
Nosotros. Projectes editorials	La redacción	Aviso a los compañeros	Nosotros, 3, desembre 1937, contraportada
Pacifisme	Muñiz, E.	Una encuesta por la paz	LRB, 226, octubre 1932, pp. 499-501
Pacifisme	Relgis, Eugen	Comentarios al argen de mi encuesta mundial. Los caminos de la paz	LRB, 199, setembre 1931, pp. 193-199
Pacifisme, antimilitarisme	Rocker, R.	L psicología de la guerra y del antimilitarismo	LRB, 197, agost 1931, pp. 129-132
Revolució i reforma	Zeta	Revolucionarios y reformistas	Nosotros, 1 s/d (oct 1937?) pp 8-9
Ryner	Besnard, Pierre	Han Ryner ha muerto	Al Margen,5, març 1938, p. 4
Ryner	Galindo Cortés, Vicente	Con la muerte de Han Ryner, el individualismo pierde a una de sus figuras más representativas	Al Margen,5, març 1938, p. 1
Ryner	Lacerda de Moura, Maria	Han Ryner, el Sócrates moderno	Al Margen,6, març 1938, p. 1
Ryner, Necrològica.	Giménez Igualada, Miguel (?)	Invitación. Por Han Ryner	Nosotros, 5, febrerr 1938, pp. 3-5
Ryner. Biografia	Ryner, Han	Literatura y periodismo	LRB, 80, setembre 1926
Ryner. Crítca literària Armand. Crítca literària	Montseny, Federica	Lecturas	LRB, 90, febrer 1927, pp. 564-566
Ryner. Crítica filosòfica.	Montseny, Federica	Han Ryner o la filosofía de la sonrisa	LRB, 91, març 1927, pp. 582-584
Ryner. Crítica literària	Descleuze, Jacques	El arte literario francés	LRB, 75, juliol 1926
Ryner. Crítica literària	Elizalde	Han Ryner	LRB, 57, octubre 1925

Ryner. Crítica literària. Biografia	Elizalde	A propósito de "El aventurero del amor"	LRB, 89, febrer 1927, pp. 516-517
Stirner	Giménez Igualada, Manuel	Stirner y su obra	Nosotros, 4, gener 1938, pp 36-42
Stirner. Filosofia. Biografia.	Armand, E.	Max Stirner: su vida y su obra	La Revista Blanca, 80, setembre 1926, pp. 237-241
Tolstoi	Iniesta, Juan de	Tolstoi "Fue un individualista?	Nosotros, 5, febrerr 1938, pp. 43-46
Tolstoi.	Ryner, Han	Tolstoy, o el último cristiano	LRB, 77, agost 1926

III. PUBLICACIONS PERIÒDIQUES CONSULTADES

Al Margen (Barcelona i Elda)

Bandera Negra (Montevideo i Buenos Aires)

Ciencia Social (Barcelona)

Estudios (València)

Ética (Barcelona)

Generación Consciente (Buenos Aires)

Generación Consciente (Alcoi i València)

Iniciales (Barcelona)

La Revista Blanca (Madrid)

La Revista Blanca (Barcelona)

L'En Dehors (París i Orléans)

Liberty (Boston)

Nosotros (València)

Pentalfa (Barcelona)

Regeneració (Barcelona)

Solidaridad Obrera (Barcelona)

IV. SIGLES UTILITZADES

AEP	Ateneu Enciclopèdic Popular
AHN	Archivo Histórico Nacional de Salamanca
ANE	Ateneu Naturista Eclèctic
BA	Biblioteca Arús
CDHS	Centre de Documentació Històrico Social
CEHI	Centre d'Estudis Històrics Internacionals
CIRA	Centre International de Recherches sur l'Anarchisme
CNT	Confederación Nacional del Trabajo
FAI	Federación Anarquista Ibérica
FAL	Fundación Anselmo Lorenzo
IFHS	Institut Français d'Histoire Sociale
IISG	Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis
IMHB	Institut Municipal d'Història de Barcelona
LRB	La Revista Blanca
LRS	Lliga per a la Reforma Sexual

BIBLIOGRAFIA
FONTS BIBLIOGRÀFIQUES PRIMÀRIES

Autor	Títol	Edició	Lloc	Data	Tema
ARMAND, E	Historias de las experiencias de vida en común	Hacer. Col .Utopías. 1982	Barcelona	1982	
ARMAND, E	Obscenité. Pudeur	Supp. L'En Dehors	Orléans	1932	Sexualitat. Obscenitat i pudor
ARMAND, E	Les maladies Veneriennes	Supp. L'En Dehors	s/l	1936	Sexualitat. Malalties Venèries
ARMAND, E	L'Emancipation sexuelle. L'amour en camaraderie et les mouvements d'avant-garde	Ed. de L'En Dehors	Paris, Limoges et Orléans	1934	Sexualitat. Alliberament. Camaraderia amorosa
ARMAND, E	Le stirnerisme	Supp. L'En Dehors	Orléans	1934	Individualisme. Filosofia. Stirner
ARMAND, E	Sexualismo revolucionario	Ediciones Mañana	València	1932	Sexualitat. Revolució sexual
ARMAND, E	Les ouvriers, les syndicats et les anarchistes	L'En Dehors	Orléans	s/d	Anarquisme. Anarco-sindicalisme
ARMAND, E	Subversismes sexuels	Ed. de L'En Dehors	Orléans	s/d	Sexualitat. Subversió
ARMAND, E	La prostitution et ses multiples aspects	Ed. de L'En Dehors	Paris, Limoges et Orléans	1932	Sexualitat. Prostitució
ARMAND, E	Iniziazione individualista anarchica	Editi a cura degli amici di Armand	Firenze	1956	Individualisme. Teoria general
ARMAND, E	L'eternel problème. Les imposteurs	Ed. de L'En Dehors	Paris	1930	?
ARMAND, E	Tesis y opiniones. El anarquismo individualista, lo que es, puede y vale	Imp. Germinal	Barcelona	1916	Individualisme. Teoria
ARMAND, E	Monoandrie, monogamie, le couple.	Ed. de L'En Dehors	s/d	1931	Model familiar
ARMAND, E	Les tueries passionelles et le tartufisme sexuel	Ed. de L'En Dehors	Limoges	1934	Sexualitat. Hipocresia
ARMAND, E	Milieux de vie en commun et "colonies"	Ed. de L'En Dehors	Paris	s/f	Col.lectivisme
ARMAND, E	Formas de vida en común sin estado ni autoridad. Las experiencias económicas y sexualies a través de la historia	Orto	Madrid	1934	Individualisme. Col.lectivisme. Sexualitat Història
ARMAND, E	Formad de vida en común sin estado ni autoridad	?	s/l	s/f	Individualisme. Col.lectivisme

ARMAND, E	Libertinaje y prostitución. Grandes prostitutas y famosos libertinos	Bib. Orto	València	1932	Sexualitat. Història. Prostitució. Promisqüitat
ARMAND, E	Lettre ouverte aux travailleurs de chaps.	Ed. de L'En Dehors	Paris	s/f	Anarquisme.
ARMAND, E	Les précurseurs de l'anarchisme	Ed. de L'En Dehors	Paris	1933	Anarquisme. Historiografia. Biografia
ARMAND, E	Le naturisme individualiste	Ed. de L'En Dehors (Supp.)	s/l	1931	Individualisme. Naturisme
ARMAND, E	Ce que nous entendos par "liberté de l'amour"	Ed. de L'En Dehors (supp.)	s/l	s/f	Sexualitat. Amor
ARMAND, E.	Gentes y comunidades curiosas	Hacer	Barcelona	1982	
ARMAND,E.	La reciprocité	Supplement a L'En Dehors	Orléans	1933	Individualisme. Teoria
BARBUSSE, Henri	El foc	Col. Balagué	Barcelona	1930	Literatura antimilitarista. Antimilitarisme
BARBUSSE, Henri	Le feu	Flammarion	Paris	1915	Antimilitarisme. Literatura antimilitarista
BARBUSSE, Henri	El fuego (Diario de una escuadra)	Cenit. La novela de guerra	Madrid	1930	Antimilitarisme. Literatura antimilitarista
BELLEGARRIGUE, Anselme	Manifiesto	Sintesis	Barcelona	1977	Individualisme. Teoria
DEVALDES, Manuel	Contes d'un rebelle	L'idée Libre	Seine-et-Oise	1925	Literatura
DEVALDÉS, Manuel	La maternidad consciente. Papel de la mujer en el mejoramiento de la raza	Bib. Ed. Estudios	Valencia	s/f	Eugenisme
FABBRI, Luis	El individualismo stirneano en el movimiento anarco	Antorcha / Col. El roedor	s/l	s/d	Individualisme. Stirner
FAURE, S.	Anarquia	?	Madrid	1933	Anarquisme
FAURE, S.	Como se deve educar	Antonio Bernardo Canellas	Recife, Pernambuco (Brasil)	1920	Educació
FAURE, S.	Doze provas da inexistencia de Deus	Bib. Nova Aurora	Porto	s/f	Ateisme
FAURE, S.	Lo que nosotros queremos / Al pueblo / Gobierno e Iglesia	Tierra y Libertad	Burdeos	1944	Anarquisme. Anticlericalisme
FAURE, S.	Frente al público (cinco conferencias)	Cenit	Toulouse	s/f	

FAURE, S.	La liberté	La brochure mensuelle, 148	Paris	1935	Anarquisme. Llibertat
FAURE, S.	La naissance et la mort des dieux	L'Idée Libre	Herblay	1934	Ateisme
FAURE, S.	Does god exist?	Kropotkin Library	New York	s/f	Ateisme
FAURE, S.	La question sociale	La brochure mensuelle, 58	Paris	1927	Anarquisme. Qüestió social
FAURE, S.	Son oeuvre et sa pensée. Textes du Centenaire 1858-1942	Ruche Culturelle (Societé des Amis de Sébastien Faure	s/l	s/f	Biografia. Sebastien Fauré
FAURE, S.	El dolor universal. T. I i II	?	Alcoi	1922	
FAURÉ, S.	El niño	La Protesta. Temas Subversivos, 7	Buenos Aires	1922	Educació
FAURÉ, S.	La mujer	La Protesta. Temas subversivos, 6	Buenos Aires	1922	Dona
FAURÉ, S.	La conmoción revolucionaria	La Protesta. Temas subversivos, 11	Buenos Aires	1922	Revolució
FAURÉ, S.	Las fuerzas de la revolución	La Protesta. Temas subversivos, 10	Buenos Aires	1922	Revolució
FAURÉ, S.	Las familias numerosas	La Protesta. Temas subversivos, 8	Buenos Aires	1922	Neomalthusianisme. Familia
FAURÉ, S.	La moral oficial y... la otra	La Protesta. Temas Subversivos, 5	Buenos Aires	1922	Moral
FAURÉ, S.	La falsa redención	La Protesta. Temas Subversivos, 1	Buenos Aires	1922	Alliberament
FAURÉ, S.	La verdadera redenció n	La Protesta. Temas Subversivos, 12	Buenos Aires	1922	Alliberament
FAURÉ, S.	Los anarquistas	CNT	Toulouse	s/f	Anarquistes
FAURÉ, S.	Contestación a una creyente	Bib. Tiera y Libertad. Imp. Germinal	Barcelona	1916	Ateisme
FAURÉ, S.	Doce pruebas de la inexistencia de Dios	Ateneo Libertario de Vallecas	Madrid	s/f	Ateisme
FAURÉ, S.	Le criminel	L'Émancipateur	s/l	1939	Crim
FAURÉ, S.	Anarquia	Bib. Rojo y Negro	Barcelona	s/f	Anarquisme

FAURÉ, S.	Doce pruebas de la inexistencia de Dios	Conferencia	s/l	s/f	Ateisme
FAURÉ, S.	La verdadera revolución social.	Rojo y Negro	Barcelona	1934	Revolució social
FAURÉ, S.	Dios non esiste. Dodici Prove Della Inesistenza Di Dio	Tip. Cronaca Sovversiva	s/l	1915	Ateisme
FAURÉ, S.	La Mujer	Juveniles. Temas Subversicos	Toulo use	1955	Dona
FAURÉ, S.	Propos subversifs. Les familles nombreuses	La Librairie Sociale	Paris	1921	Neomalthusianisme. Família
FAURÉ, S.	Temas Subversivos	Más Allá	Valparaíso (Chile)	s/f	
FAURÉ, S.	Doze Provas da Inexsistencia de Deus	Coop. Cult. Editora Fomento Acrata	Lisboa	s/f	Ateisme
FAURÉ, S.	El dolor universal	F. Sempere & Cia	Valencia	s/f	
FAURÉ, S.	El niño	Juveniles. Temas subversivos	Toulouse	1945	Educació
FAURÉ, S.	Temas Subversivos	La Protesta	Buenos Aires	1928	?
FAURÉ, S. SAWA, Alejandro	Doce pruebas de la inexistencia de Dios. Criadero de Curas	Universo. Bib. Anticlerical	Toulouse	s/f	Ateisme
FAURE, Sebastien	Frente al público (cinco conferencias)	Cenit	s/l	s/f (anys 50)	
FAURE, Sebastien	La anarquía	Manuel Esteban (Bib. Sociológica)	Montevideo	1946	Anarquisme
FAURE, Sebastien	Las doce pruebas de la inexistencia de Dios	Tierra y Libertad	Barcelona	1916	Ateisme
FAURE, Sebastien	El dolor universal	Perseo / Col. El libro popular nº 25	Barcelona	s/f (anys 30	?
FAURE, Sebastien	Mi comunismo (la felicidad universal)	Vértice	Barcelona	s/f	Anarquisme. Comunisme llibertari
FAURE, Sebastien	Lo que nosotros queremos	Tierra y libertad / Col. juvenil	Bordeus	1944	Anarquisme
FAURE, Sebastien	L'imposture religieuse	Elisée-Reclus	Paris	1944	Ateisme
FAURE, Sebastien	Doze provas da inexistencia de deus	Nova Aurora	Porto	s/f (anys 10)	Ateisme

FAURE, Sebastien	El Niño	Edic. Juveniles	Toulouse	1955	Educació
FAURE, Sebastien	Contestación a una creyente	Biblioteca Acción	Barcelona	1910	Ateisme
FAURE, Sebastien	La libertad	Estudios	Valencia	s/f	Llibertat
FAURE, Sebastien	Lo que nosotros queremos al pueblo	Tierra y Libertad	Burdeos	1944	Anarquisme. Teoria
FAURE, Sebastien	El dolor universal (Conclusión)	Perseo. El libro popular, 29	Barcelona	s/d	?
FAURE, Sebastien	Mon Communisme	Ed. du group des amis de S. Faure	Paris	s/f	Comunisme llibertari
FAURE, Sebastien	Doce pruebas de la inexistencia de Dios	Universo	Toulouse	s/f	Ateisme
FAURE, Sebastien	La doleur universelle	?	Paris	1921	?
FAURE, Sebastien	Los crímenes de Dios	Bib. de propaganda anárquica del grupo "Los Ácratas"	Buenos Aires	1897	Ateisme
FAURE, Sebastien	La podredumbre parlamentaria	La protesta. Temas subversivos	Buenos Aires	1922	Antipoliticisme
FAURE, Sebastien	Los oficios odiosos	La Protesta. Temas subversivos, 9	Buenos Aires	1922	?
FAURE, Sebastien	L'orateur populaire	La Bonne Collection	Paris	s/f	?
FAURE, Sebastien	Las doce pruebas de la inexistencia de Dios	Publicaciones Ácratas. El sembrador	Andorra (Teruel)	?	Ateisme
FAURE, Sebastien	Contestación a una creyente	Tierra y Libertad	Barcelona	1916	Ateisme
FAURE, Sebastien	El dolor universal (continuación)	Perseo (el libro popular)	Barcelona	s/f (anys 30)	
FAURE, Sebastien / Barbedette,L. /Méric, V.	La veritable revolution sociale	Ed. de l'Encyclopédie Anarchiste	Paris	1933	Revolució social
FERRÁNDIZ, Dr. V. L.	Enfermedades del hígado	Salud y Vida	s/l	s/f	Naturisme
FERRÁNDIZ, Dr. V. L.	Baños de sol y de aire. Precauciones y prácticas	Lib. Sintes	Barcelona	s/f	Naturisme
FERRÁNDIZ, Dr. V. L.	La hernia. Cómo se evita, cómo se cura por la medicina natural	Inst. Naturista Ferrándiz	Barcelona	s/f	Naturisme. Medicina natural

GALLARDO, Mariano	El sexo, la prostitución y el amor	Universo. Col. "El Mundo al día"	Toulouse	s/f	Sexualitat
GOLDMAN, Emma	La hipocresía del puritanismo y otros ensayos	Antorcha	Méxic D.F.	1977	Amor lliure
LACAZE-DUTHIERS, Gerard de	Mannuels et intell.ectuels	L' En dehors	Paris	1932	Món Intel.lectual
LACERDA DE MOURA, Maria	Servicio militar obrigatoiro para a muller?	A Sementeira	Sao Paulo (Brasil)	1933	Antimilitarisme. Feminisme
LAZARTE, Dr. Juan	La Revolución Federalista en la crisis argentina	Radar	Buenos Aires	s/f	Revolució. Federalisme.Argentina
LAZARTE, Dr. Juan	La revolución sexual de nuestro tiempo	Tierra y Libertad	Barcelona	1933	Sexualitat. Revolució sexual
LAZARTE, Dr. Juan	Crisis de las democracias	Imán	Buenos Aires	1935	Antipoliticisme
LAZARTE, Dr. Juan	Moralité ou sexualité? Sur la voie du bonheur	L'En Dehors	Limoges	s/f	Sexualitat. Moral sexual
LAZARTE, Dr. Juan	Du vrai progrès	L'En Dehors	s/l	s/f	Anarquisme. Concepte de progrès
LORULOT, André	Le cinéma et le rationalisme	L'Idée libre	France	1927	Art. Cinema
LORULOT, André	La toile d'Araignée. Pièce en un acte et deux tableaux	L'Idée Libre, Col. La documentation antireligieuse, núm. 66	Herblay	1938	Literatura. Teatre
LORULOT, André	Les Stigmatisés	L'Idée Libre	Herblay	s/f	Individualisme
LORULOT, André	La verité sur la "Vièrge" de Boulogne	L'Idée libre	Herblay	s/f	Ateisme i religió
LORULOT, André	L'education sexuelle et amoreuse de la femme	L'Idée Libre	Herblay	s/f	Sexualitat. Educació sexual
LORULOT, André	La menace du vatican	L'Idée Libre /Col. Doc. antireligieuse	Herblay	1939	Ateisme. Anticlericalisme
LORULOT, André	Le catholicisme et la crise mondiale	L'Idée Libre	Herblay	s/f	Ateisme. Crítica a la religió
LORULOT, André	Le procès du Chevalier de La Barre.	Ligue d'action anticatholique	Conflans Honorine France	1921	Ateisme
LORULOT, André	Les religions -Le Vatican et la Guerre-	L'Idée Libre	Herblay	set 1949	Ateisme. Anticlericalisme
LORULOT, André	La perfidie clericale. Les jésuites à l'oeuvre	L'Idée Libre.	Herblay	1930	Ateisme. Anticlericalisme

LORULOT, André	L'invasion	L'Idée Libre	s/l	1921	Antimilitarisme. Teatre
LORULOT, André	Les catholiques, la paix et la Societé des Nations. Controversie publique entre Desgranges et Lorulot	L'Idée Libre	Conflans Honorine France	1927	Anticlericalisme. Pacifisme
LORULOT, André	Dieu à l'école.	L'Idée Libre	Herblay	1930	Ateisme. Educació
LORULOT, André	Le peuple est-il exploité?	L'Idée Libre	Saint Étienne	1919	Anarquisme. Explotació obrera
LORULOT, André	L'Espagne en feu. Conference par...	L'Idée libre	Herblay	s/f	Política internacional. Espanya
LORULOT, André	Morale et education sexuelles	Bib. Philosophique du Fauconnier	Paris	1922	Sexualitat. Educació sexual. Moral sexual
LORULOT, André	Crime et societé	Libraire Stock	Paris	1923	Il.legalisme
LORULOT, André	Pour ou contre la confession?. Controversie publique entre MM L'Abbe Viollet et André Lorulot	L'Idée Libre	Herblay	s/f (1928 ?)	Ateisme. Religió
LORULOT, André	Entre los lobos	Imp. Juan Pueyo	Madrid	1923	Literatura anarquista-individualista.
LORULOT, André	Le pape et la guerre contre l'Abyssine	L'Idée Libre/Doc. Antireligieuse	Herblay	1935	Ateisme. Anticlericalisme. Antimilitarisme
LORULOT, André	Le Pape et la Guerre contre l'Abyssine	L'Idée Libre /Doc. Antireligieuse	Herblay	1935	Antimilitarime. Guerra Abissínia
LORULOT, André	Les grandes conversions. Le biologiste Ch. Nicolle	L'Idée Libre/ Doc. Antireligieuse	Herblay	fev 1938	Ateisme. Biografia Ch. Nicolle
LORULOT, André	L'église et la limitations des naissances	L'Idée Libre	Seine et Oise	s/f	Neomalthuianisme. Posició de l'església
MARTÍNEZ RIZO,Alfonso	El paro forzoso. Los parados se mueren de hambre mientras la burguesía amasa fortuna	Mar. Div. Sociológica, Nº 25	Barcelona	s/f	Economia. Desocupació.
MARTÍNEZ RIZO,Alfonso	Agrarismo. El abandono del campo es paro en la ciudad. El paro en la ciudad trae la poreza campesina	Mar. Div. Sociológica, 22	Barcelona	s/f	Economia. Migracions camp-ciutat
MARTÍNEZ RIZO,Alfonso	Parlamentarismo. Intervencionismo del Estado en los conflictos sociales y la acción directa	Mar. Div. Sociológica, 15	Barcelona	s/f	Política. Parlamentarisme i anarquisme
MARTÍNEZ RIZO,Alfonso	Sexualismo. Aspectos sociológicos de la sexualidad. La prostitución es el efecto más repugnante del capitalismo	Mar.Div. Sociológica, 20	Barcelona	s/f	Sexualitat. Prostitució
MARTÍNEZ RIZO,Alfonso	Comunismo libertario	Mar. Div. Sociológica, 16	Barcelona	s/f	Comunisme llibertari
MARTÍNEZ RIZO,Alfonso	Militarismo	Mar. Div. sociológica, 14	Barcelona	s/f	Antimilitarisme

MARTÍNEZ RIZO,Alfonso	La aventura marroquí. Sangre, hierro y oro. La explotación por la plutarquía del soldado	Mar. Div. Sociológica, 19	Barcelona	s/f	Antimilitarisme. Anticolonialisme. Política colonial. Marroc
MARTÍNEZ RIZO,Alfonso	El federalismo en el mundo. Explicación de los estatutos federales de todas las federaciones.	Mar. Div. Sociológica, 7	Barcelona	s/f	Política. Federalisme
MARTÍNEZ RIZO,Alfonso	Capitalismo	Mar. Div. Sociológica, 8	Barcelona.	s/f	Economia. Capitalisme
MARTÍNEZ RIZO,Alfonso	Anarquismo. Ideología de los elementos españoles. Socialistas, anarquistas, sindicalistas y comunistas	Mar. Div. Sociológica. 2	Barcelona	s/f	Anarquisme. Ideologia. Espanya
MARTÍNEZ RIZO,Alfonso	Comunismo	Mar. Div. Sociológica, 4	Barcelona	s/f	Comunisme
MARTÍNEZ RIZO,Alfonso	El triunfo de la pobreza	Rev. Blanca. La novela ideal, 311	Barcelona	s/f	Literatura anarquista
MARTÍNEZ RIZO,Alfonso	Sindicalismo. Ideología y significación de los elementos españoles, socialistas, anarquistas, sindicalistas y comunistas.	Mar. Div. Sociológica. 3	Barcelona	s/f	Sindicalisme
MARTÍNEZ RIZO,Alfonso	El socialismo español. Ideología y significación de los elementos españoles socialistas, anarquistas, sindicalistas y comunistas	Mar. Div. Sociológicas, 1	Barcelona	s/f	Socialisme
MARTÍNEZ RIZO,Alfonso	Europa contemporánea	Mar	Barcelona	s/f	Europa contemporània
MARTÍNEZ RIZO,Alfonso	1945 El advenimiento del comnismo libertario	Mañana	Valencia	1932	Comunisme llibertari. Utopia
MARTÍNEZ RIZO,Alfonso	El amor dentro de 200 años (La vida futura sexual). Visión novelesca de rebeldías futuras.	Orto	Valencia	1932	Sexualitat. Utopia sexual
MELLA, Ricardo	Forjando un mundo libre	La Piqueta	Madrid	1978	Individualisme. Teoria
MELLA, Ricardo	Ideario	Producciones editoriales	Barcelona	1978	Individualisme. Teoria
NEUENS, Dr.	Naturismo Médico	Iniciales	Barcelona	1932	Naturisme
REMARQUE, Erich Maria	Sin novedad en el frente	España	Madrid	1929	Antimilitarisme. Literatura antimilitarista
REMARQUE, Erich Maria	À l'Ouest rien de nouveau	Librairie Stock	Paris	1929	Antimilitarisme. Literatura antimilitarista
RYNER, Han	El aventurero del amor	Costa	Barcelona	s/d	Literatura. Amor. Individualisme
RYNER, Han	Une conscience pendant la Guerre. L'affaire Gaston Rolland	La brouchure Mensuelle, nº 3	Paris	1923	Antimilitarisme. Biografia Gaston Rolland
RYNER, Han	La sabiduría riente	Maucci	Barcelona	s/f	Filosofia

RYNER, Han	Polémica sobre el casamiento filosófico	Iniciales	Barcelona	1934	Amor. Amor filosòfic
RYNER, Han	La Grecia Libertaria. (Historia crítica)	Cenit	s/l	1956	Història. Flosofia. Grècia. Estètica clàssica
RYNER, Han	Les surhommes (Roman prophétique)	G. Crès et Cie	Paris	1929	Literatura. Filosofia
STIRNER, Max	El falso principio de nuestra educación	J. Olañeta	Barcelona	1989	Individualisme
STIRNER, Max	El único y su propiedad	Nosotros	Valencia	1937	Individualisme
STIRNER, Max	De l'Éducation	Spartacus	Paris	1974	Individualisme. Educació individualista
TARASSOV, N.	El proletariado ante el sexo (el derecho al aborto)	Orto	Valencia	1932	Eugenisme. Avortament
THOREAU, Henry David Thoreau	Walden. La desobediencia civil	Ediciones del Cotal	Barcelona	1976	
VACHET, P.	Nudismo, Naturismo. Vegetarismo	Iniciales	Barcelona	s/f 1933?	Nudisme. Naturisme
VALENTÍ CAMP, Santiago	Bosquejos sociológicos	Llib. Fernando Fé	Madrid	1899	?
VALENTÍ CAMP, Santiago	Éxodo al paraíso. Un ensayo de comunismo libertario	Tip. Emporium SA	Barcelona	1933	Comunisme llibetari. Utopia
VALENTÍ CAMP, Santiago	Pedro Kropotkin. Su ejecutoria en el pensamiento y en la actividad social	Luis Morote Edt.	Valencia	193?	Biografia. Kropotkin. Anarcocomunisme
VALENTÍ CAMP, Santiago	Hellen Key o la libertad de amar y la mujer de mañana	Cuadernos de Cultura	Valencia	1933	Amor Lliure. Alliberament sexual. Dona.

BIBLIOGRAFIA GENERAL

- ABELLÓ, Teresa; "La qüestió social i el neomalthusianisme" *Univeritas Tarraconensis*, Núm. 5, 1982-1983 i

  -"El control de natalitat com a mitjà revolucionari a principis de segle; un capítol de la medicina submergida" *Gimbernat. Revista Catalana de la medicina i de la ciència*. Vol. V, 1985

  - *Les relacions internacionals de l'anarquisme català (1881-1914)* Edicions 62, Llibres a l'Abast. Barcelona 1987
- ACKELSBERG, Martha A.; Mujeres Libres. El anarquismo y la lucha por la emancipación de las mujeres. Virus, Barcelona 1999
- AEP; *Francesc Ferrer i Guàrdia i l'Escola Moderna*, AEP, Barcelona 1991
- AISA, Ferran; *Una història de Barcelona. L'Ateneu Enciclopèdic Popular* 1902-1999. Virus. Barcelona 2000

  -"Felip Cortiella i Ferrer (1871-1937) *Enciclopèdic*, Núm. 25, maig 2001
- AISA, Manel*; L'efervescència social dels anys 20. Barcelona 1917-1923*. Ateneu Enciclopèdic Popular. Barcelona 1999

  -"Faros. Pinceladas para un ateneo libertario" *Orto*, núm. 119, 2001.
- ALCALDE, Carmen; *Federica Montseny. Palabra en rojo y negro*. Argos Vergara. Barcelona 1983
- ÁLVAREZ JUNCO, José*; La ideología política del anarquismo español (1868-1910)*. Siglo XXI, Madrid 1976
- ÁLVAREZ PELÁEZ, Raquel*; Sir Francis Galton, padre de la eugenesia*. CSIC, Madrid, 1985

  -"Eugenesia y darwinismo social en el pensamiento anarquista" a HOFMANN, B, JOAN I TOUS, P. I TIETZ, M. (eds.*); El anarquismo español y sus tradiciones culturales*. Vevuert - Iberoamericana, Frankfurt - Madrid, 1995, pp. 29-40
- ANGOSTO, Pedro Luis, *Sueño y pesadilla del republicanismo español. Carlos Esplá: una biografía política*, , Biblioteca Nueva, Madrid 2001
- ANTONIOLI, Maurizio; MASINI, Pier Carlo; *Il sol dell'avvenire. L'anarchismo in Italia dalle origini alla Prima Guerra Mondiale*. BFS Edicione. Pisa 1999

- AUBERY, P. “L'anarchisme des littérateurs au temps du symbolisme", *Le Mouvement Social,* Paris, 1969, n. 69, pp. 21-34.
- BAILIE, William; Josiah Warren; *The First American Anarchis*t, Small, Maynard & Co. Boston 1906 a BUCHSTEIN, Frederick D. “Josiah Warren: The Peaceful Revolucionist” *Cincinnati Historical Society*. Bulletin 32 (1974), 61-71. Disponible a Clark Kimberling Home Page. Link from Labade Collection, University of Michigan
- BERTI, Gianfranco; *Il pensiero anarchicho dal Settecento al Novecento*. Pietro Lacaita Editore. Manduria-Bari-Roma 1998
- BONAMUSA, Francesc (Ed.) *La Huelga General. Ayer*, 1. Marcial Pons. Madrid 1991
- BOOKCHIN, Murray; Los anarquistas españoles. Los años heroicos 1868-1936. Numa ediciones. Valencia 2000 (Primera edició 1977)
- BRENAN, Gerald*; El laberinto español. Antecedentes sociales y políticos de la guerra civil.* Éditions Ruedo Ibérico. París 1962 (Primera edició *The Spanish Labyrinth* per Cambridge University Press. Cambridge, 1960)
- BUENACASA, Manuel; El movimiento obrero español 1886-1926. Historia y crítica. Figuras ejemplares que conocí. Ed. Per la família i amics de l’autor, París 1966
- CÁRDABA, Marciano; *Colectividades agrarias en el Alt Empordà*. Treball de recerca de doctorat inèdit. Universitat de Girona. Girona 1998
- CARRASCO, Raphaël, (ed.); *La prostitution en Espagne de l'époque des Rois Catholiques à la IIe République*, Les Belles Lettres (Annales Littéraires de l'Université de Besançon, 526), Paris 1994
- CASANOVA, Julián; *De la calle al frente. El anarcosindicalismo en España (1931-1939)* Crítica. Barcelona 1997
- CASSASSAS, Jordi (Coord.) *Els intel.lectuals i el poder a Catalunya (1808-1975)* Pòrtic. Barcelona 1999
- CASTELLS, Antoni*; El proceso estatatizador en la experiencia colectivista catalana (1936-1939)*. Nossa y Jara Eds. Madrid 1996
- CATTINI, Giovanni C.; “Anarquistes italians a l’Espanya republicana. La visió de Giuseppe Ruozi” *Afers*, 37, 2000
- CERRITO, Gino; *Dall’insurrezionalismo alla settimana rossa. Per una storia dell anarchismo in Italia (1881/1914)*. Crescita politica editrice. Firenze 1977

- CHARTIER, Roger; *El Mundo como Representación. Historia Cultural: entre práctica y representación*. Gedisa. Barcelona 1992
- CLEMINSON, Richard; *Anarquismo y homosexualidad.* Huerga i Fierro, Madrid. 1995
  -"Science and Sympathy or Sexual Subversion on a Human Basis? Anarchists in Spain and the WLSR" Article inèdit. Bradford, 2002
- CNT; *El Congreso Confederal de Zaragoza*. Zero xyx. Madrid 1978
- CORTI, Analisa; "La Revista Blanca (1923-1936)" *Estudios de Historia Socia*l 40-41. Barcelona 1987 pàgs. 103 a 264
- DDAA; *Francesc Ferrer i Guàrdia i l'escola moderna.* Ateneu Enciclopèdic Popular. Barcelona 1991
- DDAA; *Émile Armand; individualismo anarquista y camaradería amorosa*. Etcétera, Barcelona 2000
- DE LUIS MARTÍN, Francisco, *Cincuenta años de cultura obrera en España*, Fundación Pablo Iglesias, Madrid, 1994
- DIEZ, Xavier*; Utopia sexual a la premsa anarquista de Catalunya*. Pagès editors.Lleida 2001
- EALHAM, Christopher*; Policing the Recession: Law and Order in Republican Barcelona 1930-1936*. Tesi doctoral inèdita. University of Wales. Cardiff 1995

  -"De la cima al abismo: Las contradicciones entre el individualismo y el colectivismo en el anarquismo español" a PRESTON, P. (Ed.); La República asediada. Hostilidad internacional y conflictos internos durante la guerra civil. Península. Barcelona 1999, pp. 147-173.

  -"La gimnasia revolucionaria y el paro. Limitaciones de la utopía anarquista en España, 1931-1937", a *Historiar*, 5, 2000, pp. 134-156.

  -"Class and the city. Spatial memories of pleasure and danger in Barcelona 1914-1923" *Oral History*, V.29, N. 1, 2001, pp. 32-47
- ELORZA; Antonio; "La CNT bajo la dictadura 1923-1930" *Revista del Trabajo*; 44-45. 1973-1974
- ELORZA, Antonio; LÓPEZ ALONSO, Carmen; Arcaísmo y modernidad. Pensamiento político en España, siglos XIX-XX. Historia 16. Madrid 1989

- ESEWEIN, George Richard*; Anarchist ideology and the working-class movement in Spain, 1868-1898*. University of California Press. Berckeley and Los Angeles 1989.
- FABBRI, L. *El individualismo stirneano en el movimiento anarco*. Antorcha. Col. El Roedor (edició artesanal mecanografiada i cicroscilada. s/l, s/d
- FERRER, Rai (Onomatopeya) *Durruti (1896-1936)* Ediciones Libertarias Prodhufi, Madrid 1985
- FERRER, Chirsitan; "Misterio y jerarquía" Article inèdit. Buenos Aires, 2001
- FERRO, Marc; *La Gran Guerra 1914-1918*. Alianza Ed. Madrid 1970. (Primera Ed La *Grande Guerre 1914-1918*. Gallimard. Paris 1969
- FOGUET, Francesc; *El teatre català en temps de guerra i revolució (1936-1939)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Barcelona 1999
- FONTECHA PEDRAZA, Antonio; "Anarcosindicalismo y violencia. *La gimnasia revolucionaria* para el pueblo". *Historia Contemporánea*, 11, 1194
- GABRIEL, P. *Escrits polítics de Federica Montseny*. Centre d'Estudis d'Història Contemporània. Barcelona 1979

  -. "Reflexions polítiques davant la crisi dels estats liberals" a GABRIEL, P. (Dir.) *Història de la Cultura Catalana* Vol. VIII. Edicions 62, Barcelona 1997, pàgs. 81 a 102

  -"Vigencias y marginaciones de los estudios de historia del anarquismo en España", a MADRID, Francisco; VENZA, Claudio. *Antología documental del anarquismo español. Vol. 1. Organización y revolución. De la Primera Internacional al Proceso de Montjuïc (1868-1896)*. Fundación Anselmo Lorenzo. Madrid, 2001
- GARCÍA MAROTO, Mª Ángeles; *La mujer en la prensa anarquista. España 1900-1936* Fundación Anselmo Lorenzo. Madrid 1996
- GIMENEZ ARENAS, Juan; *De La Unión a Banat*; Fundación Anselmo Lorenzo. Madrid 1996.
- GOLDMAN, Emma; La hipocresía del puritanismo y otros ensayos. Antorcha. México D.F. 1977
- GÓMEZ CASAS, Juan; *Historia de la FAI*. Zero, Madrid 1977
- HÁJEK, Milos; Historia de la Tercera Internacional. Crítica, Barcelona 1983 [original txec de 1969]

- HOROWITZ, Irwing L. (Sel.) Los anarquistas. Aliaza Editorial. Madrid 1975 (en anglès, 1964)
- HUMBERT, Jeanne M. *Eugène Humbert. La vie et l'ouvre d'un néo-malthusien.* La Grande Reforme. París, 1947
- ÍÑIGUEZ, Miguel; *Cuadernos para una enciclopedia histórica del anarquismo español*, Núm. . 21, maig 1984
  - / GÓMEZ, Juan; *Isaac Puente. Médico rural, divulgador científico y revolucionario*. Papeles de Zabalanda. Vitoria 1996
  - *Esbozo de una enciclopedia histórica del anarquismo español.* Fundación Anselmo Lorenzo. Madrid 2001
- JOHNSON, Paul; *Estados Unidos. La historia*. Javier Vergara Editor. Barcelona 2001
- KAUTZ, Steven; *Liberalism and Community*, Cornell U.P, Cornell, 1995
- LAFFRANQUE, Marie; "Juan Montseny y los intelectuales 1898-1905" Anthropos, núm. 78; 1987. Pàgs. 42-47
- LEVAL, Gastón; *Colectividades libertarias en España*. Proyección. Buenos Aires 1974
- LEVAL, G.; SOUCHY, A.; CANO RUIZ, B*; La obra constructiva de la revolución española*. Ed. Ideas. México D:F: 1982
- LITVAK, Lily; *La mirada roja. Estética y arte del anarquismo español (1880-1913)*. Ediciones del Serbal. Barcelona 1988

  -Musa libertaria. Arte, literatura y vida cultural del anarquismo español (1880-1913). Fundación Anselmo Lorenzo. Madrid 2001
- LIDÓN, José María;"La reglamentación de la prostitución en España durante los siglos XIX y XX", a *Estudios de Deusto* n. 69, Bilbao, Julio-Diciembre 1982, pp. 452-456
- LYONS, Martyn; "Los nuevos lectores del siglo XX: Mujeres, niños, obreros" a CAVALLO, Gugliemo; CHARTIER, Roger; Historia de la lectura en el mundo occidental. Taurus, Madrid 1997
- MADRID, Francisco; *La prensa anarquista y anarcosindicalista en España desde la I Internacional hasta el final de la Guerra Civil*. Tesi Doctoral inèdita. Univeritat de Barcelona. Barcelona 1989

- MADRID, Francisco; VENZA, Claudio. *Antología documental del anarquismo español. Vol. 1. Organización y revolución. De la Primera Internacional al Proceso de Montjuïc (1868-1896)*. Fundación Anselmo Lorenzo. Madrid, 2001
- MAINER, José-Carlos; "La cultura europea" a DDAA*; Siglo XX Historia Universal Vol. 2 La Europa de la Paz Armada; Luchas sociales, religión y cultura (1905-1914)*. Historia 16. Madrid 1997
- MAITRON *Le mouvement anarchiste en France.* (2 vols.). François Maspero. París 1975.
- MALEKAFIS, Edward; *La guerra de España 1936-1939* Taururs. Madrid 1996
- MANFREDONIA, Gaetano; *L'individualiste anarchiste en France (1880-1914).* Tesi doctoral inèdita. Institut d'Études Politiques de Paris. Paris 1990

  - "E. Armand et la Camaraderie amoreuse" Le sexualisme révolutionnaire et la lutte contre la jalousie"; DDAA; *Socialism and Sexuality*. International Institute of Social History. Amsterdam 2000
- MARÍN, Dolors; *De la llibertat per conèixer al coneixement de la llibertat. L'adquisició de cultura en la tradicio llibetària catalana durant la dictadura de Primo de Rivera i la Segona República Espanyola*. Tesi doctoral inèdita. Universitat de Barcelona, Barcelona 1995

  -"La llarga tradició de la revolta. Records i testimonis del procés de construcció de la cultra llibertària a la Catalunya dels anys vint" *Revista d'etnografia de Catalunya*, núm. 11, 1997
- MASJUAN, Eduard; *La ecología humana en el anarquismo ibérico*. Icaria Antrazyt. Barcelona 2000
- MAURICE, Jacques; "Présentation. Un nouveau regard" a *Peuple, mouvement ouvrier, culture dans l'Espagne contemporaine. Cultures pupulaires, cultures ouvrières en Espagne de 1840 à 1936*. Presses Universitaires de Vincennes, Université Paris VIII, 1990
- McELROY, Wendy; "Benjamin Tucker, Liberty, and individualist anarchism*"; The Indepent Review*, winter 1998; extret de www.britannica.com hompage
- MINTZ, Frank; *La autogestión en la España revolucionaria.* Ediciones de La Piqueta. Madrid 1977

- "El concepto de revolución en el anarcosindicalismo español de los años 30" *Archipiélago*, Núm. 4, 1990

- MONJO, Anna; "Afiliados y militantes; la calle como complemento del sindicato cenetista en Barcelona de 1930 a 1939" a Historia y Fuente Oral. Núm. 7, 1992
- MONTSENY, Faderica; *Mis primeros cuarenta años*. Plaza y Janés. Barcelona 1987
  -"Apuntes biográficos de Federico Urales". *Anthropos*, núm. 78, 1987, pàgs. 29-33
- MORALES, Manuel; *Cultura e ideología en el anarquismo español 1870-1910*, Centro de Ediciones de la Diputación de Málaga, Málaga, 2002
- MORENO, Lucas; "Itinerario de un hombre libre: Henry David Thoreau" *El Único. Revista electrónica individualista*, núm. 22/23. Buenos Aires 1997
- MUÑOZ, Vladimiro; Pròleg a MELLA, Ricardo; *Forjando un mundo libre* (Rec.) Ediciones de La Piqueta. Madrid 1978
- NASH, Mary; *Mujeres Libres*. Tusquests. Barcelona 1975; -
  -Dos intelectuales anarquistas frente al problema de la mujer: Federica Montseny y Lucía Sánchez Saornil. Universitat de Barcelona 1975
  -Mujer, familia y trabajo en España 1875-1936. Anthropos, Barcelona 1983
  -"El neomalthusianismo anarquista y los conocimientos populares sobre el control de la Natalidad en España a NASH, M, (Ed.) *Presencia y protagonismo. Aspectos de la cultura de la Mujer*. Serbal, Barcelona 1984
  - "Género, cambio social y la problemática del aborto" *Historia Social* Núm. 2, 1988 pp. 19-35
  -"Maternidad, maternología y reforma eugénica en España 1900-1939", a DUBY, Georges; PERROT, M. (Eds.*) Historia de las mujeres en Occidente*. Vol. V. Santillana. Barcelona 1993
- NAVARRO, Javier; *El paraíso de la razón. La revista Estudios (1928-1937) y el mundo cultural anarquista*. Ed. Alfons el Magnànim.València 1997
  -"Vida asociativa y cultura anarquista durante la Segunda República. El Ateneo Racionalista de Castellón (1931-1937) a *Sociabilitat i Àmbit Local. VI è Congrés Internacional d'Història Local de Catalunya.* L'Avenç. Barcelona, desembre de 2001
- NETTLAU, Max; *La anarquía a través de los tiempos*. Júcar. Madrid 1978

- NÚÑEZ FLORENCIO, Rafael; "Patria y ejército desde la idología anarquista" *Hispania* LI/2, n.178, 1991
- NÚÑEZ ROLDAN, Francisco; *Mujeres públicas. Historia de la prostitución en España*. Temas de Hoy. Historia de la España sorprendente. Madrid, 1995
- OLMEDO ALONSO, Ángel; *El discurso anarquista. Dos aplicaciones metodológicas*. Fundación Anselmo Lorenzo. Madrid 1991.
- PAZ, Abel; *Durruti en la Revolución española*. Fundación Anselmo Lorenzo, Madrid 1996 (1ª ed. Espanyola 1978, abans en francès *Durruti le peule en armes* (1972)
  - *Chumberas y alacranes*. E.A. Barcelona, 1994
- PÉREZ DE LA DEHESA, Rafael; *El Grupo "Germinal": una clave del 98*. Cuaderns Taurus, Madrid 1970 i
  -estudi preliminar a URALES, Federico; *La evolución de la filosofía en España*. Vol. 2. Laia, Barcelona 1977, esp. Pàgs. 34 a 63
- PÉREZ LEDESMA, Manuel; " 'Ricos y Pobres; Pueblo y Oligarquía; Explotadores y Explotados'. Las imágenes dicotómicas en el siglo XIX español", *Revista del Centro de Estudios Constitucionales*, n. 10, Madrid, 1991, pp. 59-88.
- PLANES, Josep Maria; *Els gàngsters de Barcelona*. Proa, Barcelona 2002
- PONS, Agustí; *Converses amb Frederica Montseny*.. Laia, Barcelona 1977
- RODRÍGUEZ BURREL, Jorge; "Federico Urales: filosofía individualista, anarquismo antiasociativo" *Anthropos*, núm. 78; 1987; Pàgs. 47 a50
- ROMERO-MAURA, Joaquín; *La rosa de fuego, El obrerismo barcelonés de 1899 a 1909*, Alianza Universidad. Madrid 1989
- ROSSELLÓ, Josep Maria; *Cien años de naturismo. El naturismo libertario (1890-2000)*. Text mecanografiat inèdit. Barcelona, 2000
- SENABRE LLAVATA, Carmen; "La estética anarquista a través de 'La Revista Blanca'" *Anthropos* Suplemento 5, Pàgs.16-72
- SERRANO, Miguel Ángel; *La ciudad de las bombas. Barcelona y los años trágicos del movimiento obrero*. Temas de hoy. Madrid 1997
- SIGUAN BOEHMER, Marisa; *Literatura popular libertaria. Trece años de 'La Novela Ideal' (1925-1938)* Barcelona 1981

-"Federico Urales: un programa de literatura popular libertaria"; *Anthropos* núm. 78; 1987, pàgs. 35-42

- SOLÀ, P. *Las escuelas racionalistas en Cataluña* (1909-1939) Tusquets. Barcelona 1976

  -Francesc Ferrer i Guàridia i l'Escola Moderna. Curial, Barcelona 1978.

  -Els ateneus obrers i la cultura popular a Catalunya (1900-1939). L'Ateneu Enciclopèdic cultural. La Magrana. Barcelona 1978

  -"Els ateneus populars" *L'Avenç*, núm. 9, 1978
- SOLÉ I SABATÉ, Josep Maria; VILLARROYA, Joan; *La repressió a la reraguarda de Catalunya (1936-1939)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Barcelona 1989
- TAVERA,Susanna; "La premsa anarco-sindicalista (1868-1931) *Recerques*, núm. 8, 1978; pàgs. 85 –102
- TAVERA,Susanna UCELAY-DA-CAL, Enric "Grupos de afinidad, disciplina bélica y peridismo libertario (1936-1938)" *Historia Contemporánea*. Núm. 9, 1994; 167-190
- TESTARD, Jacques*; Le Désir du gène*. Frammarion, París 1994
- UCELAY DA CAL; Enric; "The influence of animal breeding on political racism"; *History of European Ideas.* Vol. 15, Núm. 4 6. 1992. Pp. 717-725.
- VIDAL, César; *La estrategia de la conspiración.Conjuras antidemocráticas en el siglo XX*. Ediciones B. Barcelona 2000, pp. 157-198
- VIDAL, Ignacio*; Consultorio Psíquico-Sexual; Dr. Fèlix Martí Ibáñez.* Tusquets Editores. Barcelona 1975
- VILAR, Pierre; *Pensar històricament.* Eliseu Climent Editor, València 1995
- WATSON, Peter; *Historia intelectual del siglo XX.* Crítica. Barcelona 2002
- WINTER, J.M. (Ed.) *La primera guerra mundial.* Aguilar. Barcelona 1992
- WOODCOCK, George; *El anarquismo. Historia de las ideas y movimientos libertarios*. Ariel. Barcelona 1979

ÍNDEX

PARAULES PRELIMINARS, I

1.ANARQUISME I INDIVIDUALISME. ASPECTES PRELIMINARS . 1
1.1. Una maleta perduda… 1
1.2. L'individualisme com a problema 6
1.3. Aspectes historiogràfics 9
1.4. Aspectes metodològics 17

PRIMERA PART. L'ANARQUISME INDIVIDUALISTA 21

2. ELS FONAMENTS TEÒRICS 23
2.1. Max Stirner; l'individualista egocèntric, destructor de l'absolut. 23
2.1.1.La mort de l'absolut 27
2.1.2. El naixement de l'Únic 28
2.1.3. L'Únic i la conquesta de la llibertat 30
2.2. Thoreau, Warren i Tucker. L'individualisme americà o l'aversió per l'estat 37
2.2.1. Thoreau; el rebel ermità 38
2.2.2. Warren; el desencís col.lectiu i l'afirmació individual. 40
2.2.3. Benjamin R. Tucker; el teòric individualista nordamericà
L'individualisme liberal 42
2.3. L'individualisme francès. Émile Armand i Han Ryner,
l'alliberament existencial 52
2.3.1. Émile Armand; Individualisme, existencialisme i nihilisme sexual 56
2.3.2. Han Ryner; l'individualisme subjectivista 68

3. L'INDIVIDUALISME A ESPANYA 75
3.1. Existeix un individualisme ibèric? 76
3.1.1. La manca d'una tradició filosòfica individualista 76
3.1.2. La generació d'un substrat individualista (1890-1914) 79
3.2. Individualisme implícit i individualisme explícit. 85
3.3. Evolució de l'individualisme ibèric 1898-1939 94

4. VIES DE DEBAT I DIFUSIÓ; PREMSA I LITERATURA INDIVIDUALISTA 111
4.1. La Revista Blanca 116
4.1.1. L'individualisme dels Montseny 131
4.2. Estudios 141
4.2.1. L'individualisme a "Estudios" 159
4.3. Ética i Iniciales 162
4.3.1. L'individualisme d'"Ètica-Iniciales" 175
4.4. Al Margen 181
4.4.1. L'individualisme de "Al Margen" 185
4.5. Nosotros 191
4.5.1. L'individualisme de Nosotros 195

SEGONA PART.
EL DISCURS DE L'ANARQUISME INDIVIDUALISTA
A ESPANYA (1923-1938) 201

5. UN INDIVIDUALISME HETEROGENI 203
5.1. Principis generals 203
5.1.1. Moral individualista 214
5.1.2. Sobirania individual 222
5.1.3. La qüestió de la propietat 224
5.1.4. El conflicte entre individu i societat 229
5.1.5.Individualisme i sistema polític. 236
5.1.6. Les idees de revolució i revolta. 239
5.1.7. L'"egoisme" individualista 249
5.2. Els intents d'associacionisme individualista 252
5.2.1. Els projectes de colònies individualistes 258
5.3. Individualisme i guerra civil. Guerra i Revolució 260

6. L'EDUCACIÓ INDIVIDUAL 267
6.1. Educació i individualisme 267
6.2. L'autodidactisme 276
6.3. La pedagogia de la revolució quotidiana. 280

7. L'AMOR LLIURE COM A METÀFORA DE L'ALLIBERAMENT INDIVIDUAL. EL DISCURS SEXUAL DE L'ANARQUISME INDIVIDUALISTA 287
7.1. La transcendència del discurs sexual en l'anarquisme individualista. El substrat neomalthusià espanyol. Paul Robin, Luis Bulffi i la *Huelga de Vientres* 288
7.2. L'alliberament sexual armandià com a alliberament individual. 299
7.3. El pluralisme amorós 308
7.4. Neomalthusianisme i eugenisme 317
7.5. Els conceptes de normalitat i anomalia sexual 335
7.6. Educació sexual 347

8. ELS COMPLEMENTS TEÒRICS; ANNACIONALISME, ANTIMILITARISME I NATURISME 351
8.1. Elements satèl.lits en una filosofia de vida 351
8.2. Annacionalisme o superació de la nació 354
8.3. El discurs antimilitarista com a insubmissió individual. 360
8.4. Naturisme i anarcoindividualisme 369

9. CONCLUSIONS 395

ANNEXOS

I. ÍNDEX ALFABÈTIC ARTICLES 403

II. ÍNDEX TEMÀTIC ARTICLES 417

III. PUBLICACIONS PERIÒDIQUES CONSULTADES 431

IV. SIGLES UTILITZADES 432
BIBLIOGRAFIA FONTS PRIMÀRIES 433
BIBLIOGRAFIA GENERAL 443
ÍNDEX 453